

ՍԵՐԳԵՅ ԱՐԶՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԵՐԳԵՅ ԱՐԶՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2003

Երաշխավորված է
ԵՊՀ-ի ընդհանուր հոգեբանության ամբիոնի կողմից

ՀՏԳ 159.9(07)
ԳՍԴ 88գ7
Ա 866

Ա 866 Արզումանյան Մերգեյ
Հոգեբանություն:– Եր., Զանգակ-97, 2003, 176 էջ:

Ա 0303010000 2003
0003(01) – 2003

ԳՍԴ 88գ7

ISBN 99930 – 2 – 598 – 4

© Արզումանյան Ս.,
© «Զանգակ-97» հրատ.

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ի՞նչ է ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հոգեբանություն (փսիխոլոգիա) հասկացությունը ունի հունական ծագում: Այն բաղկացած է «փսյուխե - հոգի» և «լոգոս - գիտություն» արմատներից: Այսինքն՝ **հոգեբանություն կամ փսիխոլոգիա նշանակում է գիտություն հոգու մասին**: Չնայած «հոգի» հասկացությունը օգտագործվում է հազարամյակների ընթացքում, սակայն պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում գիտնականներն այդ հասկացությանը վերագրել են տարբեր բովանդակություն: Նույնիսկ կարելի է ասել, որ այդ հասկացությունն իր սպառնիչ, ավարտուն սահմանումը առայժմ չի ստացել: Հին հույն փիլիսոփաները հոգու մասին գիտությունն անվանեցին հոգեբանություն: Սակայն այդ ընդհանրացմանը նախորդել է մի ամբողջ ժամանակաշրջան, և այդ ընթացքում մարդու մասին տարաբնույթ փաստերի հավաքագրումը և դրանց մեկնաբանումները հիմք հանդիսացան այն համարձակ հայտարարության համար, որ հոգեբանությունը գիտություն է մարդու, նրա հոգու մասին: Այս առիթով անվանի հոգեբան Գ. Էրբինհաուզը ասում է, որ հոգեբանությունը

որպես գիտություն, ունի առեւելի մեծ նախապատմություն և շատ կարճ պատմություն: Գիտական հոգեբանությունն ունի մոտ մեկդարյա պատմություն, իսկ նախապատմությունը սկսվում է դեռևս մ.թ.ա. VI դարից: Այդ պատճառով էլ ընդունված է տարբերել «մինչգիտական հոգեբանություն» և «գիտական հոգեբանություն» հասկացությունները:

Իսկ ի՞նչ փաստեր, հանգամանքներ ու երևույթներ են նպաստել հոգեբանության զարգացմանը, և ի՞նչ փուլերով է ձևավորվել այն՝ որպես գիտություն:

Որոշ գիտնականների կարծիքով նախամարդը ունեցել է մեր մի շարք հատկանիշներ քայլել է երկու ոտքի վրա, կարողացել է հարմարվել կենսապայմաններին, տիրապետել է որոշ արհեստների, վարել է հասարակական կենսակերպ, ցուցաբերել է խորամանկություն և շրջահայացություն, եղել է պարտաճանաչ և աշխատասեր, անգամ ունեցել է հետաքրքրասիրություն: Դրանց շնորհիվ արդեն նախամարդու մեջ առաջացել են բազմաթիվ հարցեր այն աշխարհի մասին, որում նա ապրել է:

Օրինակ այդ որակների շնորհիվ նախամարդու մեջ առաջանում էր հետաքրքրություն հատկապես բնության

երևույթների նկատմամբ, թե ինչպես է ցերեկը փոխարինվում գիշերով, ինչ է ծյունը, ամպը, քամին, անձրևը, ամպրոպն ու կայծակը և այլն:

Բայց նախամարդուն հետզհետե սկսում են հետաքրքրել նաև այնպիսի հարցեր, որոնք վերաբերում էին հենց իրեն, իր ապրումներին ու պատկերացումներին, իր երազներին և այն բանին, թե ինչ է կատարվելու իր հետ մահանալուց հետո: Սակայն այս և նմանատիպ շատ այլ հարցեր մնում էին անպատասխան: Այս պատճառով էլ նախամարդը ստեղծում էր աստվածներ, կրոնական օրենքներ ու ծեսեր և փորձում դրանց օգնությամբ իրեն պաշտպանել անհայտ երևույթներից ու ուժերից: Դրանից նա տարակուսել, վախեցել է սոսկ այն պատճառով, որ չի կարողացել հասկանալ ու բացատրել դրանց իմաստն ու բնույթը: Հետևաբար իր մտքերն ու ցանկությունները, արարքների ու վարքի դրդապատճառները նախամարդը վերագրում էր արտաքին ուժերին, աստվածներին, սրբերին, բնության երևույթներին:

Մարդու էվոլյուցիայի աստիճանական զարգացման ընթացքում փոխվում են նրա հետաքրքրությունների թե շրջանակը և թե՛ բնույթը, որովհետև նա սկսել է ապրել հասարակական միջավայրում, մարդկանց մեջ, կատարել համատեղ աշխատանքային գործունեություն: Դեռևս հնագույն ժամանակներից սկսած մարդու մեջ ձևավորվել են հասարակական, համայնական կյանքի պահանջմունքներ, որոնք ստիպել են նրան ճանաչել ու հասկանալ շրջապատող մարդկանց, հաշվի առնել նրանց առանձնահատկությունները, ինչպես նաև ճանաչել ինքն իրեն:

Շրջապատող աշխարհի, ուրիշների մեծահասակ անձի ճանաչումը երկու հասարակության ավելի տարիներ առաջ մարդու

համար անհրաժեշտություն է դառնում, և նա ակտիվորեն փնտրում է բազմաթիվ անհայտ կամ խորհրդավոր հարցերի պատասխանները: Սակայն այդ հարցերի պատասխանները որոշակի գիտելիքներ ու մեկնաբանություններ էին պահանջում:

Օրինակ, ով է մարդը, ինչպիսի կառուցվածք ունի նրա օրգանիզմը, ինչպես է նա մտածում, ինչու են մարդիկ տարբերվում միմյանցից. մեկը՝ ակտիվ, մյուսը՝ պասիվ, մեկը՝ խելացի, մյուսը՝ ոչ, մեկը բարի, մյուսը չար, մեկը հեշտությամբ է հարմարվում մյուսներին, իսկ մյուսը կռվարար է, կոնֆլիկտային, մարդամոտ չէ և այլն:

Բայց մարդու կյանքում բոլոր անհասկանալի հարցերի պատասխանները հին հունական փիլիսոփաները և գրողները փորձում էին բացատրել աստվածների միջնորդությամբ, նրանց տրամադրությամբ և նրանց միջև եղած պայքարով: Դեռևս մեր թվարկությունից ավելի քան 800 տարի առաջ Հոմերոսն իր «Իլիականը» և «Ոդիսականը» պոեմներում նկարագրում է, թե ինչպես են աստվածները միջամտում մարդկանց առօրյա կյանքին, ստիպում նրանց սիրահարվել, նրանց քաջություն հաղորդում մարտի ժամանակ կամ զրկում դրանից, ուղղություն տալիս նրանց ցատումին կամ վրեժխնդրության զգացումին: Այս ժամանակաշրջանում էլ ստեղծվեցին փիլիսոփայական երկու հիմնական տեսություններ՝ իդեալիստական և մատերիալիստական:

Իդեալիստական տեսությունը կրոնական տեսություն էր, ըստ որի՝ հոգին անհասանելի, անմարմին է, հոգևոր սկիզբը, որն Աստված ներս է փչել իր կողմից հողից ու մոխրից ստեղծված մարդու մեջ և տվել նրան՝ ժամանակավոր օգտագործման համար: Երբ մարդու մարմինը դա-

դարում է գոյություն ունենալուց (մահանում է), ապա հոգին «թռչում է մեկ այլ աշխարհ»։ Այս տեսությունը զարգացրեց հին հույն փիլիսոփա Պլատոնը։ Նա գտնում էր, որ հոգին աստվածային է, և հոգին ու մարմինը ինքնուրույն, իրար հետ հակամարտության մեջ գտնվող երևույթներ են, և ապրելով մարմնի մեջ հոգին ղեկավարում է նրա ամբողջ կյանքը։ Այդ ժամանակաշրջանի մատերիալիստ փիլիսոփաներ Պեմոկրիտը, Լուկրեցիոն, Էպիկուրը հոգին դիտարկում էին որպես մատերիալի մի տարատեսակ, որպես մարմնային գոյություն։

Իսկ մեծ փիլիսոփա Արիստոտելը իր «Հոգու մասին» տրակտատում արդեն հոգեբանությունը առանձնացնում է որպես գիտելիքների մի յուրատիպ բնագավառ և ի հակադրություն կրոնական, իդեալիստական ուսմունքների՝ առաջին անգամ առաջադրում է հոգու և կենդանի մարմնի անբաժան լինելու գաղափարը, առաջին անգամ նկարագրում մարդու աշխարհաճանաչման, իմացական ընդունակությունների առաջացման և զարգացման մասին, որոնք այսօր էլ ընդունելի են։

Այսպիսով՝ երկու հազար տարի առաջ հոգու առկայությամբ են փիլիսոփաները և գրողները բացատրել բոլոր անհասկանալի երևույթները մարդու կյանքում։ Այդ պատճառով էլ հոգեբանությունը համարվում էր գիտություն **հոգու մասին**, և այդ ժամանակաշրջանը նշանավորվում է որպես **հոգեբանության զարգացման առաջին փուլ**։

Հոգեբանության զարգացման երկրորդ փուլը համարվում է XVի դարը, և հոգեբանությունը ընդունված էր համարել գիտություն **գիտակցության մասին**։ Այսպիսի եզրահանգման են եկել գիտնականները՝ ելնելով բնական գիտություն-

ների զարգացման նվաճումներից։ Այս փուլում մարդու մտածելու, զգալու, շրջապատը և մարդկանց ճանաչելու ընդունակությունները, նրա ցանկություններն ու պատկերացումները անվանել են գիտակցություն՝ ամբողջացրել գիտակցություն հասկացությամբ։ Իսկ մարդու հոգեկան աշխարհի ուսումնասիրման հիմնական մեթոդը համարել են ինքնադիտումը՝ մարդու ինքն իրեն դիտելը և այդ ընթացքում հավաքագրված փաստերի նկարագրությունը։ Ի տարբերություն առաջին փուլի՝ այս փուլում հոգեբանության զարգացումը լուրջ առաջընթաց է ապրել։ Այսպես, օրինակ, մինչև XIX դարի 80-ական թվականները հոգեբանական բոլոր տեսությունները հատկանշվում էին մի հիմնական առանձնահատկությամբ. հոգեկանի նկատմամբ մոտեցումը կրում էր նկարագրական, այլ ոչ թե բացատրական բնույթ։

1879 թ. գերմանացի հոգեբան Վուներտը, ստեղծելով առաջին փորձարարական հոգեբանական լաբորատորիան, հասավ այն բանին, որ գիտակցության հոգեբանության մեջ հնարավոր դարձավ գիտափորձի օգտագործումը։ Այդպիսի գիտափորձի ընթացքում հետազոտողը ստեղծում է որոշակի պայմաններ և դիտում, թե դրանց դեպքում ինչպես են ընթանում ինքնադիտման պրոցեսները՝ սեփական ներքին հոգեվիճակների, մտքերի, զգացումների դիտումը, որը ստացավ ինտրոսպեկցիա (նայիր ներսդ) անվանումը։ Սակայն ինտրոսպեկցիան ուներ լուրջ թերություններ. այն զրկված էր հիմնական գիտական պահանջից՝ օբյեկտիվությունից, քանի որ արտացոլելով, ընկալելով աշխարհը, արտաքին ազդեցությունները՝ յուրաքանչյուր մարդ յուրովի, անհատական տպավորություններ է ստանում, և գիտափորձի ժամանակ մե-

կի ստացած տպավորությունները չի կարելի տարածել մյուսների վրա:

Հոգեբանության որպես գիտության զարգացման երրորդ փուլում, որն ընդգրկում է XX դարը, հոգեբանությունը նշանավորվում է որպես գիտություն վարքի մասին: Այս փուլում «գիտակցության հոգեբանությունը» արդեն անզոր է բազմապիսի պրակտիկ խնդիրների առջև, որոնց լուծումը պետք է հնարավորություն տա կարգավորելու, կառավարելու մարդու վարքը: Այդ պատճառով էլ XX դարի երկրորդ տասնամյակի հոգեբանության մեջ Ջ. Ուոթսոնը ստեղծեց նոր հոգեբանական ուղղություն բիհեյվիորիզմ (վարքագիտություն), որը հոգեբանական գիտության նոր առարկան համարեց ոչ թե հոգեկանը, ոչ թե գիտակցությունը, այլ վարքը, մարդու արարքները, արտաքին աշխարհի գրգռիչներին նրա տված պատասխան ռեակցիաները (հակազդումները): Չնայած հոգեբանության զարգացման գործում կատարվեց ևս մեկ քայլ, սակայն այս տեսությունն ուներ էական թերություններ: Մարդը դիտվում էր որպես մեխանիկական մեխանիզմ, անտեսվում էին նրա անձի բուն ակտիվությունը, գիտակցությունը, վարքի դրդապատճառները:

Եվ, վերջապես, չորրորդ փուլը՝ գիտական հոգեբանության ձևավորման փուլն է, և այն ուսումնասիրում է հոգեկանի (գիտակցության) զարգացման օբեկտիվ օրինաչափությունները, փաստերն ու դրսևորման մեխանիզմները: Գիտական հոգեբանությունը ձևավորվել է փիլիսոփայության բազայի վրա, և դրա հիմքն է կազմում արտացոլման տեսությունը:

Ընդհանրացնելով հոգեբանության որպես գիտության և նրա զարգացման պատմական ընթացքը, գալիս ենք այն

եզրակացության, որ հոգեբանությունը գիտություն է մարդու, նրա հոգեկան աշխարհի, նրա գիտակցության, վարքի և գործունեության մասին:

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հոգեբանությունը գիտություն է մարդու մասին, և նրա ուսումնասիրության օբյեկտը մարդն է: Այն ուսումնասիրում է մարդու հոգեկանը, հոգեկան գործունեությունը, հոգեկան ակտիվությունը և դրա ձևավորման, դրսևորման օրինաչափություններն ու մեխանիզմները: Հոգեբանությունը ուսումնասիրում է նախ և առաջ մարդու հոգեկան կյանքի կոնկրետ հոգեբանական փաստերը: Գիտական հոգեբանությունը սակայն չի կարող սահմանափակվել այդ փաստերի նկարագրությամբ: Այդ փաստերը պետք է բացատրել ու մեկնաբանել, այսինքն՝ տեսական և փորձնական հետազոտությունների միջոցով բացատրել այն հոգեբանական օրենքները, որոնց ենթարկվում են հոգեբանական փաստերը և երևույթները: Դրանում համոզվելու համար քննարկենք մարդու հոգեկան կյանքի մի պարզ փաստ: Որպես հոգեբանական փաստ՝ վերցնենք մարդու անհատական փորձի կուտակումը կամ այլ կերպ ասած հիշողությունը: Հիշողությունն ունի իր բովանդակությունը, տեսակները, գործելու յուրատիպ օրենքները: Օրինակ նյութի կրկնությունը նպաստում է մտապահմանը, լավ կառուցված նյութը արագ և հեշտ է մտապահվում, երկար է պահպանվում այն նյութը, որը բխում է անձի հետաքրքրություններից և այլն: Այդ պատճառով էլ հոգեբանության ու-

սուսնասիրության առարկա միաժամանակ դառնում են հոգեբանական փաստերն ու հոգեբանական օրենքները:

Այստեղից էլ հետևում է, որ **հոգեբանության հիմնական խնդիրը մարդու հոգեկան գործունեության ձևավորման ու զարգացման օրենքների ու օրինաչափությունների ուսումնասիրությունն է:** Այդ օրենքները բացահայտում են, թե ինչպես է օբյեկտիվ աշխարհը արտացոլվում մարդու գլխուղեղում, ինչպես են դրա շնորհիվ կարգավորվում մարդու գործողությունները, արարքները և զարգանում հոգեկան գործունեությունը, ձևավորվում նրա անձնային որակներն ու հատկանիշները:

Հոգեբանության այս հիմնական խնդիրը մասնատվում է մի շարք այլ խնդիրների, որոնցից գլխավորներն են.

ա) Ուսումնասիրել այն հոգեբանական օրենքներն ու օրինաչափությունները, որոնք ապահովում են անձի ձևավորումը, նրա սոցիալականացումը, հասարակության լիարժեք անդամ դառնալը:

բ) Ուսումնասիրել այն օրենքներն ու օրինաչափությունները, որոնցով ձևավորվում են մարդու վարքն ու հարաբերությունները, վերաբերմունքը շրջապատի, մարդկանց, արժեքների, բարոյական և իրավական նորմերի նկատմամբ:

գ) Ուսումնասիրել այն օրենքներն ու օրինաչափությունները, որոնք ընկած են մարդու աշխատանքային գործունեության արդյունավետ կազմակերպման հիմքում:

դ) Բացահայտել հոգեբանական գիտության այն բոլոր հնարավորությունները, որոնք կարող են խթանել ժողովրդական տնտեսության, գիտության, կրթության, մշակույթի, աշխատանքային այլ ոլորտների զարգացմանը:

Անշուշտ, հոգեբանության խնդիրները

իրենց մեջ ներառում են նաև այնպիսի հոգեբանական օրենքների ու օրինաչափությունների ուսումնասիրում, որոնք խաթարում են անձի ձևավորման ընթացքը, շեղում նրա սոցիալական վարքագիծը, նպաստում նրա մեջ անձնային և վարքագծային բացասական որակների և վարքի նմանատիպ դրոպապատճառների ձևավորմանը, որոնք կարող են բերել միջանձնային, միջխմբային, ազգամիջյան (միջէթնիկական) և այլ բնույթի կոնֆլիկտների: Այս երևույթները ժամանակակից հոգեբանության, հատկապես սոցիալական և էթնիկական հոգեբանության ուսումնասիրության հիմնական խնդիրներից են:

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍՍՐԴՈՒ ԿՅԱՆՔԻ ԿԱՊԸ

Մենք արդեն որոշակի պատկերացում կազմեցինք այն մասին, թե ինչպես է ծագել հոգեբանությունը որպես գիտություն, պատմական ինչ փուլերով է այն զարգացել, ինչն է նրա ուսումնասիրության առարկան: Այժմ տեսնենք, թե ինչ կապ կա հոգեբանության և մարդու կյանքի միջև, սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական պայմանները ինչ դեր են խաղում մարդու հոգեբանության, նրա վարքի, աշխարհայացքի, արժեքային կողմնորոշումների ձևավորման գործում: Այսինքն քննարկենք այն հարցը, թե ինչ դեր է խաղում հոգեբանությունը ձեր կյանքում, և ինչ պայմաններ են նպաստում այն բանին, որ դուք հասկանաք և ընդունեք հոգեբանության իմացության անհրաժեշտությունը:

Նախ՝ սկսենք նրանից, թե հոգեբանության մասին դուք ինչ պատկերացում ու-

նք: Անշուշտ, դուք հոգեբանություն առարկա չեք անցնում, հոգեբանության ուսուցիչ չեք տեսել: Հետևաբար կարող եմք ասել, որ դուք տեղեկություն չունեք հոգեբանության մասին: Բայց մի՞թե դա այդպես է, արժե՞ արդյոք շուտափույթ եզրակացություններ անել: Քանի որ հոգեբանությունը գիտություն է մարդու մասին, ուրեմն հոգեբանության առաջին և ամենալավ ուսուցիչը կյանքն է, որով դուք ապրում եք և որի միջոցով ճանաչում շրջապատող աշխարհը, ձեր հարազատներին, ընկերներին, քնքներդ ձեզ, մտնում տարաբնույթ ընկերական, մտերմական, ուսումնական, աշխատանքային հարաբերություններին մեջ: Դուք արդեն որոշակի պատկերացումներ ունեք մարդու ճանաչողական, իմացական պրոցեսների մասին, անգամ կարող եք դրանց որոշակի որակավորումներ տալ: Օրինակ՝ ձեր ընկերոջ մասին կարող եք ասել, որ նա արագ է մտածում և արագ լուծում խնդիրը կամ դանդաղ է մտածում, մտածել չգիտի և ստիպված արտագրում է ուրիշից: Մեկի մասին ասում եք, որ ուժեղ կամք ունի, մյուսին ասում եք՝ քաջ է, անվախ, համարձակ, իսկ մյուսը վախկոտ, «կատու» է, «մայրիկի բալիկ է»: Կամ բարդ հարց լուծելու առիթով դուք անպայման դիմում եք այն մարդուն, որը սուր միտք ունի, տրամաբանող է, ունի կազմակերպական ընդունակություններ և այլն:

Քննարկենք մեկ այլ օրինակ: Դուք ինչպես եք ընկեր ընտրում: Ընտրում եք նրան, ով ձեզ հասկանում է, կիսում ձեր հոգսերը, ուրախանում ձեր հաջողություններով, ով հաշվի է նստում ձեր տրամադրության, հոգեվիճակի հետ, ձեզ ոգնորում ու քաջալերում է: Կամ ավելի բարդ երևույթներ դիտարկենք: Դուք հիանալի գիտակցում եք, որ ձեր

հասակակցի ամբարտավան լկտի վարքագիծը, մեծամտությունը պայմանավորված է նրանով, որ նրա ծնողները հեղինակություն են կրիմինալ աշխարհում: Կամ թե, մի՞թե դուք չեք հասկանում, որ ծնողից որևէ արժեքավոր բան խնդրելու դեպքում ամենաանհարմար պահն այն է, երբ նա ջղայնացած է ձեզ վրա: Այսինքն՝ հասկանում եք ուրիշի տրամադրությունը, հոգեվիճակը, բնավորության առանձնահատկությունները: Թվարկված օրինակները (անվերջ կարելի է դրանք շարունակել), ըստ էության, գիտական հոգեբանության լուրջ պրոբլեմներ ու հարցեր են, որոնցում շատ թե քիչ դուք կողմնորոշվում եք: Եթե ավելացնենք դրանց և այն, որ դուք բավականին չափով հասկանում եք ընտանեկան հարաբերությունների, աղջիկ-տղա հարաբերությունների, ընդհանրապես բարոյականության, մասնագիտություն ընտրելու հարցերը, ապա ստացվում է այնպես, որ ձեզանից յուրաքանչյուրը մի հոգեբանական լաբորատորիա է, և ունեք այնքան հոգեբանական գիտելիքներ և փորձ, առանց որոնց հնարավոր չէ ապրել մարդկանց միջավայրում: Անշուշտ այս հարցում ձեզ օգնում են նաև զանգվածային լրատվության աղբյուրները, գեղարվեստական գրականությունը, հասարակական պատմական փորձը, կենսափորձն ու հասարակական կյանքի փոփոխությունները:

Հետևաբար հոգեբանությունը ձեզ համար անծանոթ առարկա չէ, և դա հնարավորություն է տալիս, որ դուք տարբեր հարցերի քննարկման ժամանակ ցուցաբերեք որոշակի ակտիվություն:

Մարդու հոգեբանությունը, նրա մտածելակերպը, հայացքները, համոզմունքները, դիրքորոշումներն ու վարքի դրդա-

պատճառները, ուրիշների, ուսման, աշխատանքի, բուսական և կենդանական աշխարհի նկատմամբ նրա վերաբերմունքը ձևավորում են կյանքը, ընտանիքը, հասարակությունը:

Մարդը տվյալ սոցիալական միջավայրի, տվյալ էթնոսի արդյունքն է, նրա ծնավորման գործում մեծ է ազգային ավանդույթների, սովորույթների, ազգային ծեսերի և բանահյուսության դերը: Մարդն իր հոգեբանությամբ արտացոլում է հասարակական պատմական փորձը և տվյալ ժամանակաշրջանը: Փոփոխվում են տվյալ էթնոսի պետական և քաղաքական կառուցվածքը, տնտեսական և կրթական համակարգը, հասարակական հարաբերությունները, ընդհանրապես

մարդու կենսակերպն ու կենսածնը, համապատասխանաբար փոխվում է նաև նրա հոգեբանությունը: Այդ բոլոր փոփոխությունների ականատեսն ենք մենք: Կատարվել են ն' բարեփոխումներ, ն' այլափոխումներ: Մարդկանցից շատերը, նեղ սոցիալական վիճակից ելնելով, դառնում են չար, դժամ, մանրախնդիր, կորցնում արժանապատվությունը, ազգային մտածողությունը: Այսինքն՝ հոգեբանությունն ու կյանքը կազմում են մեկ ամբողջություն, փոխադարձ կապված են միմյանց հետ, և մեկի հետ կատարվող դրական և բացասական փոփոխությունը անմիջապես անդրադառնում է մյուսի վրա, պատճառ դառնում նրա համարժեք փոփոխության համար:

ՀԱՐՑԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ԵՎ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՍԱՐ

1. Ի՞նչ կփոխվեր մարդկանց կյանքում, եթե չլիներ հոգեբանական գիտությունը:
2. Դուք գիտե՞ք, թե մաթեմատիկան, աշխարհագրությունը, գրականությունը ինչ են ուսումնասիրում, իսկ ի՞նչ է ուսումնասիրում հոգեբանությունը:
3. Ի՞նչ նմանություններ ու տարբերություններ կան մարդկանց պատկերացումներում անտիկ և նորագույն շրջաններում:
4. Մարդուն հուզող ի՞նչ հարցերի է պատասխանում գիտական հոգեբանությունը:
5. Ինչո՞վ են կապված հոգեբանությունը և մարդու կյանքը:
6. Եթե այսօր որոշակիորեն փոխվել են մարդու հայացքներն ու համոզմունքները, ապա այստեղ ի՞նչ դեր է ունեցել հոգեբանությունը:

2. ՀՈԳԵԿԱՆՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՖՈՒՆԿՑԻԱՆԵՐԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԱՂԱՓԱՐ ՀՈԳԵԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Մեզ արդեն ծանոթ «հոգեկան գործունեություն» հասկացությունը նույն բովանդակությունն է արտահայտում, ինչ որ «հոգեկանը»: Հոգեբան իդեալիստների կողմից օգտագործվող «հոգի» հասկացությունը «հոգեկան» հասկացության հոմանիշն է, որի մեջ առաջադեմ, մատերիալիստ հոգեբանները դնում են միանգամայն այլ, սակայն համարժեք բովանդակություն: «Հոգեկան» ասելով՝ մենք չենք պատկերացնում «հոգի» և գերբնական ուժերի ակտիվություն, այլ հասկանում ենք, որ խոսքը գնում է բարձր կազմակերպված մատերիայի համակարգային հատկության՝ մարդու գլխուղեղի մասին: Այդ հատկությունը արտահայտվում է նրանում, որ սուբյեկտը (մարդը) ակտիվորեն արտացոլում է իրեն շրջապատող իրականությունը, աշխարհը, առարկաներն ու երևույթները և գլխուղեղում ստեղծում դրանց պատկերները, որոնց հիման վրա նա կարգավորում է իր վարքն ու գործունեությունը: Մարդու գլխուղեղում, նույնն է՝ նաև հոգեկանում, ստեղծվում են ինչպես մարդու անցյալի, այնպես էլ հնարավոր ապագայում կատարվելիք իրադարձությունների ու դեպքերի պատկերները:

Օրինակ մեր գլխուղեղում, մեր հոգեկանում, գիտակցության մեջ անցյալի դեպքերը հանդես են գալիս մեր անցյալում կուտակած փորձի տվյալներում՝ հանձինս հիշողության պատկերներում, մեր ներկան պատկերների, ապրումնե-

րի, մտավոր ակտերի (գործողությունների) ամբողջության մեջ, իսկ հնարավոր ապագան մեր նպատակների, ձգտումների, երազների մեջ: Այսինքն՝ հոգեկանը անցյալի, ներկայի և ապագայի ամբողջական արտացոլումն է: Ռդպեսզի ավելի հասկանալի լինի, ընդունված է տալ երկու սահմանում. մեկը դասական-գիտական, մյուսը՝ դրա բովանդակության բացատրության ձևով:

Ըստ դասական սահմանման **հոգեկանը օբյեկտիվ աշխարհի սուբյեկտիվ արտացոլումն է հոգեկան տարբեր երևույթների տեսքով: Հոգեկանը (գիտակցությունը) օբյեկտիվ աշխարհի սուբյեկտիվ պատկերն է:**

Հոգեկանի մյուս բնութագիրն այն է, որ հոգեկանը մեր զգայություններն ու ընկալումներն է, հույզերն ու զգացմունքները, մտածողությունը, երևակայությունն ու ֆանտազիան, մեր կամքը, համոզումներն ու դիրքորոշումները, հակումներն ու հետաքրքրությունները և այլն:

Այսինքն հոգեկանը մարդու ներքին աշխարհն է, որն առաջանում, ձևավորվում, զարգանում և դրսևորվում է մարդու և նրան շրջապատող արտաքին աշխարհի փոխազդեցության գործընթացում, այդ աշխարհը ճանաչելու, արտացոլելու, վերափոխելու պրոցեսում: Հոգեկանի այսօրինակ բնութագրումը հաճախակի է օգտագործվում առօրյա կյանքում: Օրինակ ասում ենք «հոգիս ազատվեց», «հոգիս պղտորվեց», «հոգիս տակնուվրա եղավ», «նա հոգի չունի», «մեծ հոգի ունի», «հոգիս ցնծում է» և այլն: Այստեղ չնայած մենք փոքրացնում ենք հոգեկա-

նի սահմանները, սակայն փաստում ենք մարդու ներքնաշխարհի մասին մեր պատկերացումները: Յույց ենք տալիս մարդու՝ գթալու, կարեկցելու, ուրիշի վիճակը հասկանալու ու մասնակցություն ցուցաբերելու, ուրիշի հաջողությամբ ուրախանալու և անհաջողությամբ տխրելու ընդունակությունը:

Հոգեկանի էության ժամանակակից պատկերացումները մշակվել են ականավոր հոգեբաններ Ն. Բեռնշտեյնի, Լ. Վիգոտսկու, Ա. Լեոնտևի, Ս. Ռուբինշտեյնի, Ա. Լուրիայի կողմից, և նրանք համարվում են գիտական հոգեբանության հիմնադիրները:

Ինչպես մարդու, այնպես էլ կենդանիների հոգեկանը իրենից ներկայացնում է արտացոլում և միաժամանակ՝ ապրում: Ինչպես արդեն գիտեք, արտացոլում նշանակում է արտաքին աշխարհից հոգեկան պատկերների ձևով տեղեկությունների ստացում, որն առաջին հերթին իրականանում է մեր զգայարանների միջոցով: Արտաքին աշխարհի առարկաների և երևույթների (գույնի, չափի, մեծության, ամրության, ծավալի և այլն) արտացոլումը մարդու հոգեկանի կարևոր առանձնահատկությունն է: Բայց մարդն իր հոգեկանով ոչ միայն արտացոլում է, ասենք, առարկայի տեսքը, գույնը, ծալի բարձրությունն ու ցածրությունը, ծաղկի արտաքին տեսքը, այլ միաժամանակ նաև իր վերաբերմունքն է արտահայտում դրանց նկատմամբ: Օրինակ՝ արտացոլելով մարդկանց ասում է՝ զեղեցիկ է, բարեկամ, բարեհամբույր, տղեղ, տխուր, մռայլ և այլն, ծաղիկներ տեսնելով ոգևորվում է նրա գույներով՝ հոտով և այլն: Կամ արտահայտելով մարդու իմացական հնարավորությունները ասում է շատ խելացի է, հետաքրքրասեր

է, սուր միտք ունի, բութ է և այլն: Փաստորեն արտահայտում է իր վերաբերմունքը, տալիս որոշակի գնահատականներ՝ հուզական և զգացմունքային ձևերով: Հետևաբար հոգեկանը ոչ միայն արտացոլում, այլ նաև ապրում է:

Մարդու հոգեկանի մյուս կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ նա նաև ինքնաարտացոլվում է, երբ մարդը ճանաչում է ինքն իրեն, ինչը բացակայում է կենդանիների մոտ: Հոգեկան կյանքի այս յուրատիպությունը հանգեցնում է մարդու ինքնագնահատականի և ինքնագիտակցության ձևավորմանը, հետևաբար և ինքնադաստիարակությանն ու ինքնագարգացմանը, սեփական վարքի կարգավորմանը:

ՀՈԳԵԿԱՆԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՖՈՒՆԿՑԻԱՆԵՐԸ

ա) Հոգեկանի կառուցվածքի բնութագիրը

Ինչպես մեզ շրջապատող առարկաները, մարդիկ, կենդանիները ունեն որոշակի կառուցվածք, կազմված են իրար հետ սերտորեն կապված բաղադրամասերից, այնպես էլ հոգեկանն ունի իր կառուցվածքը:

Սովորաբար առանձնացվում է հոգեկան երեք հիմնական խումբ երևույթներ կամ հոգեկանի դրսևորումների երեք հիմնական ձևեր: Դրանք են հոգեկան գործընթացները (պրոցեսները), հոգեկան վիճակները, հոգեկան հատկությունները:

Հոգեկան գործընթաց ասելով՝ հասկանում ենք օբյեկտիվ իրականության դինամիկ արտացոլումը հոգեկան երևույթների (մտածողության, ընկալ-

ման, հիշողության և այլն) ձևով: Արտա-
ցույունը համարում ենք դինամիկ, որով-
հետև հոգեկան ցանկացած գործընթաց
արտահայտում է շարժման վիճակ, զար-
գացման ընթացք և փոփոխություն դրա
վրա ազդող պատճառների շնորհիվ: Օ-
րինակ՝ մարդու մտածողությունը զար-
գանում, հարստանում, փոփոխվում է
կյանքի, սոցիալական իրավիճակի, տն-
տեսական հարաբերությունների փոփո-
խությունների հետ մեկտեղ: Հոգեկան
գործընթացը հոգեկան երևույթի (ասենք
մտածողության) ընթացքն է, որն ունի
սկիզբ, զարգացում և վերջ:

Հոգեկան գործընթացներն իրենց հեր-
թին բաժանվում են երկու ենթախմբի.
**Ճանաչողական (իմացական) և հուզա-
կամային:**

Իմացական խմբի մեջ մտնում են՝
զգայությունները, ընկալումները, հիշ-
ողությունը, մտածողությունը, երևակայու-
թյունը և խոսքը:

Երկրորդ խմբի մեջ են մտնում՝ զգաց-
մունքները և կամքը:

Հոգեկան վիճակներ ասելով՝ հասկա-
նում ենք կոնկրետ ժամանակահատվա-
ծում հոգեկան գործունեության համեմա-
տաբար կայուն աստիճանը, որը դրսևոր-
վում է մարդու բարձր կամ ցածր ակտի-
վության մեջ: Այդ վիճակներն արտահայ-
տում են կայուն հետաքրքրություն, ստեղ-
ծագործական վերելք ու ոգևորվածու-
թյուն, համոզվածություն կամ տարակու-
սանք, կասկած, ընկճվածություն, ան-
տարբերություն և այլն: Իրավիճակի փո-
փոխության հետ հուզական վիճակը կա-
րող է փոխվել. օրինակ, լացը կարող է փո-
խարհիվել ծիծաղով, անտարբերությունը՝
ակտիվությամբ և այլն: Որպես հոգեկան
վիճակներ՝ համոզես են զալիս նաև այնպի-
սի հուզական վիճակները, ինչպիսիք են
սթրեսը, ֆրուստրացիան, աֆեկտը:

Հոգեկան հատկությունները դրանք
կայուն ձևավորումներ, կայուն հոգեբա-
նական գոյացություններն են, որոնք ա-
պահովում են տվյալ մարդուն տիպական
գործունեության ու վարքի որոշակի որա-
կական ու քանակական մակարդակ: Հո-
գեկան հատկությունների մեջ են մտնում.

ա) անձի ուղղվածությունը (կենսա-
դիրքորոշումը) - պահանջումներ, հե-
տաքրքրությունների, համոզմունքների,
դրդապատճառների ու իդեալների հա-
մակարգը: Հատկապես այս հատկությու-
ններն են որոշում մարդու ընտրողական
ակտիվության մակարդակը.

բ) խառնվածքը,

գ) ընդունակությունները,

դ) բնավորությունը:

Մարդու հոգեկան հատկությունները
նրա հոգեկան գործունեության բարձրա-
գույն կարգավորիչներն են:

Փաստորեն հոգեկան գործունեության
մեջ հոգեկան գործընթացները, վիճակ-
ներն ու հատկությունները կազմում են
մի ամբողջություն և միասին ապահովում
մարդու հոգեկանի ձևավորումն ու զար-
գացումը:

**բ) Հոգեկանի հիմնական ֆունկցիա-
ները**

Մարդու հոգեկանը կատարում է երկու
հիմնական ֆունկցիա: Առաջինին դուք
արդեն ծանոթ եք. դա արտացոլման
ֆունկցիան է, որի միջոցով մարդուն տր-
վում է արտաքին աշխարհի սուբյեկտիվ
պատկերը, և որոնց նկատմամբ նա ցու-
ցաբերում է հուզազգացմունքային վե-
րաբերմունք: Գիտնականների կողմից
մշակված է արտացոլման տեսություն, ո-
րի երեք հիմնական դրույթները դուք
պետք է հիշեք: Առաջինի մասին արդեն
գիտեք՝ հոգեկանը ուղեղի հատկություն
է, նրա յուրատիպ ֆունկցիան: Երկրորդ,
որ այդ ֆունկցիան արտացոլիչ բնույթ

ունի: Երրորդ արտացոլման ճշտությունը հաստատվում է պրակտիկայով:

Յոգեկան արտացոլման հիմնական հատկանիշներից մեկն այն է, որ այն հայելանման չէ, որ աշխարհը կամ առարկան մեխանիկորեն արտացոլվի գլխուղեղի մեջ, այսինքն՝ պասիվ չէ, այլ արտացոլումը ուղեկցվում է փնտրումով, ընտրությունով, ակտիվությամբ, քանի որ մարդու, անձի գործունեության անհրաժեշտ կողմ է համարվում: Յոգեկան արտացոլումը հատկանշվում է մի քանի կարևոր առանձնահատկություններով.

ա) արտացոլումը իրականացվում է մարդու ակտիվ գործունեության, աշխատանքի գործընթացում,

բ) արտացոլումը խորանում է և կատարելագործվում,

գ) արտացոլումը բեկվում է մարդու անհատականության միջով, այսինքն՝ նրա մտքի, զգացումների, հայացքների, վերաբերմունքի և այլ որակների միջոցով: Այդ պատճառով էլ հոգեկան արտացոլումը ապահովում է մարդու վարքի ու գործունեության նպատակահարմարությունը և արդյունավետությունը:

Յոգեկանի երկրորդ հիմնական ֆունկցիան մարդու վարքի և գործունեության կարգավորումն ու կառավարումն է: Տեսնենք, թե ինչու է կայանում կարգավորման ֆունկցիան: Դուք արդեն գիտեք, որ հոգեկանը մեր ներքնաշխարհն է, մեր հույզերը, զգացումները, մտածողությունը, հիշողությունը, երևակայությունը, պահանջումները և այլն: Եթե մենք մի ողջունելի, խելամիտ, արդյունավետ աշխատանք ենք կատարում, ապա դա մեր մտքի սրության ու ճկունության, գործողությունները ճիշտ կառուցելու ու կատարելու արդյունք է: Այսինքն՝ մեր մտածողության արդյունքն է, որը կարգավորում է մեր կատարած գոր-

ծողությունները, հսկում դրանց ընթացքը: Ցանկացած աշխատանք կատարելիս մենք օգտվում ենք մեր անցյալի փորձից, թարմացնում մեր նախկին տպավորությունները, հիշում համապատասխան կանոններ, օրենքներ: Յետևաբար՝ մեր գործողությունները (առարկայական, մտածական) կարգավորվում են մեր հիշողության կողմից:

Ուրիշների հետ փոխհարաբերություններ ստեղծելիս մեր վարքը կարգավորվում է մեծապես մեր հույզերի ու զգացումների կողմից: Օրինակ, կոնֆլիկտային իրավիճակներում մեր հույզերն ու զգացումները կամ տեղի են տալիս լուրջ բախումների կամ մեզ տիրապետելու դեպքում կարողանում ենք հաղթահարել անախորժությունը: Կամ թե, եթե մենք կարողանում ենք զսպել մեր վրդովումները, կրքերը, ոչ տեղին և ժամանակին առաջացած զգացումները, ուրեմն դրանք կարգավորում, ղեկավարում է մեր կամքը: Եթե մի բան կառուցելու ընթացքում մարդը ոգևորվում, ստեղծագործում, ավելի կատարյալ է դարձնում ստեղծվող սարքը, ուրեմն նրա գործունեությունը կարգավորում է ոչ միայն միտքը, այլ նաև երևակայությունը, ֆանտազիան և այլն:

Բերենք մի այլ օրինակ. աշխատանքի ժամանակ եթե սխալ ենք թույլ տալիս, ապա դադարեցնում ենք մեր գործողությունները և փնտրում սխալի պատճառները: Ուրեմն մինչև գործողություն կատարելը դրա պլանն ու մոդելը ստեղծված է եղել մեր ուղեղում, հոգեկան գործունեության մեջ, և այն վերահսկվում ու կարգավորվում է ուղեղի կողմից:

Յետևաբար՝ մեր վարքն ու գործունեությունը կարգավորվում են մեր հոգեկանի կողմից, և դա նրա հիմնական ֆունկցիաներից մեկն է: Յոգեկանի այդ

վճռորոշ ֆունկցիան արդյունավետորեն իրականանում է, եթե առողջ է մարդու գլխուղեղը: Թե տարբեր պատճառներով վնասվում է մարդու գլխուղեղը, ապա մասնակիորեն կամ լրիվ խանգարվում են հոգեկանի հիմնական ֆունկցիաները:

ՈՒՂԵՂՆ ՈՒ ՀՈԳԵԿԱՆԸ: ՀՈԳԵԿԱՆԻ ՌԵՖԼԵԿՏՈՐ ԲՆՈՒՅԹԸ

Դուք արդեն բավականին տեղեկություններ ունեք հոգեկանի, նրա նշանակության և ֆունկցիաների մասին, բայց հոգեկանը կրող գլխուղեղի մասին դեռևս շատ սակավ է ձեր իմացությունը: Նախ տեսնենք, թե ինչ է իրենից ներկայացնում մարդու ուղեղը, ինչ դեր է խաղում այն մարդու կյանքում, ինչպիսի կառուցվածք ունի, այնուհետև կբացահայտենք նրա և հոգեկանի (հոգեկան գործունեության) կապը:

Մարդու ուղեղը բնության ամենաբարդ և ամենակատարյալ ստեղծագործությունն է: Այն մեր հոգեկան գործունեության նյութական հիմքն է, մեր օրգանիզմի կառավարման կենտրոնական վահանակը: Բազմաթիվ գիտնականներ նախ և առաջ ընդգծում են այն ապշեցուցիչ անհամապատասխանությունը, որը կա այդ արտաքինից պարզ ու հասարակ զանգվածի և նրա գործունեության անսահման հնարավորությունների և աներևակայելի բարդության միջև: Նույնպիսի զարմանք է հայտնում և անվանի հոգեբան Ա.Լուրիան, որը մասնակցել է գլխուղեղի վրա կատարված շատ վիրահատությունների: Նա գրում է, թե ինչքան միատարր և ծանծրալի տեսք ունի ուղեղը, այն օրգանը, որն ընդունում, մշակում և պահպանում է արտաքին և ներքին աշխարհից ստացած ինֆորմացիան, որը ստեղծում է մարդու գործունեության և վարքի ծրագրերը և կարգավորում ու կառավարում է դրանց կատարումը:

Ուղեղով հետաքրքրվել են դեռևս հին աշխարհի մտածողները և նրան վերագրել տարբեր դերեր: Օրինակ, ըստ Արիստոտելի, ուղեղը ծառայում է սոսկ մարմնի հովացման օրգան: Շեքսպիրը նշում էր, որ ուղեղն այն տեղն է, որտեղ ունանց կարծիքով տեղավորված է հոգու տունը: Նա նաև ուղեղի մրցակից է համարել մարդու սիրտը, ինչը հաճախ անում ենք նաև մենք, երբ մեր հոգեկան կյանքի մի մասը կապում ենք սրտի հետ վերագրելով նրան պատասխանատվություն սիրո և ատելության, կրքերի ու հուզմունքների համար և այլն:

Որպեսզի ավելի պատկերավոր և տպավորիչ լինի ուղեղի կարևորությունը, բավական է նայել չորս կողմը և հասկանալ, որ այն, ինչ տեսնում ենք շքեղ մեքենաները, գեղեցիկ կառույցները, ձեր հրապուրիչ հագուստները, օդում սավառող ինքնաթիռը, ձեր ձեռքի գրիչը և բազմաթիվ տեսանելի, շոշափելի իրողությունները, գիտության, տեխնիկայի և մշակույթի նվաճումները, ըստ էության, մարդու ուղեղի գործունեության, նրա աշխատանքի արդյունքն են:

Այժմ ծանոթանանք ուղեղի կառուցվածքին.

Մարդու կենտրոնական նյարդային համակարգը (ԿՆՀ) կազմված է ողնուղեղից և գլխուղեղից: Ինչքան բարձր է տեղադրված այս կամ այն բաժինը, այնքան բարձր ու բարդ է դրա ֆունկցիան: Բոլորից ներքև տեղադրված է ողնուղեղը: Այն տեղավորված է ողնաշարի մեջ և կարգավորում է ներքին օրգանների և առանձին մկանային խմբերի աշխատանքները: Ողնուղեղի վերին մասում տեղա-

յին բաժինները, ապա մարդու անձնավորությունը պահպանվում է (անձի ուղղվածությունը, հարաբերությունները, հայացքներն ու գաղափարները և այլն), իսկ քայքայվում է ինտելեկտը, ընկալումները, հիշողությունը, դատողություններ և ընդհանրացումներ անելու ընդունակությունը: Պետք է հիշել, որ թեկուզ այս երեք բլոկները տեղակայված են գլխուղեղի տարբեր ապարատներում, բայց միայն դրանց համաձայնեցված աշխատանքն է, որ հանգեցնում է մարդու գիտակցական գործունեության հաջող կազմակերպմանը:

Այժմ տեսնենք, թե ինչու ենք ասում, որ ուղեղի հատկությունը, նրա ֆունկցիան հոգեկանը, ռեֆլեկտոր բնույթ ունի, ռեֆլեկտորային է: Ռեֆլեքս, ռեֆլեկտորային բառի բովանդակությանը արդեն քաջ ծանոթ եք, որովհետև նշանակում է արտացոլում, արտացոլիչ (հիշեք հոգեկան առաջին հիմնական ֆունկցիայի բնութագիրը): Ռեֆլեքսի գաղափարը պետք է փնտրել էվոլյուցիայի և ընդհանրապես հոգեկանի ակունքներում: Հիշենք, որ ցանկացած կենդանի օրգանիզմի (պարզ և մարդու) գոյության հիմնական պայմանը շրջապատող միջավայրի հետ նրա հավասարակշռությունն է, որի խախտման դեպքում էվոլյուցիայի ընթացքում շրջապատող բնական պայմաններին չհարմարվելու պատճառով իսպառ վերացել են, օրինակ, կենդանիների բազմաթիվ տեսակներ, ձեզ լավ ծանոթ դինոզավրերը և այլն: Այդ հավասարակշռությունը տեղի է ունենում այն բանի շնորհիվ, որ շրջապատող միջավայրում կենսական, կյանքի համար կարևոր ցանկացած փոփոխության կենդանի օրգանիզմը պատասխանում է ինչ-որ նպատակային հարմարվողական ռեակ-

ցիայով: Այդ հարմարվողական ռեակցիան միաժամանակ և օրգանիզմի պատասխան ռեակցիա է արտաքին պայմանների փոփոխության, արտաքին գրգռիչի ներգործության նվազմամբ, որը կրում է ռեֆլեքս (լատիներեն՝ reflexus - արտացոլող) անվանումը: Այդ երևույթի հիման վրա էլ ծնավորվեց հոգեկանի ռեֆլեկտոր տեսությունը:

Առաջին անգամ ռեֆլեքսի (արտաքին և ներքին հոգեկան աշխարհից եկող գրգռիչների պատասխան գործողությունները) կամ օրգանիզմի միջավայրի կապի գաղափարը առաջ է քաշել անվանի ֆրանսիացի գիտնական Ռենե Դեկարտը XVII դարի առաջին կեսին, իսկ հարյուրամյակ հետո առաջադրվել է նաև «Ռեֆլեքս» հասկացությունը և հետագայում հանգամանորեն զարգացվել անվանի ֆիզիոլոգներ Ի.Սեչենովի և Ի.Պավլովի կողմից: Իր «Գլխուղեղի ռեֆլեքսները» աշխատության մեջ Ի.Սեչենովը զարգացնում է այն տեսակետը, որ նույնիսկ հոգեկան բարձրագույն գործընթացները պատասխան ռեակցիայի բնույթ ունեն, որովհետև արտաքին գրգռիչին տրվող պատասխաններ են: Անգամ մարդու ուղեղում հայտնված մտքերը Ի.Սեչենովը համարում է ռեֆլեքսներ, թեկուզ դրանց արտաքին շարժողական բաղադրիչները բացակայում են: Շարունակելով Ի.Սեչենովի տեսակետները ռեֆլեքսի մասին՝ Ի. Պավլովը (1849-1936թ.թ.) ստեղծեց պայմանական ռեֆլեքսների ուսմունքը, որը, ըստ նրա, հանդիսանում է հոգեբանության ֆիզիոլոգիական հիմքը:

Ինչպես հոգեկանը, գլխուղեղը, այնպես էլ ռեֆլեքսը ունի իր կառուցվածքը, որը բաղկացած է հետևյալ երեք հիմնական բաղադրիչներից: Առաջինը ռեցեպտորներն են կամ ընդունիչ նյարդային սարքերը, որոնք տեղակայված են զգա-

վորված է **երկայնական ուղեղը՝ փոքր ուղեղի** հետ միասին: Դրանք միավորում, կոորդինացնում են օրգանիզմի բարդ ֆունկցիաները: Միասնական գործունեության մեջ են ներգրավվում մկանների մեծ խմբեր ու ներքին օրգանների ամբողջական համակարգեր, որոնք իրականացնում են շնչառության, նյութափոխանակության և այլ ֆունկցիաներ: Երկայնական ուղեղից փոքր-ինչ վերև տեղավորված է ԿՆՅ-ի բաժիններից մեկը **միջին ուղեղը**, որը մասնակցում է բարդ շարժումների և ամբողջ մարմնի դիրքի կարգավորմանը: Երկայնական և միջին ուղեղները միասին կազմում են գլխուղեղի սյունային մասը:

Բարձրագույն նյարդային համակարգի առավել բարձր բաժինները կազմում են **գլխուղեղի մեծ կիսագնդերը**, որոնց անմիջապես վերևի մասում տեղավորված է նյարդային բջիջների մի շերտ, որը կոչվում է **գլխուղեղի կեղև**: Գլխուղեղի կեղևի մակերեսը (մոտ 2000 քառ. սմ) ունի ծավալածքների, ծալքերի ու գալարների տեսք: Ենթակեղևային հանգույցները մոտակայքում տեղակայված, տեսողական բլրակի հետ միասին կոչվում են **ենթակեղև**: Գլխուղեղի կեղևը և ենթակեղևը իրականացնում են ռեֆլեկտոր գործունեության ամենաբարդ ձևերը:

Իր հետազոտությունների ընթացքում ներյոճագրագետ Ա. Լուրիան գտել է, որ գոյություն ունի ուղեղի բաժինների յուրատիպ մասնագիտացում և առանձնացրել է հետևյալ երեք հիմնական բլոկները.

Առաջին բլոկը նա անվանել է գլխուղեղի կեղևի **թոնուսի էներգետիկ բլոկ**: Այն տեղավորված է գլխուղեղի խորքում, ուղեղասյան վերին բաժիններում: Թոնուսի էներգետիկ բլոկը ապահովում է ուղեղի ընդհանուր կենսագործունեությունը, որպեսզի ինֆորմացիայի ստացումը,

մշակումը, ինչպես նաև ծրագրերի ձևավորման ու դրանց կատարման հսկողությունը հաջող ընթանան: Այդ բլոկն ունի նաև ցանցածն ֆորմացիաներ, որտեղ ծագում են գրգռիչների իմպուլսները, որոնք իրենց էներգիայով սնուցում են գլխուղեղի կեղևը: Երբ խախտվում է այդ էներգիայի հոսքը, ապա գլխուղեղի թոնուսը իջնում է, և մարդը ընկնում է կիսաքուն վիճակի մեջ, իսկ այնուհետև քնում է:

Երկրորդ բլոկը տեղավորված է ուղեղի մեծ կիսագնդերի հետևի բաժիններում և պատասխան է տալիս արտաքին աշխարհից ստացվող ինֆորմացիայի վերամշակման և պահպանման համար: Օրինակ եթե այդ բլոկի երկրորդական տեսողական ուղեղ կոչված հատվածը վնասվում է, ապա մարդը առարկայի առանձին մասեր նախկինի պես տեսնում է, սակայն արդեն ի վիճակի չէ դրանք միավորելու որպես մի ամբողջական պատկեր: Լուրիան ցույց է տալիս հիվանդին նկարում պատկերված ակնոցները և հարցնում, թե դա ինչ է: Հիվանդը պատասխանում է. օղակ, շրջանակ, նորից շրջանակ, ինչ-որ գերան, և ինչ-որ փայտիկ, ծող, մեկ հատ էլ ծող, երևի հեծանիվ է: Այդ հիվանդի մոտ նկատվող խանգարումը կոչվում է «օպտիկական (տեսողական) ագնոզիա»:

Եվ վերջապես, **գլխուղեղի երրորդ հիմնական բլոկը** տեղավորված է ճակատային բաժիններում: Այստեղ է գտնվում այն հզոր ապարատը (սարքը), որը ձևավորում է մեր մտադրությունները և մտահղացումները, մեր գործողությունների ծրագրերը, կարգավորում և վերահսկում է դրանց կատարման ընթացքը:

Հետաքրքիրն այն է, որ երբ մարդը ծանր ուղեղային վնասվածք է ստանում, և չի վնասվում երրորդ բլոկը՝ ճակատա-

12917

յարաններում, որտեղ արտաքին կամ ներքին գրգռիչների էներգիան վեր է ածվում նյարդային էներգիայի, որը կենտրոնաձիգ (կամ աֆերենտ) նյարդալարերի միջոցով հաղորդվում է գլխուղեղ: Երկրորդը կենտրոնական բաղադրիչն է, որը տեղավորված է ուղեղում և իրականացնում է գրգռման և արգելակման նյարդային գործընթացները, որոնց շնորհիվ առաջ են գալիս մեր մտապատկերները, զգայությունները, հույզերն ու զգացմունքները և այլն: Երրորդ բաղադրիչը կազմված է կենդանու կամ մարդու շարժումներից ու գործողություններից, որոնք կենտրոնախույզ (կամ էֆերենտ) նյարդային ուղիների միջոցով գրգռիչներին տրվող պատասխաններն են: Չնայած բուն հոգեկան երևույթները կազմում են ռեֆլեքսի միջին բաղադրիչը և տեղավորված են գլխուղեղում, սակայն նրանք գործում են միասնական և փոխկապված են: Այստեղ անհրաժեշտ է հասկանալ, որ արտաքին գրգռիչին տրվող պատասխանները՝ շարժումները, ոչ միայն սոսկ շարժումներ են, այլև արտացոլում են մարդու ներհոգեկան գործընթացների բազմաթիվ դրսևորումներ: Այսինքն մեր շարժումները հոգեբանական ինֆորմացիա են կրում իրենց հետևում «թաքնված» հոգեբանական երևույթների մասին: Օրինակ, երբ ինչ-որ մի դեպքի մասին խոսելիս մեկը կարմրում է կամ գունատվում, կամ անկանոն ջղաձիգ շարժումներ կատարում, դա ռեֆլեքս է խոսքային գրգռիչի նկատմամբ և ինֆորմացիա է տալիս այն մասին, որ նրան դա կամ դուր եկավ, կամ տհաճություն պատճառեց, կամ մատնեց նրա մասնակցության մասին:

Ուրեֆլեքսները լինում են երկու տեսակ՝ ոչ պայմանական և պայմանական: Ոչ պայմանական ռեֆլեքսները բնածին են,

ժառանգված և հանդես են գալիս որպես օրգանիզմի անգիտակցական պատասխաններ կենսական նշանակություն, կարևորություն ունեցող գրգռիչներին: Օրինակ նորածնության շրջանում դրանք (ծծելու, շնչելու, շարժվելու և այլն) խիստ կարևոր են նրա սոցիալական միջավայրին հարմարվելու համար, բայց բավարար չեն կյանքը շարունակելու, վարքի ու գործունեության ձևավորման համար:

Կյանքի ընթացքում սովորելու, հասարակական-պատմական փորձը յուրացնելու ժամանակ մարդը ձեռք է բերում բազմաթիվ պայմանական ռեֆլեքսներ, որոնք էլ ապահովում են նրա հարմարումը (ադապտացիան) միջավայրի փոփոխվող պայմաններին:

Որպեսզի ավելի պատկերավոր ու հասկանալի լինի հոգեկանի ռեֆլեկտոր բնույթը, Ի. Պավլովը նկարագրում է ուղեղի երկու ազդարարային համակարգեր:

Ըստ նրա առաջին ազդարարային համակարգի ազդարարները մեզ շրջապատող աշխարհի կոնկրետ առարկաների պատկերներն են, որոնք առաջացել են մեր հոգեկանում, գլխուղեղում և մասնակցում են մեր վարքի ու գործունեության կազմակերպման ու կարգավորման գործընթացին: Մեր կյանքի համար դրանք խիստ կարևոր են: Օրինակ ի՞նչ է նշանակում ձեզ համար զանգի հնչելը կամ քաղցած ճանապարհորդի համար դանակ-պատառաքաղի նշանը և այլն: Ի դեպ, ի տարբերություն մարդկանց՝ կենդանիների ակտիվությունը ընթանում է այս համակարգի մակարդակում:

Երկրորդ ազդարարային համակարգը, որն ունեն միայն մարդիկ, արտասանվող, լսվող, գրված բառերն են, ո-

րոնք ազդարարների ազդարարներն են: Բառն ունի երկու կողմ՝ արտաքին նշանակություն (ծայն, գրվածի տեսողական պատկերներ) և ներքին նշանակություն, որը պետք է հասկացվի ուղեղի աշխատանքի շնորհիվ, որպեսզի հնչած բառը ամբողջությամբ որոշակի գործողություններ առաջ բերի: Դրա համար էլ արտահայտված անհասկանալի բառը մարդուն չի կարող դրդել ակտիվության կամ կողմնորոշել, կարգավորել նրա վարքը:

Այսպիսով՝ մենք ծանոթացանք հոգե-

կանի առանձնահատկություններին, մարդու գլխուղեղի կառուցվածքին, ֆունկցիաներին, ռեֆլեքսի գաղափարին: Որպեսզի ամբողջական և հիմնավոր դառնան մեր գիտելիքները, մենք պետք է պատկերացում կազմենք նաև հոգեկանի զարգացման էվոլյուցիայի մասին, թե ինչպես են պատմական զարգացման ընթացքում քանակական աստիճանական զարգացումը, փոփոխությունները անհրաժեշտաբար բերում որակական փոփոխությունների:

ՉԱՐԳԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՆԱՆ ԵՎ ՍԵՍԻՆԱՐԻ ՅԱՍԱՐ

1. Ի՞նչ է հոգեկանը, հոգեկան աշխարհը: Ինչպե՞ս ենք մենք հոգեկանի օգնությամբ ճանաչում օբյեկտիվ իրականությունը:
2. Քանի՞ խումբ հիմնական երևույթներից է բաղկացած հոգեկանը, և որո՞նք են դրանք:
3. Երբ մենք արտացոլում ենք արտաքին աշխարհի օբյեկտները, դա հոգեկանի ո՞ր ֆունկցիան է:
4. Երբ մենք կազմակերպում ենք մեր վարքն ու գործունեությունը, դա հոգեկանի ո՞ր ֆունկցիան է:
5. Ի՞նչ կլիներ մարդու հոգեկանի հետ, եթե չլիներ գլխուղեղը կամ այն վնասված լիներ:
6. Ինչպե՞ս է ուղեղը ընդունում արտաքին աշխարհից եկող ինֆորմացիան և ինչպե՞ս է պատասխանում դրան:

3. ՀՈԳԵԿԱՆԻ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՆ

ԳԱՂԱՓԱՐ ՀՈԳԵԿԱՆԻ ԵՎ ՄԱՐԴՈՒ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Դուք արդեն բավականին տեղեկություններ ունեք հոգեբանության, հոգեկանի, գլխուղեղի մասին, հավանաբար և հասկացել եք, որ հոգեկանի այդ բարդ գործունեությունը իրականացվում է մարդու բարձրագույն նյարդային համակարգի միջոցով: Դուք նաև գիտեք, որ թե կենդանին և թե մարդը, հատկապես նրանց նյարդային համակարգերը երկարատև պատմական զարգացման, այսինքն էվոլյուցիայի արդյունք են: Այսօր մենք պատկերացում կկազմենք հոգեկանի պատմական զարգացման մասին, կքննարկենք որոշ տեսակետներ կենդանական աշխարհի և մարդու ծագման և էվոլյուցիայի վերաբերյալ: Քանի որ խոսելու ենք էվոլյուցիայի մասին, համառոտ քննարկենք էվոլյուցիոն տեսությունը:

Երկար ժամանակ այն կարծիքն էր իշխում, որ մարդուն հատկացված է իշխան տիրակալի դերը կենդանական աշխարհի մնացած տեսակների նկատմամբ, որում համոզված են շատերը մինչ օրս: Համաձայն ավանդական տեսակետի ողջ աշխարհը (բույսերը, կենդանիները, մարդիկ) ստեղծվել են միանգամից և վերջնական տեսքով, վեց օրվա ընթացքում, ինչպես դա հաստատում է Աստվածաշունչը: Անգամ XVII դարի մի իռլանդական աստվածաբան «հաշվարկել» է դրա տարեթիվը՝ 4004 տարի Քրիստոսի ծննդից առաջ (որն, իհարկե, շատ կասկածելի է), թեկուզ այսօր էլ տարբեր կրոնական աղանդներ և նույնիսկ որոշ քաղաքական գործիչներ բաժանում են այդ

տեսակետը: Այդ կոնցեպցիային (հիմնադրույթին) 1859 թվականին հակադրեց (կարելի է ասել ջախջախեց) իր տեսությունը անգլիացի բնագետ, կենսաբան Չարլզ Դարվինը: Դա էվոլյուցիոն տեսությունն էր, դա ավելի շուտ հեղափոխական տեսություն էր: Չ.Դարվինի հիմնական վարկածի համաձայն այսօր գոյություն ունեցող բոլոր բույսերն ու կենդանիները առաջանում են կյանքի մի ձևից և իրենցից ներկայացնում են որպես էվոլյուցիայի արդյունք, որը տևել է միլիարդ տարիներ: Իսկ ինչ մնում է մարդուն իր ֆիզիկական, անձնային և վարքագծային հատկանիշներով, ապա նա վերջին հաշվով այդ էվոլյուցիայի արդյունքներից միայն մեկն է:

Չ.Դարվինը իր բազմաթիվ հետազոտությունների, գիտական արշավների ընթացքում համոզվեց, որ թե բույսերը և թե կենդանիները, դրանց տեսակները պահպանում են իրենց գոյությունը, մնում, շարունակում են ապրել «բնական ընտրության» սկզբունքով: Օրինակ մնում է այն ծառը խիտ անտառում, որը բարձր է և կարողանում է կլանել լույսը, կամ այն կենդանին, որն իր տվյալներով կարողանում է հարմարվել նոր, անբարենպաստ բնակլիմայական և այլ պայմաններին, որը ցրտին դիմակայելու դիմացկունություն է ձեռք բերել: Բնությունը այդ միջոցով հարկադրված է եղել ընտրելու այն հատկանիշներից, որոնք առավել չափով հարմարվել են տվյալ միջավայրին: Այսինքն «բնական ընտրություն» հնարավորություն է տվել կենդանի մնալ առավել կենսադիմացկուններին, «ուժեղներին»՝ ավելի թույլերի հաշվին:

Եթե փորձեք մի փոքր լարել ձեր միտքը, ապա իսկույն կհասկանաք, որ դուք ծանոթ եք այդ բարդ թվացող երևույթին և այսօրվա մեր կյանքից ելնելով՝ կարող եք հաստատել դրա առկայությունը: Հապա հիշեք Հ. Թումանյանի «Գայլն ու գառը»․ «Ուժեղի մոտ միշտ էլ թույլն է մեղավոր»: Դա իհարկե, ասված է կենդանական աշխարհի մասին, որտեղ թույլը միշտ ուժեղի զոհն է դառնում: Իսկ այդ սկզբունքը չի՞ գործում մեր կյանքում, ո՞վ է դիմանում կյանքի դժվարություններին, մտածե՞ք այդ մասին: Որպեսզի ավելի հասկանալի լինի, բերենք որոշ փաստեր այն մասին, թե ինչպես է հասունացել Չ.Դարվիհի մոտ «բնական ընտրության» սկզբունքի գաղափարը:

Հետազոտությունների ընթացքում Չ. Դարվիհին պարզապես ապշեցրել է բույսերի ու կենդանիների տեսակների բազմազանությունը և նմանությունը, յուրատիպությունը (այժմ հաշվարկված են մինչև 12 միլիոն տարբեր ձևերի բակտերիաներ, բույսեր ու կենդանիներ (ներառյալ մարդը), որոնք պատկանում են մոտավորապես 1.2 միլիոն տեսակների): Նա համոզվեց, որ նախ՝ աշխարհը միանգամից և մի քանի օրում չի ստեղծվել, այնուհետև՝ տեսակների բազմազանությունը տարբեր պայմանների, նրանց էվոլյուցիայի յուրատիպ ընթացքի արդյունք է: Բայց բավական չէր «բնական սկզբունքի» առաջադրումը, պետք էր բացատրել, թե ինչու հատկապես այս կամ՝ այն տեսակի էվոլյուցիան ընթացել է հատկապես մի և ոչ թե այլ ուղղությամբ, որոնք են այդպիսի տարբերակումների մեխանիզմները: Այդ հարցի պատասխանը գտնելու առաջին շարժառիթը հանդիսացավ անգլիացի տնտեսագետ Թոմաս Մալտուսի աշխատությունը (որը այսպես կոչված Մալտուսի տեսությունն անվանվեց), որը

վերաբերում էր մարդկային հասարակությանը: Ըստ Թ.Մալտուսի՝ բնակչության քանակի աճը անհամեմատ ավելի արագ է տեղի ունենում, քան թե նրան կերակրելու աղբյուրների աճը: Սովի կամ պատերազմի ժամանակ, երբ սնունդը մարդկանց չի բավարարում, տեղի է ունենում մրցակցություն նրանց միջև, և այդ «կենդանի մնալու, գոյատևման պայքարում» «ընտրության» սկզբունքը նպաստավոր է դառնում ավելի ուժեղի պահպանման համար: Եվ Չ.Դարվիհը որոշեց մարդկության հասարակությունում նկատվող այդ երևույթը (որն այսօր մեզանում էլ բավական արտահայտված է) կիրառել բույսերի ու կենդանիների պոպուլյացիան մեկնաբանելիս:

Ինչքան էլ որ քննադատվում է 20 տարիների ընթացքում մշակված էվոլյուցիոն տեսությունը կամ վերածնակերպվում նրա առանձին դրույթները, միևնույն է՝ այն ընդունվում է գիտնականների մեծամասնության կողմից: Շնորհիվ այդ տեսության հնարավոր է դառնում հասկանալ, թե ինչպես են էվոլյուցիայի ենթարկվել օրգանիզմի ֆիզիկական հատկանիշները, ինչպես են փոխվել դրանց վարքը ծագման, առաջացման պահից՝ երկու-երեք միլիարդ տարի առաջ՝ համեմատաբար պարզ շարժումները բարդ վարքագծային ակտերի (գործողությունների) վերափոխման, վերածման միջոցով, որոնք արդեն բնորոշ են բարձրակարգ կենդանիներին, հատկապես մարդուն.

Այսօր էլ նույն էվոլյուցիոն տեսության և այլ գիտությունների տվյալներով ապացուցված է համարվում այն, որ կենդանի օրգանիզմները կարող են ծագել այլ կենդանի օրգանիզմներից: XIX դարի կեսերին այդ սկզբունքը գիտափորձով ապացուցեց Լուի Պաստյորը, ըստ որի՝

բակտերիաներն առաջանում են ոչ թե ինքնաբերական ճանապարհով, այլ միայն նախապես գոյություն ունեցող բակտերիաներից, ինչը վերաբերում է նաև կենդանական մյուս տեսակներին: Բայց չէ որ առաջին բակտերիաները կամ պարզագույն կենդանի օրգանիզմները ինչ-որ ֆիզիկական և քիմիական պայմանների շնորհիվ առաջացել են անկենդան մյուսից՝ մատերիայից: Այդ վարկածը (տեսակետը) թեկուզ առաջադրել էին Գ.Չոլդեյնը և Ռ.Բեյտները, բայց այն հիմնավորապես մշակվեց ակադեմիկոս Ա.Ի. Օպարինի կողմից 1936 թվականին:

Ըստ նրա վարկածի՝ երկրի վրա կյանքը ծագել է 2.5 միլիարդ տարի առաջ, երբ կեղևը սառել էր, և մթնոլորտը ազատ թթվածին գրեթե չէր պարունակում: Թթվածինը կապված վիճակում գտնվում էր ջրում կամ օքսիդներում, իսկ ածխածինը՝ մետաղների կարբիդների ձևով, որոնք ռեակցիայի մեջ մտնելով ջրի հետ կարող էին առաջ բերել ացետիլեն: Ացետիլենի պոլիմերիզացման հետևանքով կարող էին առաջ գալ ածխածնի ատոմների երկար շղթաներ պարունակող միացություններ, որոնք կարող էին նաև առաջանալ մեծ էներգիա ունեցող ճառագայթներից, որը գիտականորեն ապացուցեց ամերիկյան կենսաքիմիկոս Մ.Կալվինը: Ենթադրվում է նաև, որ օրգանական մյուսերի (այդ թվում նաև ածխաջրածինների, ճարպերի և ամինաթթուների) առաջացմանը նպաստել են մթնոլորտում պարունակվող մեթանը, ամիակը, ջրածինը, որոնք խառնված էին ջրի գոլորշիների հետ: Օպարինի կարծիքով այդ ռեակցիաների մեծ մասը տեղի է ունեցել ծովերում, որտեղ այդ օրգանական մյուսերից առաջացել են «կենդանի մաջուր», որում օրգանական միացությունները բախվել, միացել և կազմել են ավելի

բարդ մոլեկուլներ: Չարգացման այս մակարդակում, ըստ Օպարինի, «մինչև իսկական կյանքի առաջ գալը» կարող էր գործել բնական ընտրության սկզբունքը: Այսինքն՝ նոր միացություններից ավելի կենսունակները շարունակեցին իրենց էվոլյուցիան. հետագա զարգացումը, որի ընթացքում առաջ եկան քիմիական ռեակցիաները, արագացնող (այսինքն՝ կատալիզատորային ընդունակություն ունեցող) սպիտակուցային մոլեկուլներ, որը խիստ արագացրեց վերջինների առաջացման ընթացքը: Այդ մյուսերը ձեռք բերեցին իրենց նման մոլեկուլների ստեղծումը արագացնող, հետագայում և ժառանգվող փոփոխությունների հատկություններ: Մի քանի ազատ գեների միացումից կարող էր առաջ գալ օրգանիզմ՝ նման որոշ ժամանակակից վիրուսների, որոնք էներգիա էին ստանում «կենդանի մաջուրի» օրգանական մոլեկուլներից: Կյանքի էվոլյուցիայի ընթացքում դա համարվում է առաջին քայլը և կենսաբանական արտացոլման առաջին տեսակի՝ գրգռականության նախնական ձևը:

Էվոլյուցիայի հաջորդ կարևորագույն քայլն այն է, որ այդ օրգանիզմները վերածվում են ավտոտրոֆների, այսինքն՝ այնպիսի օրգանիզմների, որոնք քիմիական սինթեզի և ֆոտոսինթեզի միջոցով իրենք են ստեղծում իրենց գոյության համար անհրաժեշտ մյուսերը, օրինակ, գազաման թթվածնի առաջացումը: Այսպիսով՝ առաջին ավտոտրոֆ օրգանիզմների ծագումից հետո հնարավորություններ են ստեղծվում կանաչ բույսերի, բակտերիաների, սունկերի և կենդանական աշխարհի ծագման և զարգացման համար, այսինքն՝ երկրի վրա կյանքի առաջացումը ոչ միայն հնարավոր, այլև անխուսափելի էր:

Դուք հավանաբար շատ եք լսում և կարդում այլ մոլորակներում կյանքի,

քաղաքակրթության մասին: Փորձեք կյանքի էվոլյուցիայի մասին ստացած տեղեկությունների հիման վրա մտորումներ անել, թե այլ մոլորակների վրա հնարավոր է արոյոք կյանքի գոյությունը և եթե ոչ, ապա ինչո՞ւ: Իհարկե, որոշ տեսակետների համաձայն՝ երկրի վրա կյանքը «տիեզերական ծագում» ունի, տիեզերքից պարզագույն կենդանի օրգանիզմների երկիր տեղափոխվելու հետևանքով է առաջացել, որը պակաս հավանական, թեև ուզ լրիվ ժխտելի չէ:

Այսպիսով՝ կյանքի առաջացումը միլիոնավոր տարիների էվոլյուցիա է անցել: Կենդանի օրգանիզմների առաջացման էվոլյուցիայում առանձնացվում են երկու հիմնական ժամանակաշրջաններ՝ զարգացման յուրատիպ գործընթացներով: Դրանք հոգեկանի պատմական զարգացման երկու հիմնական աստիճաններն են՝ ֆիլոգենեզը և օնթոգենեզը:

ՖԻԼՈԳԵՆԵԶ ԵՎ ՕՆԹՈԳԵՆԵԶ

Դուք արդեն պատկերացում կազմեցիք այն մասին, որ կյանքի (նույնն է՝ և հոգեկանի) էվոլյուցիան երկար ժամանակաշրջան է ընդգրկում: Նախ նշենք, որ կարծես թե առանձնացվում է հոգեկանի զարգացման երկու պատմություն: Առաջինը կենդանի օրգանիզմի պատմական զարգացումն է, որը մենք անվանում ենք **ֆիլոգենեզ** (հունարեն ֆիլո նշանակում է ցեղ, ազգություն, իսկ գենեզիս - ծագում, զարգացում), որն, ինչպես գիտեք, ընդգրկում է էվոլյուցիայի միլիոնավոր տարիներ: Երկրորդ պատմությունը անհամեմատ ավելի կարճ է և ցույց է տալիս այս կամ այն կենդանի էակի (և մարդու) հոգեկանի զարգացումը ծնված օրվանից

մինչև կյանքի վերջը: Դա անվանում են **օնթոգենեզ** կամ անհատական զարգացում (հունարեն օն - նշանակում է գոյություն ունեցող, իսկ գենեզիս - ծագում): Այլ կերպ ասած, ֆիլոգենեզը և օնթոգենեզը հոգեկանի զարգացման երկու հիմնական փուլերն են:

Ֆիլոգենեզը, այսինքն՝ օրգանական աշխարհի պատմական զարգացումը ուսումնասիրող գիտությունը կոչվում է **ֆիլոգենետիկա**: Քանի որ ֆիլոգենեզը կենդանական որևէ տեսակի էվոլյուցիան է, հետևաբար տվյալ կենդանական տեսակը կազմող անհատների համար առանձնահատուկն այն է, որ նրանք սերունդ ստեղծելու (բազմանալու) ընդունակություն ունեն: Այս կամ այն տեսակին պատկանող բոլոր կենդանիները նշանակվում են երկու բառից կազմված լատիներեն անուններով: Մարդը նույնպես կենսաբանական անուն ունի, կոչվում է **հոմո սապիենս** (Homo sapiens - բնական մարդ), որտեղ հոմո-ն ցեղի (սեռի) անունն է, իսկ սապիենսը տեսակի հատկանիշը: Ինչպես կենդանիները (կաթնասունները, թռչունները, սողունները), այնպես էլ մարդը ծագել են ընդհանուր ձկնանման նախնիներից: Այդ մասին է վկայում այն, որ ներարգանդային (կամ էմբրիոնալ, սաղմային) զարգացման սկզբնափուլում մարդու սաղմը իր կառուցվածքով մեծ չափով նման է ձկան: Նման են սիրտը, արյունատար անոթները, անգամ մարդկային սաղմը ունի խոփկներ: Այսպիսի փաստերի հիման վրա կենսաբանները հանգել են այն ենթադրության, որ **օնթոգենեզը** (անհատական զարգացումը) **ֆիլոգենեզի** (տեսակի զարգացման) կրճատ կրկնությունն է **և ձևակերպեցին այսպես կոչված բիոգենետիկական օրենքը**:

Գիտնականները ապացուցել են, որ է-

վոլյուցիոն զարգացման ընթացքում հոգեկանը ունի շրջապատող աշխարհը արտացոլող տարբեր առանձնահատկություններ՝ կապված կենդանի էակի նյարդային համակարգի կառուցվածքի հետ: Անվանի հոգեբան Ա.Լեոնտևը ապացուցել է, որ հոգեկանի զարգացման առաջին փուլը հատկանշվում է տարրական-սենսորային (պարզագույն զգայական) հոգեկանի առաջացումով: Պա նշանակում է, որ այն կենդանիները, որոնք արդեն հոգեկանի զարգացման այդ ստադիայում են, կարող են հարմարվել այն պայմաններին, որոնցից կախված է իրենց կենսական պահանջումների բավարարումը: Էվոլյուցիոն զարգացման այդ ցածր աստիճանին բնորոշ է ցանցանման նյարդային համակարգը (օրինակ, աղեշերտավորների մոտ): Իսկ բարձր աստիճանին՝ հանգուցային կամ գանգլիոզային նյարդային համակարգ (միջատների մոտ): Այդ նյարդային համակարգերի դերը ավելի պատկերավոր ներկայացնելու համար Ա. Լեոնտևը դիտարկում է սարդի վարքագիծը: Հենց որ որևէ միջատ ընկնում է սարդոստայնի մեջ, ապա սարդը անմիջապես հասնում և նրան փաթաթում, պարուրում է իր թելերով: Պարզվում է, որ սարդի այդպիսի ակտիվ գործողության պատճառը ոչ թե միջատն է, որին պետք է ուտի, այլ նրա արծակած տատանումները, որոնք առաջացնում են միջատի թևերը և հաղորդում սարդոստայնին: Հենց որ միջատի թևերի տատանումները (վիբրացիան) դադարում են, սարդի շարժումը դեպի զուրկ դադարում է: Այսպես ասած սարդը մնացած ամեն ինչի նկատմամբ անտարբեր է, նրա համար միայն թե տատանումներ լինեն սարդոստայնի վրա: Պրանում կարող եք համոզվել և ինքներդ: Ցանկացած ծայն արծակող առարկայի օգնությամբ կպեք սարդոստայնին (ասենք՝

մերտոնով) և կտեսնեք, որ սարդը անմիջապես ծղտում է դեպի առարկան, ոտքերով բարձրանում նրա վրա, պարուրում սարդոստայնով և սկսում հարվածներ հասցնել նրան իր վերջույթներով-ծնոտներով: Այստեղից կարող եք եզրահանգել, որ այն, ինչ որ տատանում է առաջացնում, դա սարդի սնունդ, կերակուր է: Այս երևույթը ձեզ ավելի հասկանալի կդառնա, երբ մի քիչ հետո մենք կխոսենք բնազդային վարքի մասին, որը բնորոշ է պարզագույն զգայական հոգեկան ունեցող կենդանիներին:

Էվոլյուցիայի երկրորդ փուլը Ա. Լեոնտևը անվանում է պերցեպտիվ (ընկալող) հոգեկանի փուլ: Հոգեկանի այս մակարդակում կենդանի օրգանիզմների նյարդային համակարգը թևակոխում է նոր փուլ - զարգանում, ծնավորվում է կենտրոնական նյարդային համակարգը: Ինչքան բարձր աստիճանի է հասնում կենտրոնական նյարդային համակարգի զարգացումը, այնքան կենդանիների վարքը ձեռք է բերում նոր առանձնահատկություններ: Ելնելով դրանցից հաճախ մենք հարկադրված ենք լինում մտածելու այն մասին, որ որոշ կենդանիներ պարզագույն ինտելեկտ ունեն, որ դրանք էլ երևի մտածում են (հիշեք դելֆիններին, շներին, ծիերին, թուփակներին և այլն):

Այսպիսով՝ արտացոլման բոլոր տեսակները իրականացվում են ԿՆՀ շնորհիվ: Արտացոլման ամենապարզագույն ձևը զրգռականությունն է, որը հատուկ է նյարդային համակարգ չունեցող կենդանիներին:

Հոգեկանի պատմական զարգացման առաջին փուլի՝ ֆիլոգենետի մասին մենք բավարար պատկերացում կազմեցինք: Օնթոգենետի, այսինքն՝ մարդու և կենդանու անհատական զարգացման բնութագրի վրա մենք չենք ծավալվի, քանի որ օն-

թոզենեզը բավականին բարդ և տևական հոգեբանական և ֆիզիոլոգիական գործընթաց է: Մենք հատկապես կանգ կառնենք անհատի հոգեբանական օժտոճանքի կամ մարդու օժտոճանքի կապակցության (անհատական) զարգացման փուլերի և օրինաչափությունների վրա: Իսկ այժմ տեսնենք, թե ինչպես է ընթացել մարդու ծագումը և էվոլյուցիան:

Ինչպես արդեն գիտենք, կյանքը երկրի վրա գոյություն ունի արդեն 700 միլիոն տարի, բայց գիտնականների տվյալներով՝ առաջին մարդիկ հայտնվել են մեկ միլիոն տարի առաջ երկրաբանական տարեգրության Պլեյստոցեն շրջանում, որն անվանում էին «մարդկային դարաշրջան»: Բայց մարդկային քաղաքակրթության պատմությունը ավելի կարճ է՝ 9-10 հազար տարի: Առաջին մարդանման կապկին անվանել են «ավստրալոպիտեկ», որի ոսկորները հայտնաբերվել են Զարավային Աֆրիկայում: Ասիայում (Ճավա կղզում) հայտնաբերված մարդկային էակները ավելի մոտ են մեր օրերի մարդուն: Դրանց անվանեցին պիտեկանտրոպներ, որոնք ունեին խիստ ցածր ճակատ և հետ ընկած կզակ: 250 միլիոն տարի առաջ Զինաստանում (Պեկինի տարածքում) ապրում էր պիտեկանտրոպին շատ նման մարդ, որին անվանեցին «պեկինյան մարդ», որն արդեն օգտվում էր կրակից, գործիքներ էր պատրաստում: Իսկ 70-30 հազար տարի առաջ հայտնվեց «նեանդերթալյան մարդը» (Եվրոպա-Ասիա), որն իր կառուցվածքով միզուցն է մտավոր կարողություններով զգալիորեն մոտ էր ժամանակակից մարդուն: Նեանդերթալյան կղզում էին հայտնաբերել նրա կմախքի մասերը: Զոնաբանի կարծիքով նրանք ունեցել են անգամ կրոնական պատկերացումներ: Բանական մարդ տեսակին ավելի մոտ է «կրո-

մանյոնյան մարդը», որն ապրել է շուրջ 35 հազար տարի առաջ: Այս մարդիկ բազմաթիվ նկարներ են թողել Ֆրանսիայի հարավային շրջանների տարածքներում, և նրանց երևան գալը համարվում է մարդկային քաղաքակրթության սկիզբ: Այսօր այն տեսակետն է իշխում, որ ժամանակակից մարդանման կապիկներն ու մարդը ծագել են «պրոկոնսուլ» անունը ստացած կապկից, որն ապրել է միոցեն կոչվող ժամանակաշրջանում մոտ 25 միլիոն տարի առաջ: Քաղաքակրթության զարգացման հետ մեկտեղ մարդու պատմությունը վեր է ածվում մշակութային էվոլյուցիայի պատմության:

Քանի որ մենք արդեն ծեզ հետ միասին պարզեցինք, որ էվոլյուցիայի ընթացքում կենդանի օրգանիզմները հարմարվում են շրջապատող պայմաններին իրենց գոյությունը պահպանելու համար, ապա նաև պարզենք այն, թե այդ ընթացքում նրանք ինչ վարքի ձևեր են ունենում, և ինչպես են դրանք զարգանում:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՎԱՐՔԻ ԴԻՄՆԱԿԱՆ ԶԵՎԵՐԸ

Ինչպես արդեն գիտենք, կենդանական աշխարհում հոգեկանի զարգացումը սերտ կապված է նյարդային համակարգի առաջացման և գլխուղեղի կազմավորման հետ: Գիտենք նաև, որ նյարդային համակարգը ցածրագույն կենդանիների մոտ գոյություն ունի տարբեր ձևերով՝ ցանցաձև, հանգուցաձև, խողովակաձև: Կենդանի նյութի, մատերիայի համընդհանուր հատկությունը գրգռականությունն է: Գրգռականի առաջին դրսևորումը, դրա գոյության փաստի առաջին ցուցանիշը զգայունությունն է,

որն առաջանում է գրգռականության հիման վրա: Ջգայունության հատկության շնորհիվ է, որ կենդանի օրգանիզմը կողմնորոշվում է միջավայրում և այդ ընթացքում ձեռք բերում վարքի պարզագույն ձևեր, որոնք հետզհետե բարդանում են: Վարքի պարզագույն ձևերից են տրոպիզմները և բնազդները և այլն:

ա) Տրոպիզմները հատուկ են ցանցանման նյարդային համակարգ ունեցող կենդանիներին: Տրոպիզմների հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ արտաքին գրգռիչներին (լույսին, ջերմությանը և այլն) տալիս են ռեֆլեկտորային պատասխաններ, այսինքն՝ ողջ օրգանիզմը շարժվելով կամ մոտենում է դեպի գրգռիչը, կամ հեռանում նրանից: Ամերիկացի հոգեբանները այդ գործողությունը անվանում են **տաքսիսներ**: Ելնելով այդ առանձնահատկությունից՝ տարբերում ենք տրոպիզմների մի քանի տեսակներ: Կենդանի օրգանիզմի շարժումը լույսի ազդեցության տակ անվանում ենք **ֆոտոտրոպիզմ**, ջերմության ազդեցության տակ **թերմոտրոպիզմ**, իսկ քիմիական նյութերի ազդեցության տակ՝ **քեմոտրոպիզմ**:

Նաև բուսական աշխարհում վարքի այդ ձևերը նկատվում են վատ: Օրինակ հիշեք առևտրային անվանման իմաստը: Այդ բույսը արևի ծաղիկ են անվանել այն բանի համար, որ դրա ծաղկաբույլը անընդհատ շարժվում է արևի ուղղությամբ: Վարքի այդ ձևը կոչվում է **գելիոտրոպիզմ (արևամիտություն)**, իսկ բույսի արմատների ներթափանցումը հողի մեջ խոնավության և այլ հանքային աղերով սնվելու համար՝ **գեոտրոպիզմ** և այլն: Կամ փորձեք փնտրել տրոպիզմներ հիշեցնող վարքի դրսևորումներ մարդկային հասարակության մեջ: Պատկերացրեք, որ ձեզանից որևէ մեկի հարազատը անս-

պասելիորեն բարձր պաշտոն է ստացել: Նրա ծննդյան օրը, Նոր տարվա, տղայի հարսանիքին, հոր հուղարկավորության և այլ նշանավոր իրադարձությունների ժամանակ նրան շնորհավորելու կամ ցավակցելու են գալիս ոչ միայն ազգակիցները, մոտ հարևանները և ընկերները, այլև նրան «հիշում են» նաև հեռավոր անծանոթ ազգակիցները, համազյուղացիները, դասընկերները, որովհետև սպասումներ, ակնկալիքներ ունեն նրանից. նա հզոր է, հարուստ, շրջապատ ունի, և նրանից օգուտ կարելի է քաղել, և մարդիկ շարժվում են դեպի «նա»:

Սա նույնպես տրոպիզմի երևույթ է: Ըստ էության՝ մենք բացահայտեցինք: **Այն է, որ կենդանական աշխարհի էվոլյուցիայի ընթացքում առաջ եկած հոգեկանի ցանկացած օրինաչափություն չի գործում միայն այն ժամանակահատվածի համար, որի ընթացքում առաջացել է, այլ այդ օրինաչափությունը դառնում է էվոլյուցիայի հատկություններից մեկը և փոխում իր դրսևորման ձևերը՝ կյանքի զարգացման շրջաններին համապատասխան:**

Տրոպիզմների մյուս հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ դրանք արտաքին աշխարհից եկող գրգռիչներին տրվող ավտոմատացված պատասխաններ են: Այսինքն՝ նրանցում որևէ նպատակային գործողություն փնտրելը անիմաստ է, անգամ եթե կենդանին ավելի բարդ վարք է իրագործում: Օրինակ՝ թվում է, ծովային բաղերի թրթուրները իրենք են որոշում՝ լողան դեպի ծովի մակերևույթը, թե դեպի խորքը: Բայց շարժման ուղղությունը որոշվում է տրոպիզմով. ցուրտ ժամանակ թրթուրները ձգտում են դեպի լույսը, իսկ տաք ժամանակ՝ խույս տալիս լույսից, գնում դեպի խորքը:

Վարքի այս ձևերը ավելի հասկանալի

դարձնելու համար ծանոթանանք վարքի բնագղային ձևերին:

բ) Բնագղներ, բնագղային վարք (բնագղաբար ասացի, բնագղաբար շարժվեցի, բնագղով զգացի) հասկացությունները ձեզ արդեն ծանոթ են առօրյա կյանքից: Կենդանիները լավ «գիտեն», թե ինչ և ինչպես են անում դա. նրանք ժառանգել են: Իսկ մարդու գործողությունները, վարքը բնագղային ենք որակում այն ժամանակ, երբ նա դրանք կատարում է ավտոմատ ձևով, անհանգստացրած մտածելու: Օրինակ՝ մարդը ասում է. «ես միտք չունեի հարվածելու, բնագղաբար ձեռքս բարձրացավ, շատ էի վրդովված»: Անշուշտ մարդը նույն ձևով էլ կատարում է լավ յուրացված գործողությունները, բայց դրանք չի կարելի շփոթել վարքի ժառանգական գծերի հետ: Բնագղներ են կոչվում վարքի այն գործողությունները, որոնք ուղղված են կենդանի օրգանիզմի կենսաբանական պահանջմունքների (հարմարվելու, գոյատևելու) բավարարմանը և հիմնված են անպայման ռեֆլեքսների վրա (որոնք նույնպես ժառանգական են): Այստեղից էլ տարբերակում ենք, օրինակ, սնվելու, ինքնապահպանման, բազմանալու և այլ բնագղներ: Յուրաքանչյուր կենդանական տեսակի վարքը ունի իր բնագղային ծրագիրը, որը համեմատաբար կայուն է՝ իր միատիպ դրսևորումներով:

Բնագղները դարեր շարունակ հետաքրքրել են գիտնականերին: Ձեզ ծանոթ մրջյունների և մեղուների բարդ վարքը, թռչունների չվելը, և այլ դեպքեր նրանց «բանականության» կամ գերբնական «արարչի» կողմից նրանց նկատմամբ «բարեսրտության» մասին է խոսում, բայց անհերքելի է մի բան. բնագղը պինդ, ամուր ծրագիր է, որն իրագործվում է միայն այն ժամանակ, երբ խստորեն պահպանված են

արտաքին պայմանները, և իրադրության օղակները սահմանված կարգով հաջորդում են իրար: Բայց եթե մենք փոխենք այդ իրադրության մի որևէ օղակ, ապա կտեսնենք, որ «խելամիտ» համարվող կենդանին չի կարողանում կողմնորոշվել, հարմարվել նոր պայմաններին:

Այդպիսի անթիվ օրինակներ է թվարկել ֆրանսիացի անվանի միջատաբան Ժ.Ա. Ֆաբրը: Բերենք նրա վրա մեծ տպավորություն գործած օրինակներից մեկը իշամեղվի (որի անունը սֆեքս է) բնագղային վարքի մասին, թե ինչպես է նա որսում ծղրիդին: Սկզբում նա խայթում է ծղրիդի վիզը, այնուհետև կրծքի վերին մասը և վերջում՝ փորի ստորին մասը: Նա ճշտորեն հարվածում է ծղրիդի նյարդային հանգույցներին (ներվերին), որովհետև իշամեղվի նպատակը ոչ թե ծղրիդին սպանելն է, այլ կաթվածահար անելը: Արդեն կաթվածահար ծղրիդին բեղերից բռնելով նա քարշ է տալիս դեպի իր բույնը, բայց ներս չի տանում: Ինքը մտնում և ստուգում է, թե իր բնում արդյոք ամեն ինչ կարգին է: Այնուհետև ծղրիդին տանում է ներս, որպեսզի իր ձվիկներից փոքր ժամանակ անց դուրս եկող թրթուրները սնվեն անդամալույծ ծղրիդի թարմ, դեռ չքայքայված հյուսվածքներով (այլ կերպ ասած թարմ միս ուտեն): Թեկուզ իշամեղվի մեջ խոսում է սերմնի շարունակման բնագղը, բայց հազիվ թե նա «գավակասեր» համարվի, որովհետև այլևս այդ բույնը չի վերադառնում: Իսկ «խելամտությունը» ստուգելու փորձը ցույց է տվել, որ այստեղ ոչ թե «խելքն է» գործում, այլ բնագղը: Կտրել են բեղիկները, որոնցից բռնած ծղրիդին նա քարշ է տալիս բնի մոտ: Իշամեղուն բույնը ստուգելուց հետո դուրս է գալիս ծղրիդին ներս տանելու և տեսնում է, որ չկան բեղիկները: Հանգիստ թողնում է դրան և

զնուն նոր ծղրիդ անդամալույծ անելու, թեկուզ կարող էր ծղրիդի վեց ուղքերից բռնել և ներս տանել: «Խելամտությունը» այստեղ չի դրսևորվում, որովհետև ժառանգական ծրագրում այդպիսի գործողություններ նախատեսված չեն:

Այսպիսով՝ բնագղները ժառանգական վարքի բարդ ձևեր են, որոնք հսկայական դեր են խաղում բոլոր տեսակի կենդանիների կյանքում, մեխանիզմներ, ժառանգական ծրագրեր են ամրապնդված նրանց գլխուղեղում:

Բայց կենդանիների վարքը չի սահմանափակվում բնագղներով, նրանք ունեն նաև բնագղային սոցիալական վարքի և, այսպես կոչված, բանական վարքի ձևեր, որոնց վրա հիմն մենք կանգ կառնենք:

գ) Կենդանիների բանական և համայնական վարքի ձևերը վկայում են այն մասին, որ կենդանական աշխարհի էվոլյուցիայի ընթացքում արդեն առաջանում են վարքի բարձրագույն մակարդակի նախադրյալները միտքը, ինտելեկտը: Կենդանու, այսպես կոչված, ինտելեկտուալ, բանական վարքը կախված է նրա ձեռք բերած հմտություններից: **Չմտություններ** են կոչվում կենդանու վարքի այն եղանակներն ու միջոցները, որոնք նա անհատապես ձեռք է բերում օնթոգենետիկական զարգացման ընթացքում և ամրապնդում վարժանքների միջոցով:

Չմտությունների ձևավորումը կախված է կենդանիների նյարդային համակարգի և հոգեկանի զարգացման մակարդակից: Ինչքան բարձր է կանգնած կենդանին զարգացման իր մակարդակով, այնքան նրա մոտ արագ և հեշտ են ձևավորվում բարդ հմտությունները: Ինտելեկտուալ, բանական ենք համարում կենդանու վարքը այն պատճառով, որ նա կարողանում է «հայտնագործել» նոր եղանակներ, խնդիրներ լուծելու, իր պա-

հանջմունքները բավարարելու համար, որ նա կարողանում է առարկաները օգտագործել որպես միջոց, հաղթահարել դժվարությունները և հանկարծակի գտնել խնդրի լուծումը:

Օրինակ՝ ինտելեկտուալ բնույթ են կրում մարդանման կապիկների գործողությունները, որոնց դուք քաջ ծանոթ եք գրքերից, կինոնկարներից ու տեսաֆիլմերից, կենդանաբանական այգու մերանց վարքի դիտումներից: Չավանաբար դուք դիտել եք անվանի գերմանացի գիտնական Վ.Քյոլերի «Կապիկների կղզին» ֆիլմը: Ֆիլմի հերոս՝ Սուլթանը (կապիկի անունն էր), նկատում է վանդակի առաստաղից կախված բանանը (ադամաթուզը), արագ դադարեցնում է նրան հասնելու փորձերը, անհանգիստ առաջ ու հետ է շարժվում և հանկարծ կանգնում է հատակին դրված արկղի դիմաց, արագորեն ճանկում այն և տեղադրում բանանի ուղղությամբ, բարձրանում արկղի վրա և ամբողջ ուժով ցատկելով պոկում բանանը:

Մեկ այլ դեպքում բանանը դրվում է վանդակի դիմաց այնպիսի հեռավորության վրա, որ հնարավոր չլինի այն վերցնել միայն ձեռքը պարզելով: Բայց վանդակում դնում են մի քանի տարբեր ծողեր: Սկզբում Սուլթանը շփոթմունքի մեջ է ընկնում, բայց արագ «կենտրոնանում է», վերցնում ծողը, մտցնում վանդակի ճաղերի արանքից, քաշելով մոտ բերում սիրած պտուղը և բռնում այն:

Չոգեբան Ա.Լեոնտեը ընդգծում է, որ կապիկը օգտագործում է նաև այլ առարկաներ (արկղ, ծող և այլն) և չի մոռանում այլ նմանատիպ դեպքերում օգտագործել իր ձեռք բերած փորձը: Կապիկի գործունեությունը, ըստ նրա, դառնում է երկփուլ. առաջին փուլը նախապատրաստական է, երկրորդը՝ նպատակի իրականա-

ցումն է (պտղի մոտքաշունը փայտի միջոցով): Այսինքն՝ կապիկը առարկաների միջև կապեր է գտնում, «կանխատեսում» է սեփական գործողություններից սպասվելիք «արդյունքը»: Իհարկե, կապիկների կողմից առարկաների օգտագործումը որևէ կերպ չի կարելի համեմատել անգամ նախամարդու հետ: Կենդանին նախ և առաջ օգտագործում է այն, ինչը պատահականորեն նրա աչքի դեմ է հայտնվում, որևէ պլանավորման, կանխամտածվածության մասին խոսք լինել չի կարող: Այդ պատճառով էլ «ամենախելամիտ» կապիկի համար էլ գործիքը կորցնում է իր նշանակությունը մեկ այլ իրադրության մեջ:

Բանականին մոտիկ վարքը, որը կարելի է անվանել հասարակական վարք, դրսևորում են և այլ կենդանիներ: Դրանցից մեկի դելֆինի վարքը, ձեզ լավ ծանոթ է: Ձգալով, որ իր մարզիչ-բարեկամը վտանգի տակ է, կարող է խեղդվել իր հետազոտական սուզանավում, որը խճճվել է ցանցի մեջ, դելֆինը նախ՝ ինքն է փորձում ազատել, այնուհետև չկարողանալով նա օգնության է կանչում իր «ծանոթին», յուրովի բացատրում, զգացնել տալիս, որ իրեն հետևի մինչև դեպքի վայրը: Իր վարքով նա ցուցաբերում է «գթություն», «կարեկցանք», «մարդասիրություն»: Բնագոյային համարել այս վարքածնը դժվար է, դա ավելի շուտ ոչ թե բանական, այլ հասարակական է:

Հասարակական կյանքում քիչ չեն դեպքերը, երբ որոշ մարդիկ նման դելֆինից սովորելու շատ բան ունեն: Կենդանիներից ոմանք խմբային, կոլեկտիվ «մտածողության» դրսևորումներ էլ ունեն: Օրինակ՝ ծիծեռնակը զարնանը վերադառնում է ցուրտ երկրից և տեսնում, որ իր բույնը զբաղեցրել է սարյակը: Բացատրությունը, կռիվը անօգուտ է լինում, և ծիծեռնակը թողնում և հեռանում է: Որոշ ժամանակ

հետո նա վերադառնում է հարյուրավոր ծիծեռնակների հետ՝ կտուցներին պահած ցեխի, ճյուղերի, ծղոտի կտորներ: Նրանք հարծակվում են սարյակի վրա և չեն թողնում, որ նա դուրս թափ բնից, բույնը ամբողջովին փակում են և «կալանավորում» սարյակին: Այս ամենը դիտող տանտերը, որի տան պատին էր կառուցված բույնը, քանդում է այն և սարյակին ազատ արծակում: Քիչ անց ծիծեռնակը վերադառնում և զբաղեցնում է իր բույնը: Բազմաթիվ այլ հետաքրքիր, զարմանահրաշ դեպքեր կարելի է նկարագրել «խելացի», հավատարիմ շների, ձիերի, կատուների, անգամ այսպես կոչված տան օձերի (օրինակ, տանը մշտապես մնացող օձը շրջում և թափում է կաթով լի կճուճը, որի մեջ թույն էր լցրել պատահական այդտեղ հայտնված «օտար» օձը) մասին և այլն: Եվ այն մասին, թե ինչ հոգատարություն են նրանք ցուցաբերում իրենց ծագուկների նկատմամբ, զբաղվում նրանց դաստիարակությամբ (օրինակ, հայտնի է պինգվիների մանկապարտեզը), ինչպես են նրանց մեջ կյանքին հարմարվելու հմտություններ սովորեցնում և այլն: Այդ պատճառով էլ կենդանիների բանական, հասարակական (ինչու չէ և այլ ձևերի) վարքի ուսումնասիրությունը խիստ կարևոր է, քանի որ դա հնարավորություն է տալիս էլ ավելի խոր հասկանալու մարդու վարքի մեխանիզմները:

դ) Իմպրինտինգ. Այս բառը անգլիական ծագում ունի (imprinting), որը նշանակում է տպավորում: Հասկացությունը մտցրել է հայտնի էթոլոգ, նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Կ.Լորենցը: Գիտնականին հետաքրքրել է, թե կենդանիների վարքում ինչ դեր են խաղում ժառանգական և ձեռքբերովի գործոնները: Դրանց փոխներգործության առանձնահատկությունները նա կարողացել է պարզել ին-

կուբատորում (թխսամեքենայում) ծվից նոր դուրս եկած սագերի վրա կատարած իր հետազոտությունների շնորհիվ: Առաջին շարժվող օբյեկտը, որին տեսել են սագերը ծվից դուրս գալու պահին եղել է ոչ թե նրանց կենսաբանական մայրը, այլ ինքը՝ Լորենցը:

Չետաքրքիրն այն է, որ հենց Լորենցին այդ առաջինները ծանաչում են որպես իրենց մայր: Սագերի երամին միանալու փոխարեն այդ սագիկներն ամենուր հետևում են Լորենցին, ճիշտ այնպես, ինչպես կհետևեին իրենց մորը: Իսկ իրենց մոր վրա ուշադրություն չեն դարձնում: Այդ կապվածությունը մարդուն դառնում է անսովոր, երբ որ հասնելով սեռական հասունության շրջանին՝ նրանք ամուսնության համար այնպիսի զուգընկեր են փնտրում, որ նման լինի մարդուն՝ ուշադրություն չդարձնելով սեփական դասի ներկայացուցիչների վրա: Չենց այս խոր կապվածությունն առաջին շարժվող օբյեկտին Լորենցն անվանեց իմպրինտինգ՝ առաջին տպավորում: Չետևելով Լորենցին այլ գիտնականներ էլ կատարեցին նման փորձեր: Նրանք ցույց տվեցին, որ իմպրինտինգ կարող է առաջացնել ցանկացած օբյեկտ. պինզպոնգի գնդակ, ֆուտբոլի գնդակ, բարձ, սովա-

րաթղթե արկղ կամ այլ դասի պատկանող կենդանիներ: Բայց պայմանը մնում է նույնը՝ դրանք շարժվող պետք է լինեն:

Չետազոտությունների բոլոր տվյալներից ելնելով՝ գիտնականները գտնում են, որ իմպրինտինգի մեխանիզմը կարևոր է ապրելու, կենդանի մնալու համար: Բնական պայմաններում առաջին շարժվող օբյեկտը, որն երևում է նորածին սագիկների աչքին, սովորաբար իրենց մայրն է լինում: Չետևաբար բնական է, որ նրանց մոտ իմպրինտինգը ուղղված է դեպի մայրը, քանի որ նա դառնում է այն պատկերը, մոդելը, որը հնարավորություն է տալիս նրանց դրսևորելու տվյալ տեսակին համարժեք վարքագիծ: Կապիկների ու այլ կենդանիների մոտ, որոնց ծագերն ավելի երկար կախվածության մեջ են ծնողներից, իմպրինտինգը տեղի է ունենում ավելի ուշ և ավելի ուժեղ արտահայտված:

Ընդհանրացնելով հոգեկանի զարգացման էվոյուցիան մենք աստիճանաբար մոտեցանք հոգեկան ակտիվության ավելի բարձր ձևերի:

Չաջորդ գլխում կներկայացնենք հոգեկան ակտիվության մակարդակները և կքննարկենք մարդու գիտակցության ծագման հիմնախնդիրը:

ՉԱՐՑԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ԵՎ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՉՄԱՐ

1. Թվարկեք իրականության արտացոլման հիմնական ձևերը և նշեք ամենատարրական ձևերը:
2. Որո՞նք են բնագոյային և բանական (սոցիալական) վարքի նմանություններն ու տարբերությունները:
3. Ի՞նչ հասկացություններով ենք կոչում օրգանական աշխարհի պատմական զարգացումը և կենդանական աշխարհի անհատական զարգացումը:
4. Թվարկեք այն նախադրյալները, որոնք դրվել են մարդու ծագման և զարգացման էվոյուցիայի հիմքում:
5. Ի՞նչ է իմպրինտինգը, և որևէ կերպ դա արտահայտվո՞ւմ է մարդու վարքում:

4. ՀՈԳԵԿԱՆԻ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԱՂԱՓԱՐ ՀՈԳԵԿԱՆ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հուգեբանության՝ որպես գիտության, հոգեկանի բովանդակության և դրա էվոլյուցիոն զարգացման, ինչպես նաև ուղեղի և կենտրոնական նյարդային համակարգի մասին ծեր ունեցած գիտելիքներն արդեն բավարար են իրականության արտացոլման ամենաբարձր մակարդակի՝ մարդու գիտակցության բնութագրին ծանոթանալու համար: Քանի որ գիտակցությունը հոգեկանի ակտիվության մակարդակներից մեկն է, և հոգեկանը ունի ակտիվության նաև այլ մակարդակներ (դրանց մասին փոքր ինչ հետո), ապա փորձենք հասկանալ, թե ինչ ենք հասկանում մարդու հոգեկան ակտիվությունն ասելով: Նախ նշենք, որ հոգեկան ակտիվությունը օրգանիզմի ակտիվությունն է, արտահայտում է դինամիկա (շարժընթաց) և հոգեկան գործընթացների դրսևորումներ: Հոգեկան ակտիվությունը ապահովում է հոգեկան գործունեությունը, արտաքին աշխարհի ակտիվ արտացոլումը, որի մասին մենք ձեզ հետ արդեն խոսել ենք: Հոգեկան ակտիվությանը բնորոշ է նաև կենդանիների (զգացաշարժողական վարք, տարրական իմացական ակտիվություն, բանական վարք, հույզեր և այլն): Բայց հոգեկան ակտիվությունը, որը մեր իմացական և այլ բնության գործունեությունների հիմքն է կազմում, բնորոշ է գլխավորապես մարդուն նրա հոգեկանի բոլոր մակարդակներում: Մարդու բոլոր հոգեկան բարձրագույն ֆունկցիաների (մտածելու, ընկալելու, հիշելու, զգալու ու ապ-

րումակցելու և այլն) իրականացումը պայմանավորված է նրա հոգեկան ակտիվությամբ: Այսինքն այդ ակտիվությունը ընդգրկում է մարդու հոգեկան գործունեության բոլոր ծեսերը, որոնք աչքի են ընկնում իրենց նպատակասլացությամբ, հստակ բովանդակությամբ, կառուցվածքով, անհատական և սոցիալական-հասարակական նշանակությամբ: Որպեսզի ձեզ չթվա, թե հոգեկան միանգամայն նոր երևույթի մասին է խոսքը, հիշենք հոգեկանի էվոլյուցիոն զարգացման առաջին աստիճանը՝ ֆիլոգենեզը, Դարվինի տեսությունը: Հոգեկան ակտիվության շնորհիվ է, որ «բնական ընտրության» ընթացքում կենդանի են մնացել, գոյատևել այն օրգանիզմները, որոնք եղել են առավել ակտիվ, ուժեղ, դիմացկուն և հարմարվել են միջավայրի պայմաններին ու փոփոխություններին:

Նշենք նաև, որ մարդու հոգեկան ակտիվության բովանդակությունը միայն չի սահմանափակվում նրա գիտակցված, արտաքինից տեսանելի, լսելի, շոշափելի գործողություններով: Այդ ակտիվությունը ներառում է նաև հոգեկան գործընթացներ, որոնք մեզ տեսանելի չեն, տեղի են ունենում ներհոգեկան գործունեության մակարդակում, մեր գլխուղեղում, այսինքն դրանք հոգեֆիզիոլոգիական գործընթացներ են, որոնց արդյունքում մշակվում և պլանավորվում է մեր նպատակասլաց վարքը: Մի շարք հոգեբաններ (ժ.Գոդֆրուա և ուրիշներ) գտնում են, որ հոգեկան ակտիվությունը ընթանում է իր երեք իրար հաջորդող փուլերով:

Առաջին փուլը հատկանշվում է ուղե-

դի ակտիվությամբ, որի ընթացքում տեղի է ունենում մարդու ներքին հոգեկան վիճակների և արտաքին օբյեկտների ու իրադրությունների հետ համեմատումը, համադրումը: Երկրորդ փուլում ուղեղը մշակում է ստացված ինֆորմացիան, որն ստանում է օրգանիզմը արտաքին աշխարհից (հիշեք ուղեղի կառուցվածքը, Լուրիայի կողմից առանձնացված բլուկները, դա երկրորդ բլուկն է): Երրորդ փուլը նպատակահարմար վարքի ընտրությունն է, որի դեպքում հաշվի են առնվում ինչպես ընթացիկ հանգամանքները, ստեղծված իրադրությունները, այնպես էլ մարդու անցյալի փորձը: Անշուշտ այս ակտիվության կատարմանը, որոշումների իրականացմանը ակտիվորեն մասնակցում են նաև հոգեկան բարձրագույն ֆունկցիաները հիշողությունը, մտածողությունը, երևակայությունը և այլն:

Ուրեմն առաջին հերթին պետք է խոսել ֆիզիոլոգիական ակտիվության մասին, որը պայմանավորված է ԲՆՀ կենտրոնների ակտիվ աշխատանքով: Դա հնարավորություն է տալիս օրգանիզմին արթուն ու կայտառ մնալ և ուշադիր հետևել արտաքին աշխարհի ազդակներին ու գրգռիչներին: Սա իր հերթին ապահովում է ինչպես ֆիզիոլոգիական, այնպես էլ հոգեկան ղեկավարակառուցվածքի պահպանումը: Իսկ ռոգեբանական ակտիվությունը իրենից ներկայացնում է ֆիզիոլոգիականի շարունակությունը: Այս ակտիվությունը պայմանավորված է արտաքին ազդակների վերջանման, բացատրման հետ, որը կախված է արթմնի վիճակի մակարդակից, չարդու գիտակցության վիճակից, ինչպես նաև նրա պահանջմունքներից, ճշակից, ռետաքրքրություններից, ծրագրերից: Դիմանք կյանքի օրինակներին: Ճանապարհում ընկած փայլիլուն, արտասովոր քարը ակտիվություն է առաջացնում երկրաբա-

նի մեջ, իսկ սովորական ճամփորդը դա չի էլ նկատում: Ուժեղ քաղց զգացող մարդը աչքերով փնտրում է ամեն բան, ինչով որոնա կարող է լրացնել դատարկ ստամոքսը, իսկ կուշտը ընտրում է հետաքրքիր գիրք, մեղմ երաժշտություն, մտածում ֆուտբոլի տոմս գնելու մասին և այլն:

Այսպիսով՝ հոգեկան ակտիվությունը իրականում այնքան էլ պարզ ու հասարակ երևույթ չէ: Ակտիվությանը միշտ էլ մասնակիորեն ընդգրկում է ինֆորմացիայի նախնական մշակումը, որը հնարավորություն է տալիս հասկանալի ձևով վերծանել արտաքին և ներքին (հոգեկան) աշխարհից ներկայացվող ազդակները: Քանի որ արդեն պատկերացրինք, թե ինչ է հոգեկան ակտիվությունը, այժմ ավելի մանրամասնենք հոգեկան ակտիվության մակարդակները:

ՀՈԳԵԿԱՆ ԱՎՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԸ

ա) Գիտակցություն: Հոգեբանական գրականության մեջ հաճախ նույնացվում են հոգեկան ակտիվության մակարդակները «գիտակցության վիճակների» հետ: Սակայն ճիշտ են այն գիտնականները, որոնք օգտագործում են հոգեկանի ակտիվության մակարդակներ արտահայտությունը, քանի որ հոգեկանը չի հանգեցվում միայն գիտակցությանը, գիտակցական վիճակին, կան և այլ մակարդակներ. ենթագիտակցություն, անգիտակցություն, որոնց վրա կանգ կառնենք քիչ հետո: Այսպես, հոգեկան ակտիվության առաջին և կարևորագույն մակարդակը գիտակցությունն է: Նախ ծանոթանանք գիտակցության մի շարք դասական սահմանումների հետ:

Փիլիսոփայության մեջ գիտակցությունը սահմանվում է որպես օբյեկտիվ իրականության արտացոլման ձև, որը բնորոշ է միայն մարդուն, աշխարհի և սեփական անձի նկատմամբ նրա վերաբերմունքի միջոց, որը միջնորդավորված է մարդկանց հասարակական պատմական համընդհանուր գործունեության ձևերով: Այսինքն՝ գիտակցության հիմքում ընկած է մարդու գործունեությունը:

Գիտակցությունը, ըստ Կ.Մարքսի, հասարակական պրոդուկտ, արդյունք է և այդպիսին էլ մնում է, քանի դեռ գոյություն ունեն մարդիկ: Այլ մատերիալիստ գիտնականներ գիտակցությունը համարում են կենդանի նյութի, մատերիայի զարգացման ամենաբարձր մակարդակը, հոգեկան արտացոլման բարձր աստիճանը: Հոգեբանները, կարևորելով գրեթե նույն իմաստը, տարբեր ձևով են սահմանում գիտակցությունը: Նշենք դրանցից մի քանիսը:

Գիտակցությունը շրջապատող աշխարհի օբյեկտիվ ու կայուն հատկությունների և օրինաչափությունների ընդհանրացված արտացոլման, մարդու մեջ այդ աշխարհի ներքին մոդելի ձևավորման բարձրագույն ձևն է, բնորոշ միայն մարդուն, որի արդյունքում իրականանալի է դառնում շրջապատող իրականության ճանաչումը և վերափոխումը:

Սեկ այլ սահմանում. գիտակցությունը շրջապատող աշխարհի արտացոլման բարձրագույն մակարդակն է, որի դեպքում անձն անմիջականորեն իրեն հաշիվ է տալիս այն հոգեկան գործընթացների մասին, որոնք ընթանում են իր հոգեկան աշխարհում, այն մասին, թե ինչ է արտացոլում ու ապրում տվյալ պահին (հիշքե հոգեկանի առաջին հիմնական ֆունկցիան):

Այսպիսով՝ բոլոր բնութագրերում էլ մարդու գիտակցությունը իրականության արտացոլման բարձրագույն մակարդակն է, դա ոչ միայն օբյեկտիվ իրականության արտացոլում է, այլ նաև մարդու սեփական անձի, սեփական ներքնաշխարհի արտացոլում և ապրում է: Պարզ է այս մակարդակը չունեն կենդանիները, որոնց հոգեկան գործընթացները անգիտակցական են: Այժմ կանգ առնենք գիտակցության ֆունկցիաների, մարդու կյանքում դրա դերի, դրա որակների և այլ առանձնահատկությունների վրա: Դրանց մասնակիորեն արդեն ծանոթ եք, քանի որ գիտեք՝ ինչ է հոգեկանը, որ հոգեկանը կամ գիտակցությունը (երբեմն դրանք նույնացվում են) ուղեղի հատկություն, ֆունկցիա է, որ հոգեկանը, կարգավորում է մեր վարքն ու գործունեությունը:

Մարդու գիտակցության ֆունկցիան կայանում է նրանում, որ.

ա) ձևավորվեն գործունեության և վարքի նպատակները,

բ) մինչև կոնկրետ գործունեության անցնելը նախօրոք մարդը մտուլի (ներքին հոգեկան պլանում) կարողանա կառուցել ոչ միայն կատարվելիք գործողությունները, այլև կանխատեսի դրանց արդյունքները,

գ) խելացիորեն կարգավորի մարդու վարքն ու գործունեությունը: Այսինքն՝ մեր գիտակցական կյանքը, գիտակցված ակտիվությունը ղեկավարում է մեր գիտակցությունը: Մյուս կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ գիտակցությունը իր մեջ ներառում է մարդու որոշակի վերաբերմունքը շրջապատող միջավայրի, աշխարհի և այլ մարդկանց նկատմամբ: Այդ պատճառով էլ ասում է «Իմ վերաբերմունքը իմ միջավայրի նկատմամբ իմ գիտակցությունն է»:

Յոգեբանության մեջ ընդունված է ա-
նանձնացնել գիտակցության չորս հիմ-
նական բնութագրեր (ըստ ակադեմիկոս
Ա.Վ. Պետլովսկու տեսակետի), որոնք
կազմում են գիտակցության կառուց-
վածքը:

**1) Գիտակցությունը շրջապատող
աշխարհի մասին մեր գիտելիքների
ամբողջությունն է:** Ինչքան հարուստ են
այդ գիտելիքները, այնքան զարգացած է
մարդու գիտակցությունը: Այդ գիտելիք-
ների ձեռքբերմանը ակտիվորեն մաս-
նակցում են բոլոր հոգեկան գործընթաց-
ները, հետևաբար գիտակցության կա-
ռուցվածքի մեջ են մտնում մեր զգայու-
թյունները, ընկալումները, հիշողությու-
նը, մտածողությունը, երևակայությունը:
Դրանց դերի մասին մենք կխոսենք հե-
տագայում և ավելի հանգամանորեն:

**2) Մարդու գիտակցության մեջ ամ-
րապնդված է սուբյեկտիվի (իր ես-ի,
այն, ինչ իրեն է պատկանում) և օբյեկ-
տիվի (այն, ինչ իրենը չէ, ինքը չէ)
տարբերությունը:** Այսինքն իր գիտակ-
ցության մեջ մարդը իրեն անջատում է
շրջապատից և հակադրվում դրան, որի
միջոցով կարողանում է հասնել ինքնա-
ճանաչման, ինքը դառնում իր հետազո-
տության օբյեկտը, տալիս զնահատա-
պան իր արարքներին: «Ես»-ի առանձնա-
ցումը «Ոչ ես»-ից այն ճանապարհն է, որն
անցնում է ամեն մարդ մանկության շր-
ջանում, և այդպես իրականացվում է
մարդու ինքնագիտակցության ձևավոր-
ման գործընթացը:

**3) Գիտակցությունը ապահովում է
մարդու նպատակադրված, նպատա-
կառողղված վարքն ու գործունեու-
թյունը:** Հետևաբար հստակ են մարդու
ճշատակները, մտիվները, կիրառվում
են անհրաժեշտ կամային ջանքեր, հաշվի
են առնվում նպատակին հասնելու գոր-

ծողությունների իրականացման պայ-
մանները և այլն:

**4) Գիտակցության չորրորդ բնութա-
գիրն այն է, որ նա իր մեջ ընգրկում է ո-
րոշակի վերաբերմունք, հույզեր ու
զգացմունքներ, հասարակական, մի-
ջանձնային, միջխմբային հարաբերու-
թյուններ, որոնց մեջ ընդգրկված է
մարդը, և ձևավորվում է նրա անձնա-
վորությունը:** Երբ խախտվում է այդ վե-
րաբերմունքը, խախտվում են հարաբե-
րությունները, խախտվում է գիտակցու-
թյունը: Հոգեկան հիվանդությունների
դեպքում դա ավելի ակնհայտ է, և գի-
տակցության շեղումները առաջին հեր-
թին երևում են հույզերի, զգացմունքների
ու հարաբերությունների ոլորտում:

Այսպիսով գիտակցությունը միայն
մարդուն հատուկ հոգեկան ակտիվու-
թյան մակարդակ է: Նա և փոփոխական է,
կարող է և ժամանակավորապես անհայ-
տանալ (օրինակ, քնած վիճակում) կամ
թուլանալ (շատ հոգնած, լարված վիճա-
կում), կամ անհայտանալ (ուշակորույս,
աֆեկտի վիճակում) և այլն: Այսինքն դա
պայմանավորված կլինի մարդու ակտի-
վության աստիճանով, կատարվող գոր-
ծունեության բնույթով և դրդապատճառ-
ներով, իմացական և այլ հետաքրքրու-
թյուններով, հոգեվիճակով և այլն: Բայց
հոգեկան ակտիվությունը չի սահմանա-
փակվում միայն գիտակցությամբ, միայն
այդ մակարդակը չի կարող ապահովել
մեր աշխարհընկալումը, ստացած հսկա-
յական ինֆորմացիայի պահպանումը:
Ուրեմն հարկ է քննարկել նաև հոգեկան
ակտիվության մյուս մակարդակները:

**բ) Ենթագիտակցություն: Անգիտակ-
ցություն:** Մարդը միաժամանակ արտա-
ցում է բազմաթիվ ազդակներ, որոնք
տեղի են ունենում արտաքին և ներքին

աշխարհում: Բայց նրա պարզ գիտակցության տիրույթում իր արտացոլումն է գտնում դրանց մի փոքր մասը: Գիտակցության մակարդակի հասած ազդակները մարդու կողմից օգտագործվում են գիտակցության վարքի ու գործունեության կարգավորման համար: Գիտակցության ոլորտից դուրս մնացած բազմաթիվ գրգռիչներ մարդու կողմից նույնպես օգտագործվում են որոշ հոգեկան գործընթացների կարգավորման համար, բայց ենթագիտակցական մակարդակի վրա: Հոգեբանների բազմաթիվ դիտարկումներ և հետազոտություններ պարզել են, որ սովորաբար մարդու պարզ գիտակցության ոլորտում են հայտնվում այն օբյեկտները, առարկաները, որոնք խոչընդոտներ են ստեղծում վարքի ու գործունեության կարգավորման նախկին ռեժիմը շարունակելու համար: Ուշադրություն գրավելով՝ այդ գրգռիչները մարդու կողմից գիտակցվում են, և դա օգնում է, որպեսզի նա գտնի կարգավորման նոր ռեժիմ, խնդրի լուծման նոր եղանակներ: Երբ որ դրանք արդեն գտնվել են, և այլ խոչընդոտներ չկան, ապա կառավարումը նորից հանձնվում է ենթագիտակցությանը: Իսկ գիտակցությունը այդ ընթացքում ազատվում է լարվածությունից, հանգիստ վիճակի մեջ է մտնում: Բայց քանի որ մարդու (հատկապես գլխուղեղի) հանգիստ վիճակը շատ հարաբերական է, նրա առաջ ծագում են նորանոր պրոբլեմներ, ապա գիտակցությունը ձեռնամուխ է լինում նոր խնդիրներ լուծելու, նոր դժվարություններ հաղթահարելուն: Եվ այդպես շարունակ դժվարությունների դեպքում մեր գործունեությունը կառավարում է գիտակցությունը, դրանք հաղթահարելուն պես՝ «ղեկը» հանձնվում է անգիտակցականին, որպեսզի գիտակցությունը նորից կարողանա լուծել նոր խնդիրները:

Կառավարման այդ անընդհատ, չընդհատվող փոխանցումը մարդուն հնարավորություն է տալիս նոր խնդիրներ լուծելու՝ հենվելով գիտակցության և ենթագիտակցության համերաշխ, ներդաշնակ փոխներգործության վրա: Կյանքում հաճախ հանդիպող, ստանդարտ հանգամանքներում հայտնված խնդիրները մարդը լուծում է անգիտակցորեն: Այսինքն՝ դրանք ավտոմատացված գործողություններ են, որոնց մի մասը բնածին ռեֆլեկտորային է (օրինակ՝ կանգնելու, քայլելու, հավասարակշռության, աչքերը թարթելու, փռշտալու և այլն), իսկ մյուս մասը սովորական շարժումներ են (սովորություններ, հմտություններ): Դրանք մարդը կատարում է ենթագիտակցորեն, քանի որ բազմիցս կրկնվել և ամրապնդվել են:

Ենթագիտակցական կյանքի գոյության փաստը ամենահամոզիչ ձևով հաստատում են բազմաթիվ գիտնականներ ու ուսումնասիրություններ, որոնք կատարվել են դեռևս XIX դարի կեսերին, երբ հոգեբանները սկսեցին օգտագործել հիպնոսը և նոր մեթոդներ (հոգեվերլուծություն, փսիխոանալիզի մեթոդը մշակված անվանի հոգեբան և հոգեբույժ Զիգմունդ Ֆրոյդի կողմից): Օրինակ՝ հիպնոսի ժամանակ (որը մի փոքր նման է քնի վիճակին) մարդը անտարբեր է շրջապատի նկատմամբ, նա չի ընկալում, տեսնում, զգում: Բայց հատուկ կապ ունի հիպնոսացնողի հետ, միայն նրան է լսում ու կատարում նրա հրահանգը, հրամանը, որը կոչվում է «ռապորտ»: Միայն հիպնոսացնողի միջոցով նա կարող է ընկալել այլ գրգռիչներ, և հիպնոսացնողը նրան կարող է ներշնչել այն, ինչ որ ցանկանա, իսկ հիպնոսի մեջ գտնվողը հիպնոսից դուրս գալուց հետո կկատարի նրա ցանկությունը: Դա կոչվում է «հետ-

հիպնոսային ներշնչում»։ Եթե նրան ներշնչվի, կարգադրվի, որ հետո պետք է երգի, պարի, արտասանի, նկարի, ապա մարդը դրանք կատարում է և չի կարողանում բացատրել, թե ինչու։ Ասում է. ուզում եմ՝ երգում եմ, պարելու ցանկություն ունեմ և այլն։ Բայց հիպնոսի վիճակում մարդիկ ոչ միայն կարգադրություններ են կատարում, այլև վերհիշում են վաղուց անցած իրադրություններ, տեղի ունեցած դեպքեր և դրանց ազդեցության տակ ունեցած այլ ապրումներ։ Դրանք սովորական պայմաններում մարդու գիտակցականը չի կարող վերհիշել, որովհետև մատչելի չեն գիտակցությանը։ Օրինակ՝ տարեց մարդուն կարող են ներշնչել, որ երեք տարեկան է, և նա կսկսի երեխայություններ, անկարգություններ, կամակորություն անել, խոսել երեխայի ձայնով։ Կամ թե ոչ գրագետ կինը կարող է խոսել, արտասանել տարբեր լեզուներով տենդի՝ զառանցանքների ժամանակ, հսկ առողջանալուց հետո իսպառ մոռանալ, որ ինքը խոսել է հին հրեական լեզվով։ Պարզվում է, որ այդ կինը փոքր հասակում ապրել է հրեա քահանայի տանը և լսել նրա արտասանությունները Աստվածաշնչից և այլ կրոնական գրքերից։ Կամ մեկ այլ հետաքրքիր օրինակ։ Իսպանիայում ֆրանսիական դեսպանատան դռնապանը հիվանդանում և ուշադրույս վիճակում անսխալ և հռետորական արվեստով արտասանում է քաղաքական-փիլիսոփայական և իրավաբանական գրքերի բովանդակություններ։ Դեսպանը ուրախանում է, որ իբրև լավ քարտուղար է գտել և ապաքինվելուց հետո տեսնում է, որ նա նույն բուժ ու սահճանափակ դռնապանն է և պատկերազուն էլ չունի իր հսկայածավալ գիտելիքների մասին։ Կարելի է բերել բազմաթիվ այլ դեպքեր այն մասին, որ ենթագիտակ-

ցականի վրա ազդելով՝ ակտիվացնում են առևտուրը։ Օրինակ՝ հայտնի է կինոժապավենի 25-րդ կադրի էֆեկտը, որը հիշեցնում է պաղպաղակի ռեկլամը, կինոյի սկզբում պաղպաղակ գնում են հաճախորդների 15%, իսկ կինոյից հետո 50%, թեկուզ ռեկլամի կադրը բոլորովին չի գիտակցվում մարդու կողմից։

Այսպիսով ենթագիտակցությունը մեր հոգեկան ակտիվության կարևոր մակարդակն է, որի բովանդակությունները (հոգեկան երևույթները, մտքերը, ցանկությունները, հակումները, մտադրությունները և այլն) չնայած անմիջականորեն գիտակցված չեն, բայց սկզբունքայնորեն մատչելի են գիտակցության համար։ Գիտակցության և ենթագիտակցության միասնական լինելը, ենթագիտակցության առկայության փաստի անհերքելի լինելը ճիշտ և պատկերավոր նկարագրել է հոգեբան Գ.Ֆեխները (1801-1887) համեմատելով սառցալեռան (այսբերգի) երևացող մասը գիտակցության, իսկ դրա խորասուզված մասը՝ ենթագիտակցության հետ, որն ավելի ծավալուն է։

Մեր հոգեկան ակտիվությունը մի մակարդակ ևս ունի, դա անգիտակցականն է, որը ոչ մի հանգամանքների պարագայում գիտակցություն չի դառնում։

Առօրյա կյանքում այդ հասկացությունը սովորաբար օգտագործվում է մարդու կողմից չգիտակցվող հոգեկան ապրումների և այլ պրոցեսների ուլորտը նշանակելու համար։ Իրականում անգիտակցական ասելով՝ պետք է հասկանալ հոգեկան հատկությունների ու բովանդակությունների միասնությունը, որը մարդուն անցնում է ժառանգաբար (օրինակ՝ խառնվածքի առանձնահատկությունները, բնագոյները, զգայական արտացոլման ընդունակությունների,

Ճանաչողական ընդունակությունների նախադրյալները): Ավելին, կան և որոշ տվյալներ (օրինակ՝ քնի ու երազների մասին) որոնք թույլ են տալիս ենթադրելու, որ ժառանգալիան անգիտակցականը ավելի բարդ ու բովանդակալից է:

Անգիտակցականի հիմնախնդիրը առավել լայնորեն ուսումնասիրել է հոգեբան Ջ. Ֆրոյդը և վրացական հոգեբանական դիրքորոշման տեսության հիմնադիր Դ. Ն. Ռուզնադեն: Ելնելով իր երկարատև հոգեբուժական, հոգեթերապևտական պրակտիկայից՝ Ֆրոյդը ցույց է տվել, որ մարդու անգիտակցական հակումները, մղումները և ցանկությունները հաճախ առաջացնում են ներքին թաքնված, քողարկված լարվածության, տազնապալիության բազմաթիվ օջախներ, որոնք պարզ է, ոչ մի կերպ չեն գիտակցվում: Բայց դա չի նշանակում, որ նրանք որևէ մասնակցություն չունեն մեր վարքի ու գործունեության կազմակերպման ու կարգավորման հետ: Այդ լարվածության օջախները կարող են ծնել, առաջացնել միջավայրին հարմարվելու (ադապտացիայի) հոգեբանական դժվարություններ կամ հիվանդություններ: Նա գտնում է, որ այդ հոգեկան լարվածությունը առաջանում է բազմաթիվ սոցիալական արգելքների (իրավական, բարոյական նորմերի և այլն) պատճառով, որոնց հետ մտնում է կոնֆլիկտի մեջ, և մարդու ուղեղում ստեղծվում են մեկուսացված գրգռման օջախներ: Լարվածությունը հանելու համար նախ պետք է գիտակցել կոնֆլիկտը և դրա պատճառները: Բայց դրանց գերլարումը հնարավոր չէ առանց ծանր ապրումների, և մարդը խոչընդոտում է գիտակցմանը, որի պատճառով այդ ապրումները մղվում, արտամղվում են գիտակցության ոլորտից դեպի անգիտակցական ոլորտ: Դա չի նշանակում, որ

գրգռված օջախները հաղթահարվում են: Նրանք մնում են երկար ժամանակ և անբարենպաստ պայմանների դեպքում կարող են բացահայտվել, և մարդու հոգեվիճակի վրա տրավմատիկ (վնասվածքային) ազդեցություն ունենալ, ընդհուպ մինչև հոգեկան հիվանդության զարգացումը: Ֆրոյդի կողմից մշակված և մեծ տարածում գտած հոգեվերլուծության մեթոդի նպատակը հենց այդ թաքնված օջախների որոնումն է գլխուղեղում և զգուշավոր օգնությունը մարդուն՝ նրան անհանգստացնող ապրումների գիտակցման վերագնահատման հարցում:

Այսպիսով հոգեկան ակտիվությունը իր մալարողակներով թույլ է տալիս մարդուն արտացոլելու արտաքին միջավայրը և սեփական ներքնաշխարհը, ինչը օգնում է նրան արդյունավետ գործելու իրական կյանքում:

ՄԱՐԴՈՒ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Դուք արդեն գիտեք, թե ինչ է գիտակցությունը, ծանոթ եք դրա հիմնական առանձնահատկություններին, գիտեք նաև, որ մեր վարքն ու գործունեությունը, մեր հարաբերությունները այլ մարդկանց հետ կարգավորվում ու ղեկավարվում են մեր գիտակցության կողմից: Այժմ տեսնենք, թե ինչ պայմաններում, երբ, ինչպես և ինչ փուլերով է ծագում ու զարգանում մարդու գիտակցությունը:

Նախ և առաջ ընդգծենք այն հիմնական պայմանը, որը նախամարդուն մարդ է դարձրել: Դա աշխատանքն է եղել, աշխատանքային այն գործունեությունը, որը կատարվել է մարդկանց կողմից աշխատանքային գործիքների համատեղ

պատրաստման և օգտագործման ընթացքում: Ծնունդ առնող աշխատանքային գործունեությունը նպաստել է նրան, որ մարդիկ շփվեն իրար հետ, փորձեն իրար հասկանալ, զիջել, օգնել, ընդառաջել, վիճել, պարզել հարաբերություններ, լսել համայնքի առաջնորդին, ենթարկվել մեծամասնության կարծիքին և այլն (իհարկե ոչ այսօրվա պատկերացումներով): Այսինքն համատեղ աշխատանքային գործունեությունը մի կողմից հոգեբանական պայման, նախադրյալ է դարձել հասարակական հարաբերությունների առաջացման և զարգացման համար, իսկ մյուս կողմից հասարակական հարաբերությունները աշխատանքային գործունեության արդյունք են, որի կատարելագործումը բերում է հասարակական հարաբերությունների զարգացմանը և ընդհակառակը:

Միլիոնավոր տարիներ առաջ միջավայրի աղետալի փոփոխությունը առաջացրել է մեծ դժվարություններ նախամարդու պահանջները բավարարելու համար, քանի որ նա զրկվել էր հեշտությամբ սնունդ հայթայթելու հնարավորությունից: Դրան խոչընդոտում էին նաև բնակլիմայական պայմանները: Մարդու հեռավոր նախնիները հարկադրված կանգնել են շատ բարդ խնդրի առջև. կամ պետք էր բնաջնջվել, վերանալ կամ պարզապես փոխել սեփական լարքը: Գոյությունը պահպանելու անհրաժեշտությունն էլ նրանց հարկադրել է միասին իրականացնել նախաաշխատանքային գործողություններ ցրտից ֆրկվելու, սնունդ ճարելու, վտանգից աշտպանվելու համար: Այնուհետև այդ հաղորդակցումը աստիճանաբար բարձրանում է համատեղ «արտադրական» գործունեության մակարդակի, որի ժամանակ մարդիկ սկսել են կատարել նաև

գործունեության արդյունքների փոխանակում (գործիքներ, սնունդ, պաշտպանվելու պարագաներ, ինչու չէ նաև ինֆորմացիա): Աստիճանաբար «արտադրությունը» զարգացել է, քարե նիզակներին փոխարինել են նետն ու աղեղը և այլն, որի հետևանքով էլ բարձրացել է նրանց հարաբերությունների մակարդակը, հետևաբար և նրանց գիտակցականության աստիճանը: Աշխատանքի ընթացքում մարդու ուշադրությունը նպատակադրվում է իր ստեղծած գործիքի վրա, որը նշանակում է իր սեփական գործունեության վրա: Դա միաժամանակ նշանակում է, որ առանձին մարդու գործունեությունը ընդգրկվում է համայնքի, հասարակության գործունեության մեջ: Այս ճանապարհով էլ մարդու գործունեությունը դառնում է գիտակցված գործունեություն:

Անշուշտ, հասարակական զարգացման վաղ շրջաններում մարդկանց միտքը, մտածողությունը սահմանափակ, ցածր մակարդակի վրա է: Այնուհետև արտադրությունը բաժանվում է առանձին օղակների, որոնք կատարում են տարբեր մարդիկ (կամ խմբեր): Բայց քանի որ դա մի ընդհանուր նպատակ է հետապնդում, ապա նրանց մտածողությունը բարձրանում է որակապես այլ մակարդակի, սկսվում են դրսևորվել վերացական մտածողության տարրերը: Մտածողության և դրանով պայմանավորված գիտակցության զարգացմանը մեծապես նպաստել են մարդու ձեռքի նոր ֆունկցիաները, որոնք ամրապնդվել են աշխատանքի ազդեցության տակ, և ձեռքը զարգացել է ոչ միայն որպես գործիքը բռնող օրգան, այլև օբյեկտիվ իրականությունը ճանաչող օրգան: Ինչպես ասում է Ի.Մ. Սեչենովը, ձեռքի դաստակը դարձել է նուրբ շոշափման

օրգան, որովհետև ձևավորվել է առարկաների հետ շփվելու, աշխատելու ընթացքում: Հատկապես (դա ձեզ համար հետաքրքիր է իմանալ) ձեռքի աշխատելը, բանելը մեծ ազդեցություն է թողել ուղեղի զարգացման վրա, որովհետև, որպես զարգացող մասնագիտական օրգան, նա պետք է ներկայացուցչություն ունենար գլխուղեղում: Դա է հենց պատճառն այն բանի, որ ձեռքի ֆունկցիոնալ զարգացման հետ ոչ միայն ուղեղի մասսան (կշիռը) է մեծացել, այլև բարդացել է նրա կառուցվածքը: Աշխատանքի մեջ և աշխատանքի միջոցով մարդկային խոսքի զարգացման շնորհիվ զարգացել են նաև հաղորդակցման բարձրագույն ձևերը:

Այսպիսով՝ մարդու գիտակցության զարգացման ընթացքում զարգանում են նաև նրա կողմից իրականության արտացոլման ձևերը: Այդ գործունեության մեջ էլ իր գիտակցության շնորհիվ փոխվում է մարդը որպես անձնավորություն: Մարդու գիտակցության զարգացվածության աստիճանը որոշվում է նրանով, թե նա ինչ վերաբերմունք ունի ինքն իր նկատմամբ, ինչպես է իմաստավորում իր վարքը, արարքները, ապրումները: Խոսքը վերաբերում է մարդու ինքնագիտակցությանը, որի վրա հիմա կիրավիրվի ձեր ուշադրությունը:

ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՆՁԻ «ԵՍ»-Ը

Ինքնագիտակցությունը հոգեբանության մեջ երբեմն համարում են որպես գիտակցության զարգացման բարձրագույն ձև: Բայց ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ դա նաև գիտակցության զարգացման

նախադրյալ է, քանի որ ինքնագիտակցության միջոցով է հարստանում, էլ ավելի զարգանում մարդու գիտակցությունը.

ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ մարդու գիտակցված վերաբերմունքն է իր պահանջմունքների և ընդունակությունների, հակումների և վարքի դրդապատճառների (մոտիվների), ապրումների ու մտքերի, ինչպես նաև իր սուբյեկտիվ հնարավորությունների հուզախմաստային գնահատականի նկատմամբ: Այդ պատճառով էլ գիտակցության զարգացման լուսապսակ (դափնեպսակ) է համարվում ինքնագիտակցությունը: Ինքնագիտակցությունը հնարավորություն է տալիս մարդուն ոչ միայն արտացոլել արտաքին աշխարհը, այլ իրեն առանձնացնելով այդ աշխարհում, ճանաչել սեփական ներքնաշխարհը, ապրել, զգալ այն և որոշակի վերաբերմունք ունենալ սեփական անձի նկատմամբ: Բայց մարդու համար շատ որոշիչ է, թե իր մասին ինչ վերաբերմունք ունեն ուրիշ մարդիկ: Յուրաքանչյուր նոր շփում, նոր հանդիպումներ որոշակիորեն փոխում են մարդու վերաբերմունքը սեփական անձի նկատմամբ, նորացնում, բազմակողմ դարձնում նրա ինքնագիտակցությունը: Այսինքն՝ երբ մարդը կատարում է խելացի արարք, դրսևորում է գիտակցված վարք, դա ոչ այնքան այն բանի արտահայտությունն է, թե ով, ինչպիսին է այդ մարդը իրականում, որքան դա սեփական անձի նկատմամբ պատկերացումների արդյունքն է: Նա կարող է այնքան էլ խելացի չլինել, բայց գիտակցող մարդու մասին պատկերացումներ ունի, որովհետև այդ պատկերացումները ձևավորվել են շրջապատողների հետ հաղորդակցվելիս:

Ինքնագիտակցությունը մարդուն հնարավորություն է տալիս զգալ իր անկ-

(Ե՝ (Ուրցստն ըստտեժ ըզ ցվոպիռչըվ) «**ՈՂ**»
դրսքմռչ հվոցոյվն (Շ՝ (ցվպոտ ուիւզը
 ըցվ ըրսդոզտ ոզ ըզ ցվոպիռչըվ) **Ա-«ՈՂ»**
ոպլոտիւմզը (Ա՝ մնզընսի Ուոհոտզ պ ուոց
 ըզ ըրսիտվն ըրսոպվճիւզընցսի «**ՈՂ**»
 :վտիզվճո ըոտըտվնոցճըվ ոզոմս մնզըըրսն
 -տմզիտոտ ըվոտը սվ վըրոց **ճրսմնոց**
-ըվպ-«ՈՂ» (Շ՝ (վնսմտոտի) վտիզվճոտ
 ըոմճրսզըրսքմսն ոզոմս մնզըըրսմոտ ըոհ
 -ոպիգո վըրոց **ըրսճրսնսնոտն վ-«ՈՂ»**
 (Ա՝ ըզ ըրսիտմզմտտ ճզը ըոմճրսիոն
 -ըոիսճ ըոմճրսնոտոպ «**ՈՂ**» ըրզճմզ

:ճրոտնպոցճըվ դ ըոհոտոպ
 -ոցոտոցճըվ վիոշմս (ե՝ մըրսճրսոցոպը
 վիոշմս վնզըըրսնսնոցընսի ըվոմճզը
 -մ «վնզըըրսիոպ՝ վնզըըրսճրսնսնոց
 -զպ ուսը (ճ՝ ըվոտը ըոմճրսոցոտոպ
 -ըո սվ ընզըըրսնոպիսոտոտ ըսնտը (ո
 :ճրոցոտոից վըրոց ըոհոպիզո ճ ըմըրսը
 -նզճմզի վտոպըո մ-«**ՈՂ**» ըզմստոտ
 :ըզսվ ճ ըրսընոպիտոտ ոս ըրսը
 -ոզտ ոց ըվոպիռչըվ՝ ըզսվ ճ վըտոպ մճ
 -ըվ մս ոզոիչըվ՝ ճ տոպըո ը-«**ՈՂ**» :**իսնզը**
-նսի ըվճմզը՝ հվտիզվճոտ ոմը մըրսճ
-րսոցոհոշնսճըո ոս ըրսճրսոցոպը վը
-ըո ճըզ ըրսոցոհոպ իսնզոո «ՈՂ»

:ընսի ըոհոյ վը վըրոց
 ոզոմս ոպլոտն ճ ոզնըոպ դ իսնզմտտոտ
 -նոտոճ ըվոմճըոիճրստոի սվ ճ ըրսճ
 -րսնոտոպնոցճըվ ոտը ըվճմզպ ըվճոտ
 մ-«**ՈՂ**» վըրոց ըմըվոհը : (ըրսճրսնոց
 -ըվպ) ըրսոպվճիւզընցսի վ-«**ՈՂ**» ըզ ըրս
 -ո ըոհի վ-«**ՈՂ**» վըրոց ըրսըտն ճ ըրսճ
 -րստոպոտոտ ծոի սվ մըրսնսնոց
 ըոմճրսնոտոպնոցճըվ : մճոտոպ ըվճմզը
 ըոհոպիզո ճ ըրսմտոտի ոս ըրսո՝ ըրսի
 -ըտոց վճ վիոցըրսոպ՝ ըրսիքիցը մ վճ ըրս
 -զըիոցվիզոտ ո ըրսնզըըրսճրսնոպ
 -վ ըվոտոպիւզընսի՝ մոիոն ըրոցոտոշոտ
 ըզսվ ըմըվ ճ ըրսոցոնսնոպ : ըվնզըըրսճ
 -րսնզնոտ նսմոտոցոպ ըոմն ըզիւմ

-ըզ՝ դ տզպ սվ ըմըվ ըրոպլ ճ ըրսոցոն
 -ոհի՝ մըրսճրսնսնոցըո սվ մըրսճրսն
 -սվ՝ ըզսվ ըմըվ ըրսնոց ճ ըրսոցոնսնո
 -մնտը մս ճ ըրո ըվըոցոտոպ մոցո
 -ոցըրո ըոմճրսնոտոպնոցճըվ
 : ըրսիսնոտն վճ ըզմնոտոպն ըրոմճրս
 -ոտոպոտոտոցճըվ՝ ըրոմճրսնսնոցճըո
 -մնզըըրսճրսնսնոպն՝ մնզընմնսպսվ վնո
 վնզընստոտոտոճմճ (ըրսըրսնը մ վճ ըոհ
 ըրսըրսնը մ ճըրոմճրսնոտոպն մնտը վոպ
 -նո մս ճ նոտը : ըվըրսճրսնոտն (հվ
 -ոցիոտ) նոտոցի վտիվճընսի ըվճմզ
 ըզոտոտոպ ճ ըրստոպլճ ոց իսոցոպ : ըվ
 -ոտը սվ ընզըըրսճրսնսնոց ըոպոտ ըրսն
 ճ ուսն ըվըրսճրսնոտոպն սվ իսնո
 -վը ըրոմն դ մոցոպ ունզընոտոտն ոզ
 -վ մզըննոցոպը ըոհոցոցոտոտոտ ըոհ
 -ոցոճզոտ ճ ըրսճնզոտ ոց ոտոտ՝ մնզ
 -ըրսճրսնոպ ը մնզնոճ սվ ըրոցնը մ
 -ոնսմոհ վճ՝ հոզնոպ վըոհոտոպոց
 սվ ճ իվտիզվճո մնտը ըզ ըրոց : մոց
 ունզընսնոց մնզընոպ ըվիոպոց
 ըվճմոի սվ ըզոտզպ ըզմնոցոտն
 -ճըրոցընսն -ոպոտոտոպնոցճըվ՝ ըրոմճրսն
 ըզիսնոտն ճ նսմոհ ոտոտ՝ մըրոց
 -ոցն սվ ըրսըտն ճ սոմոիոց
 ըզ : ըզսվ ըմըվ ըրսոպոցն ոց
 -ոհի՝ վըրսնզըըրսճրսնոպ
 ճըվ՝ ըրսոցոհոպ մմըվ ճ իս ըթ
 -ոպ վիտ ըրսճրսնսնոց
 -ըզըրսն ոս ընզըիվտոց՝ մնզըճմ
 -ոտոց ըոցոտն վնզճոտը մոցոպ
 -վնոցոտն՝ ճ ըրո ըոպնոց
 -ոպնոց ըրսճրսնոտոպնոցճըվ : մոց
 -ո ըրսճրսնոց ըզըրսնոտ
 -րսնոպ՝ ըվոտը վոտիւզը ըրսիսնոպ
 -րսն ճ մզըըրսնոտ՝ ըրսնոճ
 -ոմն դ մոնոցո ճ ըրսնզպ
 : ըրոմճրսնսնոցնոց՝ ըրոմճրսն
 -ո վնզըըրսնոտ ոմը ճզը
 ըրսիոցոտոտոտ ճըրսն
 : մըրսճրսնսնոցնոց
 : մըրսճրսնսնոցնոց
 -ո վնզըըրսնոտ ոմը ճզը
 ըրսիոցոտոտոտ ճըրսն
 : մըրսճրսնսնոցնոց
 : մըրսճրսնսնոցնոց

Ֆանտաստիկ «ես» (ինչպիսի՞ն կցանկանայի լինել), 4) **իդեալական «ես»** (ինչպիսի՞ն ես պետք է լինեմ՝ ելնելով յուրացված բարոյական և այլ չափանիշներից), 5) **ներկայացվելիք «ես»** (դիմակմասկա, որը քողարկում է իսկական ապրումները) և այլն: Եթե ապահովվում է «ես»-ի միասնականությունը և կայունությունը, ապա այն դառնում է մարդու կայուն վարքագծի նախապայման: Երբ դա բացակայում է, «ես»-ը շեղվում, խանգարվում է, անձը երկատվում ու քայքայվում է (դեպերսոնալիզացիայի է ենթարկվում), և անխուսափելիորեն կազմալուծվում է նրա գործունեությունը:

Այսպիսով՝ մենք ծանոթացանք մարդու հոգեկանի ակտիվության մակարդակներին և հասկացանք, որ այդ ակտիվությունն է կարգավորում ու կառավարում մեր վարքը, գործունեությունն ու հարաբերությունները:

Հոգեկանն ունի նաև առանձնահատուկ ախտաբանական-պաթոլոգիկ վիճակներ, որոնցից մի քանիսին հարկ է, որ ծանոթանանք:

ՀՈԳԵԿԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱԴԱՏՈՒԿ ՎԻՃԱԿՆԵՐԸ

ա) Զառանցանքներ

Զառանցանքները հոգեկան խանգարումների դեպքում առաջ եկող կեղծ, իրականությանը չհամապատասխանող ընկալումներ և դատողություններ են, որոնք հաճախ հիվանդներին բացարձակ ճշմարտություններ են թվում: Դրանց դեպքում լրջորեն խանգարվում է մարդու գիտակցական գործունեությունը, որովհետև դրանք լուրջ հոգեկան հիվանդությունների (օրինակ, շիզոֆրենիայի, պա-

րանոյայի և այլնի) հետևանք են: Այդ պատճառով էլ նրանց սխալ դատողությունները սովորաբար տիրապետում են մարդու գիտակցությունը, իշխում նրա վրա, և մարդը կարող է ամբողջ կյանքում դրանցից ազատվել չկարողանա: Օրինակ՝ տղամարդու զառանցանքի պատճառը կարող է լինել այն, որ իբր թե նրա կինը իրեն ամեն քայլափոխի հետապնդում է թունավորելու նպատակով: Դրանք ամուսինը համոզումը ունի, թեև կինը կարող է այդպիսի մտադրություն չունենալ, մտքովն էլ անցած չլինի նման բան: Ստուգում է ամեն ինչ օգտագործելուց առաջ, ստիպում է կնոջը, որ զինու, թեյի բաժակից սկզբից մի փոքր ինքը խմի, որից հետո միայն իրեն տա և այլն: Լինում են և զգայական զառանցանքներ: Այս դեպքում հիվանդը ամենուրեք իր համար վտանգներ է տեսնում, ուժեղ տագնապ ու սարսափ է զգում: Օրինակ՝ թուփը կարող է նմանեցնել իրեն շավոր կենդանու հետ, փայտը, պարանը՝ օձի հետ, մութ անկյունը՝ դժոխքի հետ և այլն:

բ) Պատրանքներ՝

Պատրանքները իրական աշխարհի առարկաների աղճատված, սխալ ընկալումներն են, դրանց աղճատված արտացոլման տեսակներից մեկը, թեկուզ այդ առարկաները իրենց լիարժեք տեսքով իսկապես կան և տվյալ պահին գտնվում են մարդու առջև: Պատրանքները բազմատեսակ են, բայց դրանց զգալի մասը նկատվում է տեսողության ոլորտում: Քանի որ դրանք կապված են սխալ ընկալումների հետ, ապա տարբերակում ենք տեսողական, լսողական, հոտառական և այլ պատրանքներ: Բերենք տեսողական պատրանքների մի քանի օրինակներ: Սպիտակ քառակուսին սև մակերեսի վրա թվում է ավելի մեծ է, քան թե նույն չափսի սև քառակուսին՝ սպիտակ մակերեսի

վրա: Կամ թե նույն չափի շրջանակները թվում են տարբեր կախված նրանց շրջապատից. փոքր շրջանակների կենտրոնում տեղավորված շրջանակը թվում է մեծ, իսկ նույն շրջանակը ընկալվում է որպես փոքր, երբ շրջապատված է մեծ շրջանակներով: Մի օրինակ հոգեբանության մեջ հայտնի Ա. Շերպանտյեի ծանրության պատրանքի մասին, որն արդեն ոչ թե տեսողական, այլ ընկալման այլ ուղորտների է վերաբերում կոնտրաստային պատրանքներին: Այդ պատրանքը կայանում է հետևյալում. երբ մարդը բարձրացնում է արտաքին տեսքով և քաշով, բայց յարբեր ծավալով երկու առարկաներ, ապա չափով փոքրը թվում է ավելի ծանր, ըսկ ծավալով ավելի մեծը ավելի թեթև: Այս պատրանքի հիմքում ընկած է այն կապը, որը ստեղծվել է կյանքում առարկաների քաշի (ծավալի) և նրանց մեծության հջև: Այսինքն ինչքան մեծ է առարկայի չափը ծավալը, այդքան էլ մեծ է նրա քաշը: Այդ կապի շնորհիվ մարդու մեջ սպասմաներ են մշակվում, և երբ նրա սպասումները չեն համապատասխանում իրականությանը, ապա առաջանում է կոնտրաստային (հակադրական) պատրանք:

գ) Հալուցինացիա (զգայապատրանքներ):

Հալուցինացիան լատիներեն բառ է (hallucinatio), որը նշանակում է զառանցանք, զգայապատրանք: Ի համեմատություն զառանցանքների՝ հալուցինացիաները ավելի խոր ներքին հիվանդությունների և ծանր հոգեվիճակների հետևանք են: Հալուցինացիաները իրականության այն կեղծ, աղճատված ընկալումներն են (մտապատկերները), որոնց դեպքում ընկալվող առարկաները շրջապատում չկան, բայց մարդուն դրանք իրական են թվում: Օրինակ վախի, սարսափի ազդեցության տակ կարող են առաջանալ զգայապատրանքներ գերեզմանատան մոտով անցնող մարդու մեջ, և նա կմախքներ, մահացած մարդկանց պատկերներ կտեսնի և այլն:

Այսպիսով՝ մենք ամբողջական պատկերացում կազմեցինք հոգեկանի, նրա ակտիվության մակարդակների մասին: Հաջորդ դասին մենք կծանոթանանք հոգեբանության զարգացման հիմնական սկզբունքներին և հոգեկան փաստերի հետազոտման մեթոդներին:

ՀԱՐՑԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ԵՎ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Ի՞նչ ենք հասկանում հոգեկան ակտիվություն ասելով:
2. Երբ մենք կարգավորում ենք մեր վարքն ու գործունեությունը, դա հոգեկան ակտիվության ո՞ր մակա րոշակն է:
3. Գիտակցության առկայության դեպքում ո՞րն է ենթագիտակցական և անգիտակցական մակարդակների դերը մարդու կյանքում:
4. Որո՞նք են մարդու գիտակցության ծագման ու զարգացման նախադրյալները:
5. Երբ մարդը կարողանում է ճանաչել և գնահատել իրեն, ինչպե՞ս են դա անվանում:
6. Որո՞նք են հոգեկան ակտիվության առանձնահատուկ վիճակները:

5. ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ, ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ, ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐԸ

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ձեր համար արդեն պարզ է, թե ինչ է հոգեբանությունը, որն է դրա դերը մարդու և հասարակական կյանքում, ինչ է հոգեկանը և ինչպես է նա կարգավորում, կառավարում մեր վարքն ու գործունեությունը: Ավելի թարմ են ձեր պատկերացումները հոգեկան ակտիվության մակարդակների գիտակցության, ենթագիտակցականի և անգիտակցականի մասին: Երկու հազարամյակից ավելի ճանապարհ է անցել հոգեբանությունը, մինչև որ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին դարձել է լիարժեք, ինքնուրույն գիտություն: Այդ երկար ժամանակահատվածում եղել են սխալ մեկնաբանություններ, մոլորություններ, մինչև որ ստեղծվել են հոգեբանական գիտահետազոտական օջախներ, հոգեբանական տեսություններ, ձևավորվել անվանի հոգեբան-տեսաբաններ և գործնական հոգեբանության մասնագետներ: Այսինքն՝ պայքար է մղվել այդ գիտության տեսական հիմքերի, մեթոդոլոգիայի և մեթոդական ապարատի ստեղծման գիտական ըմբռնման ուղղությամբ, որի ընթացքում և ձևավորվել են հոգեբանության կարևորագույն սկզբունքները և գիտական հիմնական հարցերի, պրոբլեմների շրջանակը:

Միայն XX դարի 30-ական թվականներին ձևավորվեցին հոգեբանության հիմնական երեք սկզբունքները. դետերմինիզմի սկզբունքը, գիտակցության և գործունեության միասնության սկզբունքը, զարգացման սկզբունքը: Այնուհետև ձևավորվեցին ոչ քիչ կարևոր այլ սկզ-

բունքներ. արտացոլման, հոգեկանի սոցիալական պայմանավորվածության, անհատականի և հասարակականի միասնության, պատմականության և անձնականին մոտեցման սկզբունքները, որոնց վրա առանձին օրինակներով թեթևակի կանգ կառնենք: Այս սկզբունքները մենք կաշխատենք կապել կյանքի, ձեր անհատական փորձի հետ, որպեսզի իմաստավորելուց հետո դուք կարողանաք կողմնորոշվել տարբեր կենսական իրավիճակներում:

Դետերմինիզմի (կամ պատճառականության) սկզբունքը նշանակում է, որ հոգեկանը որոշվում է ապրելակերպով, կենսակերպով և փոփոխվում է ապրելակերպի փոփոխման հետ միասին: Հոգեկանի բովանդակությունը կազմող մեր մտածողությունը, հիշողությունը, երևակայությունը, ընկալումները և այլ հոգեբանական երևույթները անմիջականորեն կապված են այն բանի հետ, թե ինչպես ենք մենք ապրում, ինչպիսին է մեր կենսամակարդակը, մեր պետությունը, կառավարությունը, ինչ տնտեսական և զաղափարական քաղաքականություն ենք վարում: Օրինակ՝ բոլորիս էլ հայտնի է, որ մեր մտածողությունը էապես փոխվել է ծանր կյանքի պատճառով, որ մեր երիտասարդների պատկերացումները սիրո, ամուսնական ընտրության վերաբերյալ նույնպես փոխվել են, որ այսօր մեր հայրենասիրական զգացումները նույնպես որոշակի ոչ նպաստավոր փոփոխություններ են կրել 1988-1993 թվականների համեմատությամբ: Այսինքն ըստ դետերմինիզմի սկզբունքի՝ մեր յուրաքանչյուր հոգեբա-

նական դրսևորման (մտածելու, զգալու, երևակայելու, կոնֆլիկտների, հուսալքության և այլն) հիմքում ընկած են ինչ-որ պատճառներ, հանգամանքներ, իրավիճակներ:

Գիտակցության և գործունեության միասնության սկզբունք ասելով՝ հասկանում ենք, որ նախ գիտակցությունն ու գործունեությունը իրար չեն հակադրվում, դրանք նույնը չեն, այլ մի ամբողջություն են կազմում, մեկը մյուսին պայմանավորում, միասնական են: Այնուհետև այդ սկզբունքի համաձայն՝ յարդու գիտակցությունը (ավելի լայն առումով հոգեկանը) ձևավորվում է նրա շարժունության (աշխատանքային, ֆիզիկական, խաղային, ուսումնական և այլն) մեջ և գործունեության միջոցով: Երբ դու էվոլյուցիայի ընթացքում աշխատանքային գործունեությամբ է աստիճանաբար ձևավորվել նրա գիտակցությունը՝ ինքնագիտակցությունը, սեփական «ես»-ի գաղափարը: Մյուս կողմից, ինչպես արդեն մենք գիտենք, գիտակցությունն է կարգավորում, կառավարում գործունեությունը, և դրա մտավոր ակտերը, մոդելը, գործողությունների շարդականությունը, սպասվելիք արդյունքը մենք ունենք մեր ուղեղում, ինչպես այն սկսելը: Այսինքն մեր գործունեության հաջողությունները ապահովվում են գիտակցության հոգեբանական ռեսուրսները, որոնց ֆունկցիան մեզ անվարելն է:

Հոգեբանության հաջորդ սկզբունքն է՝ **Դա չհակում է, որ օնթոգենետիկական ժառանգման ընթացքում մարդու հոգեկանը գիտակցությունը և նրա զարգացումը հետևանք է, և նրա ակտիվ գործունեության արդյունք, որ առողջ մարդու հոգեկանը գտնվում է անընդ-**

հատ զարգացման մեջ, որը ապահովում է նրա մտքի հասունացումը, միջավայրին հարմարվելու ընդունակությունները և այն վերափոխելու կարողությունները: Անվանի հոգեբան Ս. Վիգոտսկին պնդում է, որ ուսուցումն է ձևավորում հոգեկան զարգացումը, և այդ գործընթացում ստեղծվում են գիտակցական գործունեության նոր, բոլորովին առանձնահատուկ ձևեր:

Համառոտակի դիտարկենք մյուս սկզբունքները: Արտացոլման սկզբունքին դուք ծանոթ եք, որովհետև դա հոգեկանի առաջին գլխավոր ֆունկցիան է: **Հոգեկանի սոցիալական պայմանավորվածության սկզբունքը** նշանակում է, որ մարդու հոգեկանի ձևավորման գործում մեծ է սոցիալական միջավայրի, հասարակության դերը: **Պատմականության սկզբունք ասելով՝** հասկանում ենք այն, որ ցանկացած հոգեկան երևույթ սկսած հույզերից, զգացմունքներից, մինչև վերացական մտածողությունը պատմական զարգացում է ապրում, պարզագույն ձևերից էվոլյուցիայի ընթացքում զարգանում, կատարելագործվում է և ստանում ավելի քաղաքակիրթ դրսևորումներ: Պատկերացրեք, օրինակ, նախամարդու և մեր մտածողությունը, նախամարդու (աղջկա) ժպիտը, «նազանքը» և այսօրվա երիտասարդ աղջկա հուզազգացմունքային աշխարհը: **Անհատական մոտեցման սկզբունքը** նշանակում է, որ յուրաքանչյուր մարդ մի անհատականություն է իր հնարավորություններով, իր բնավորության գծերով ու խառնվածքով, իր հետաքրքրություններով ու պահանջմունքներով: Հետևաբար մարդը պահանջում է, որ հաշվի առնվեն իր առանձնահատկությունները, և ցուցաբերվի անհատական մոտեցում:

Այսպիսով հոգեբանության սկզբունքները, ինչպես տեսնում եք, և կյանքի սկզբունքներ են, որովհետև մեր հոգեկանը ձևավորվում է կյանքի ընթացքում և ենթարկվում դրա օրինաչափություններին: Օրինակ եթե ձեզնից մեկի սխալ արարքը քննարկելուց առաջ մանկավարժը մոռանում է պատճառականության սկզբունքի մասին, նա կարող է սխալվել, քանի որ առանց պատճառները փնտրելու ու հասկանալու, կարող է անարդարացի վարվել այսպես կոչված «վատ» կամ «չար» երեխայի հետ:

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ

Հոգեբանության մեջ հետազոտական մեթոդների թե մշակումը և թե ընտրությունը երկակի կախվածության մեջ են, և այդ գիտության զարգացման համար որդեգրված սկզբունքներից և այն կոնկրետ խնդիրներից, որոնք նա պետք է լուծի: Մեթոդների ընտրության հարցում սկզբունքային մոտեցումները որոշվում են **դիալեկտիկական մեթոդի պահանջներով** (դիալեկտիկական հունարեն զարգացում բառն է, իսկ դիալեկտիկական մեթոդը գիտական իմացության մեթոդ է, որը դիտարկում է իրականությունը դրա շարժման, զարգացման և հակասությունների մեջ):

Դիալեկտիկական մեթոդի էությունն այն է, որ. ա) առարկան ուսումնասիրվում է այլ առարկաների հետ նրա բոլոր ուղղակի ու միջնորդավորված կապերի համակարգում, բ) հոգեկան բոլոր երևույթները դիտարկվում են նրանց զարգացման մեջ, գ) ուսումնասիրում է հակասությունների միասնությունն ու պայքարը, դ)

բացահայտում է քանակական փոփոխությունները որակական փոփոխությունների անցման օրինաչափությունները: Պատմական մատերիալիզմի դիրքերից **պատմական մոտեցման** իմաստն այն է, որ ինչպես հոգեկան երևույթները (գործընթացները և այլն), այնպես էլ դրանք հետազոտող մեթոդները պատմական փոփոխություններ են կրում, փոփոխվում են կյանքի ու կեցության փոփոխությունների հետ: Այս մոտեցման պահանջից ելնելով հոգեբանության մեջ մշակվեց **գենետիկական ուսումնասիրության մեթոդը** (ժառանգականի մասին չէ խոսքը): Դրա էությունն այն է, որ հետազոտողի կողմից ցանկացած հոգեկան երևույթ դիտվում է որպես գործընթաց, և նա ծգտում է տեսնել, թե ինչպես է դա ընթացել, զարգացել, ինչ պահեր է դա ունեցել, և ինչպես են դրանք հերթափոխել: Այսինքն հետազոտողի նպատակն է պատկերացնել ուսումնասիրվող հոգեկան երևույթների ողջ պատմությունը: Գենետիկական (այսինքն՝ պատմական) մեթոդը հոգեբանության մեջ զարգացրել են անվանի հոգեբաններ Պ. Պ. Բլոնսկին, Ս. Լ. Ռուբինշտեյնը, Ա. Ն. Լեոնտևը, Է. Ս. Վիգոտսկին: Մի փոքր հետո մենք նորից կանդրադառնանք գենետիկական սկզբունքին կամ մեթոդին:

Այժմ անդրադառնանք հոգեբանության հետազոտության կոնկրետ մեթոդներին: Առաջին հայացքից կարող է ձեզ մոտ այն սուպավորությունը ստեղծվել, որ դրանք գիտական են, անհասկանալի և հազիվ թե ձեզ որևէ բանով օգտակար լինեն: Ինչքան էլ որ գիտական հնչեղություն ունենան, թե հոգեբանությունը և թե մեթոդները սերտ կապի մեջ են մեր կյանքի հետ, և դրանց իմացությունը կօգնի կողմնորոշվելու բազմաթիվ կենսական և այլ հարցերում:

Ընդունված է հոգեբանության մեթոդները բաժանել **երկու խմբի՝ հիմնական մեթոդներ**, որոնք ընդգրկում են դիտումը և գիտափորձը (էքսպերիմենտը) իրենց տարատեսակներով, և **օժանդակ մեթոդներ**, որոնք լրացնում են հիմնական մեթոդների միջոցով ձեռք բերված տվյալները: Դիտման և գիտափորձի մեթոդների միջոցով փաստեր են ստանում և հասարակական գիտությունները (որոնց թվում և հոգեբանությունը) և բնական գիտությունները: Այժմ ավելի կոնկրետ՝ հիմնական մեթոդների մասին:

1) Դիտում (հոգեբանական դիտում):

Դիտում ասելով՝ հասկանում են ուրիշի անձի վարքի ու գործունեության դիտվող փաստերի նկարագրությունից անցում դեպի նրա ներքին հոգեբանական էության բացատրությամբ: Դիտման ընթացքում դիտողի մոտ առաջանում են որոշակի ենթադրություններ, որոնք ստուգվում են հետագա դիտումների ժամանակ: Դիտման ժամանակ դիտվող անձը (օբյեկտը) տեղյակ չէ այն մասին, որ իրեն դիտում են: Դրա նպատակն այն է, որպեսզի դիտվող օբյեկտը չկաշկանդվի, չզգուշանա, չկեղծի իր վարքը, դրսևորի իրեն այնպես, ինչպիսին որ կա իրականում: Հոգեբանական դիտումը չպետք է շփոթել **առօրյա դիտման** հետ, որը մենք կատարում ենք ամեն քայլափոխի և կուրորեն, առանց խորանալու փնտրում տարբեր արարքների ու գործողությունների պատճառներ: Այդ պատճառով էլ դիտման էությունը ոչ միայն փաստերի հավաքագրման, այլ այդ հոգեբանական փաստերի պատճառների գիտական բացատրությունն է:

Դիտումը չիմուն է երկու հիմնական տեսակի՝ **օբյեկտիվ դիտում** և **ինքնադիտում**: Ինչպես գիտեք, հոգեկանը

ձևավորվում ու դրսևորվում է գործունեության մեջ, որը ոչ այլ ինչ է, քան յուրատիպ հոգեկան գործունեություն: Ուրեմն, մարդու վարքի արտաքին փաստերից, դրսևորումներից ելնելով՝ կարելի է պատկերացում կազմել, դատել նրա ներքին աշխարհի մասին: Սեզանից յուրաքանչյուրն ամեն օր և ամեն ժամ դիտարկման շնորհիվ կարողանում է կարծիք հայտնել ուրիշ մարդու մասին: Նրա մտքերի ու զգացմունքների, նրա հայացքների ու համոզմունքների, բնավորության գծերի, հակումների ու հետաքրքրությունների, այլ մարդկանց նկատմամբ նրա վերաբերմունքի մասին: Նույն ձևով դիտման օբյեկտ ենք դառնում նաև մենք, և դա մեզ հնարավորություն է տալիս կարգավորելու մեր վարքը, հաշվի առնելու ուրիշի և հասարակական կարծիքը: Ակնհայտ է, որ ոչ մեկիս դուր չի գալիս, երբ մեզ դիտում են և փաստեր հավաքում մեր մասին: Սակայն դա իրար ճանաչելու, հետևաբար և իրար վրա ազդելու հզոր միջոց է. և հոգեբանությունը կարողանում է այն օգտագործել **մարդու ինքնաճանաչման ու ուրիշին ճանաչելու համար**:

Դիտման մյուս տեսակը **ինքնադիտումն** է, որի մասին դուք ունեք որոշ պատկերացում այն թեմայից, թե այստեղ անկան ինչ փուլերով է զարգացել հոգեբանությունը (և՛ փուլ, հոգեբանությունը որպես գիտություն գիտակցության մասին): Հոգեբան իդեալիստների համար ինքնադիտումը (այսինքն, երբ մարդը դիտում է իր իսկ հոգեվիճակները և գործողությունները) միակ հոգեբանական հետազոտական մեթոդն է: Նրանք գտնում են, որ մարդու հոգին ներպարփակ մի աշխարհ է, և նրա ճանաչումը միայն մատչելի է իրեն և ուրիշ ոչ մեկի: Այդ մեթոդը այլ կերպ **անվանում են ներհայե-**

ցողություն կամ ինտրոսպեկցիա, որը բառացիորեն նշանակում է «նախոր ներսդ»:

Չթերագնահատելով այդ մեթոդի կարևորությունը (իրոք մարդը պետք է կարողանա նայել, տեսնել իր ներսը՝ ճանաչելու, գնահատելու իմաստով)՝ նշենք որ գիտական լուրջ վերլուծությունների համար այն բավարար լինել չի կարող, որովհետև մարդը չի կարող դիտել այն ամենը, ինչ կատարվում է իր մեջ, իր բարդ հոգեկան գործունեության մեջ: Չէ որ մեր ուշադրությունը սովորաբար ուղղված է այն բանի վրա, ինչ որ մենք անում ենք, այլ ոչ թե նրա վրա, թե ինչպես է տեղի ունենում: Օրինակ, հոգեկանի շատ կողմեր հիշողության, մտածողության, երևակայության շատ հոգեբանական մեխանիզմներ մեր կողմից չեն գիտակցվում: Հետևաբար այդ մեխանիզմները ինքնադիտել հնարավոր չէ: Մենք արդեն գիտենք, որ գոյություն ունեն հոգեկան ակտիվության այնպիսի մակարդակներ (ենթագիտակցություն, անգիտակցություն), որոնց դրսևորումները մատչելի չեն ինքնադիտման համար:

Դիտման մեթոդի միջոցով ստացված փաստերն ու տվյալները կարող են ունենալ բացթողումներ, թերություններ: Դրանց հավաստի լինելու մակարդակը կարող է ոչ բավարար լինել: Այս դեպքում դիտմանը օգնության է գալիս գիտափորձը, որը ոչ միայն հաստատում կամ ժխտում է դիտման փաստերը, այլև բացահայտում է հոգեկանի զարգացման և դրսևորման նոր կողմեր ու օրինաչափություններ:

2) Գիտափորձ:

Հոգեբանական հետազոտության այն ուղին, որի դեպքում փորձարկողը (հե-

տազոտողը) ինքն է առաջացնում այն երևույթը, որը պետք է ուսումնասիրվի, կոչվում է **գիտափորձ կամ էքսպերիմենտ**: Գիտափորձը լինում է երկու հիմնական տեսակի՝ **բնական և լաբորատոր**: Բնական գիտափորձի հեղինակն է XX դարի առաջին կեսի ռուս հոգեբան Ա. Ֆ. Լազուրսկին: Նա դիտումը միացրել էր գիտափորձի հետ: Ասենք, փորձարկողը մանկապարտեզի վարիչն է, իսկ օգնականը՝ խանութի տնօրենը: Երեխան հանձնարարություն է ստանում «խանութից» գնել տարբեր մթերքներ՝ հաց, կոնֆետ, աղ, լուցկի, զնդակ, ներկեր, կաղամբ և այլն: Երեխային տալիս են դրամը և ուղարկում խանութ: Վաճառողը հարցնում է, թե ինչ են իրեն հանձնարարել գնել: Այստեղ բնական պայմաններում ստուգվում է երեխայի հիշողության ծավալը քանի ապրանքի անուն նա կարող է հիշել, բայց երեխան իր համար պարզապես խաղում էր: Այնուհետև ավելի է բարդացվում խնդիրը. լսել բառեր, որպեսզի հետո ինչքան հնարավոր է ավելի շատ դրանք հիշելը և այլն: **Լաբորատոր** գիտափորձը անց է կացվում հատուկ պայմաններում, սարքավորումների օգնությամբ, փորձարկվողը հրահանգավորվում է, թե ինչ և ինչպես պետք է կատարի: Դրա միջոցով, հատուկ մեթոդիկաների օգնությամբ բացահայտվում են անձի հոգեկանի տարբեր կողմեր, մտքի որակներ, հոգեվիճակներ, անձնային որակներ և հոգեկան գործունեության այլ առանձնահատկություններ:

Դիտման և գիտափորձի միջոցով ստացված փաստերը համալրում են հոգեբանական հետազոտության օժանդակ մեթոդները: **Հոգեբանական** զրույցը նախօրոք պլանավորված, լավ տարածված, նպատակային զրույց է, որի ընթացքում մարդը կարողանում է ներթափանցել ու-

րիշի ներքնաշխարհը, հասկանալ նրան, բացահայտել իրեն հետաքրքրող տեղեկություններ, ազդել նրա վրա, կողմնորոշել ինչ-որ հարցերում և այլն: **Հարցաթերթիկների (անկետաների)** մեթոդին, երևի, դուք արդեն ծանոթ եք, պատասխան է տրվում առաջադրված հարցերին, որոնք այնուհետև հոգեբանական մեկնաբանությունների են ենթարկվում: **Կենսագրական մեթոդը** օգտագործում ենք մարդու կյանքի, դաստիարակության ընթացքի մասին պատկերացում կազմելու և ստացած հոգեկան ցնցումների հաղթահարմանը օժանդակելու նպատակով: **Անկախ բնութագրերի ընդհանրացման մեթոդի** օգնությամբ մենք նույն մարդու մասին մեր հավաքած իրարից անկախ բնագրերի միջոցով մի ամբողջական պատկերացում ենք կազմում նրա մասին: Այս մեթոդից օգտվել են մեր պապեր-տատերը աղջիկ և տղա ամուսնացնելիս՝ տեղեկություններ հավաքելով հարևաններից, բարեկամներից, ընկերներից ու գործընկերներից, նույն ձևով և հաճախ օգտվում ենք մենք:

Վարքի ու գործունեության արդյունքների ամփոփման մեթոդին մենք հաճախ դիմում ենք այն դեպքերում, երբ արարք կատարողը դեռևս հայտնի չէ: Այդպես վարվում են հիմնականում քրեական պրակտիկայում: Հանցագործությունը կատարված է, և դրա հետևանքների ամփոփման, վերլուծության հիման վրա կարողանում են ենթադրել, թե դա ով կատարած կլինի, դա ում «ծեռագիրն» է:

Թեստերի մեթոդի օգնությամբ պարզում ենք մարդու անձնային հոգեվիճակները (նյարդայնությունը, տագնապալիությունը և այլն), մասնագիտական ընդունակությունները, խառնվածքի և բնավորության գծերը: Օրինակ՝ դրանցով կարելի է պարզել, թե

մանկավարժի մասնագիտությունը նորոգող ունի՞ արդյոք դրան անհրաժեշտ հատկությունները՝ մարդասիրական որակներ, երեխա սիրելու հատկություն, մանկավարժական ջիղ, կազմակերպական ունակություններ, մտավոր հնարավորություններ և այլն: Դեռևս 1905 թվականին ֆրանսիացի գիտնականներ Ա. Բինեն և Թ. Սիմոնը ստեղծեցին երեխաների մտավոր զարգացման մակարդակը չափելու թեստ, և մինչև օրս էլ Բինեն-Սիմոնի թեստը օգտագործվում է մարդու բանականության (ինտելեկտի) գործակիցը որոշելու համար (այդ մասին ավելի մանրամասն կխոսենք «Ընդունակություններ» թեման անցնելիս):

Այսպիսով՝ գիտական հետազոտական մեթոդները, ուղիներն ու միջոցները, որոնց օգնությամբ հայթայթվում են գիտական փաստերը, խիստ կարևոր են ինչպես հոգեբանության, այնպես էլ այլ գիտությունների համար: Այդ մեթոդներից յուրաքանչյուրը օգտվում էք և կարող եք ավելի նպատակասլաց օգտվել՝ ձեր կյանքի և աշխատանքային գործունեության տարաբնույթ հարցերը լուծելիս: Ինչպես արդեն ակնարկել ենք, բացի հոգեբանությունից, մարդուն ուսումնասիրում են և այլ գիտություններ: Այժմ մենք կանդրադառնանք հոգեբանության բնագավառներին նաև հոգեբանության հետ այլ առարկաների կապերին:

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՄԻՋՆԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ

ա) Բնագավառները

Դեռ ոչ վաղ անցյալում հոգեբանությունը գլխավորապես տեսական (աշ-

խարհայացքային) առարկա էր: Այսօր հոգեբանությունը ոչ միայն պահպանել, այլ այնքան է բարձրացրել իր իմացական, ճանաչողական դերը, որ դարձել է մասնագիտական պրակտիկ գործունեության բնագավառ արդյունաբերության մեջ, պետական կառավարման, կրթության և առողջապահության համակարգերում, մշակույթում, սպորտում, առևտրում, քաղաքականության մեջ և այլն: Այսօր հոգեբանությունը ներթափանցել է մեր կյանքի բոլոր բնագավառները: Բազմաթիվ են հոգեբանության ծյուղերը. դրա համար էլ դրանք դասակարգվում են ըստ երեք սկզբունքների. **գործունեության սկզբունքի, զարգացման սկզբունքի և մարդու ու հասարակության միջև վերաբերմունքի, հարաբերությունների սկզբունքի:**

Ըստ գործունեության սկզբունքի՝ առանձնացվում են հետևյալ ծյուղերը.

Աշխատանքի հոգեբանությունը ուսումնասիրում է մարդու աշխատանքային գործունեության հոգեբանական առանձնահատկությունները, նրա աշխատանքային մասնագետի հմտությունների և ունակությունների զարգացման ու ձևավորման օրինաչափությունները: Հոգեբանության այս ծյուղը բաժանվում է այլ ենթածյուղերի. ա) **ինժեներային** հոգեբանություն՝ ուսումնասիրում է մարդու և ժամանակակից տեխնիկայի փոխազդեցության պրոցեսների օրինաչափությունները: բ) **Օդագնացության և տիեզերական հոգեբանություն**՝ հետազոտում, վերլուծում է օդաչուի, տիեզերագնացի անձի և գործունեության հոգեբանական առանձնահատկությունները:

Մանկավարժական հոգեբանությունը ուսումնասիրում է անձի ձևավորման և զարգացման օրինաչափությունները ուսուցման և դաստիարակության գործընթացներում:

Բժշկական հոգեբանությունը ուսումնասիրում է բժշկի գործունեության և հիվանդի վարքի հոգեբանական առանձնահատկությունները, մշակում է հիվանդների բուժման և հոգեթերապիայի (փսիխոթերապիայի) հոգեբանական մեթոդները:

Ախտաբանական հոգեբանությունը ուսումնասիրում է հոգեկանի զարգացման շեղումները, հոգեկանի դեգրադացիան (քայքայումը) ուղեղային տարբեր վնասվածքների (պաթոլոգիաների) դեպքերում:

Իրավաբանական հոգեբանությունը ուսումնասիրում է քրեական պրոցեսի մասնակիցների վարքի հոգեբանական առանձնահատկությունները (վկայական ցուցմունքների, հարցաքննման, առերեսման, տեղազննման հոգեբանություն և այլն), հանցագործի անձի ձևավորման հոգեբանություն և այլն:

Ջինվորական (ռազմական) հոգեբանությունը ուսումնասիրում է մարդու հոգեբանությունը մարտական գործողությունների և զինծառայության ընթացքում, հրամանատարի և ենթակայի փոխհարաբերությունների հոգեբանական կողմերը, հոգեբանական քարոզչության և հակաքարոզչության մեթոդները և այլն:

Ըստ հոգեկանի զարգացման սկզբունքի՝ տարբերակում են հոգեբանության հետևյալ բնագավառները:

Տարիքային հոգեբանությունը ուսումնասիրում է տարբեր հոգեկան գործընթացների և անձի հոգեբանական կողմերի, որակների օժտվածությունների զարգացումը (օժտվածները): Այս բնագա-ւառի մեջ ընդգրկվում է մանկական հոգեբանությունը, որն ուսումնասիրում է մարդ մարդու գիտակցության, հոգեկան գործընթացների գործունեության, անձի որակների կողմերի զարգացումը և ձևավորումը Տարիքային հոգեբանության ուսումնասիրության օբյեկտն են նաև պատմականության, երիտասարդության, հասարակականության և ժերունական տարիքի գործունեության (հոգեբանական գործունեության) հոգեբանական գործունեության:

Վերջին (չեղվող, անբնականոն) զարգացման հոգեբանությունը (կամ հարգեբանությունը) ուսումնասիրում է զարգացման (դեբիլ, օլիգոֆրեն) և զարգացման տարբեր թերություններ ունեցող մարդկանց:

Ֆունկցիոնալ հոգեբանությունը (գործառնական հոգեբանություն) ուսումնասիրում է հոգեկան կյանքի ֆիլոզոֆիան (հիշեք ֆիլոզոֆները) ձևերը, զարգացման կենդանիների հոգեկան գործունեությունը:

Վերջին, հոգեբանության բնագավառների դասակարգման հիմքում

դրվում է մարդու և հասարակության հարաբերությունների հոգեբանական ասպեկտները կողմերը: Այս դեպքում առանձնացվում են մի շարք բնագավառներ, որոնք միավորվում են «Սոցիալական հոգեբանություն» անվան տակ (անձի, փոքր և մեծ խմբերի, կուլեկտիվի, միջանձնային հարաբերությունների, վարքի հոգեբանություն և այլն):

Սոցիալական հոգեբանությունը ուսումնասիրում է մարդու անձի սոցիալ-հոգեբանական դրսևորումները, շրջապատի, խմբի հետ նրա փոխհարաբերությունները, մարդկանց հոգեբանական համատեղելիությունը, սոցիալ-հոգեբանական դրսևորումները մեծ խմբերում (ռադիո, մամուլ, նորածնություն, հեռուստատեսություն և այլն):

Պետք է նշել, որ այդ բոլոր բնագավառների մեջ յուրաքանչյուր տեղ է գրավում ընդհանուր հոգեբանությունը (որի ներածությանը մենք ձեզ հետ ծանոթանում ենք), որը մեկուսի հոգեբանության ճյուղ չէ, սա հատուկ անվանում է, որն օգտագործվում է հոգեբանության կողմից բացահայտվող առավել ընդհանուր օրինաչափությունները բնութագրելու համար: Ակադեմիկոս Ա. Կեդրովի կողմից գիտությունների դասակարգման համաձայն՝ հոգեբանությունը զբաղեցնում է կենտրոնական տեղը ոչ միայն որպես բոլոր այլ գիտությունների արդյունք, այլև որպես այդ գիտությունների ձևավորման ու զարգացման բացատրման հնարավոր աղբյուրը (տես ստորև բերված նկարը):

Կեղքովը գտնում է, որ հոգեբանությունը միավորում է բոլոր գիտությունների տվյալները և իր հերթին ազդում դրանց վրա դառնալով մարդագիտության ընդհանուր մոդել:

բ) Միջառարկայական կապերը

Հոգեբանության համար վճռորոշ նշանակություն ունի նրա կապը հասարակական գիտությունների հետ: Նախ հոգեբանությունը սերտորեն կապված է **փիլիսոփայության** հետ: Փիլիսոփայությունը գիտություն է բնության, հասարակության և մարդու մտածողության առավել ընդհանուր օրենքների մասին: Հոգեբանությունը օգտվում է այս օրենքներից (հատկապես դիալեկտիկայի օրենքից դետերմինիզմի սկզբունքից) մարդու աշխարհայացքը և մտածելակերպը ձևավորելիս: Առավելապես հոգեբանությունը մեծ կապի մեջ է կենսաբանական գիտությունների հետ, որոնց միջոցով մեզ հասկանալի է դառնում հոգեկանի ռեֆլեկտորային բնույթը: Առանձնահատուկ նշանակություն ունի բարձրագույն նյարդային գործունեության **ֆիզիոլոգիան**, որն ուսումնասիրում է նյարդային համակարգը, որի կազմում և գլխուղեղի աշխատանքը: Քանի որ հոգեկանը ուղեղի ֆունկցիա է, իսկ ուղեղը ֆիզիոլոգիայի տիրույթում է, ապա առանց ԲՆՀ ֆիզիոլոգիայի հոգեբանությունը կիմաստազրկվի որպես գիտություն, հիմնավոր չեն լինի նրա փաստերը, օբյեկտիվ չեն լինի մեր

պատկերացումները հոգեկան (նյարդային) գործունեության մասին:

Հոգեբանությունը գրեթե անբաժանելի է **մանկավարժական գիտության** հետ, որի ինքնուրույն, առանց հոգեբանության գոյություն ունենալը պարզապես անհնար է: Դեռևս անցյալ դարի ռուս մեծանուն գիտնական, գիտական մանկավարժության հիմնադիր Կ. Դ. Ուշինսկին ընդգծել է, որ «Որպեսզի բազմակողմանիորեն դաստիարակել մարդուն, նրան պետք է բազմակողմանիորեն էլ ճանաչել»: Ավելի պարզորոշ այդ միտքը նշանակում է, որ մանկավարժությունը պատասխանում է «Ինչ անել» հարցին (բարոյական, ազնիվ, մարդասեր, պարկեշտ մարդ դաստիարակել). իսկ հոգեբանությունը պատասխանում է այն հարցին, թե դա «Ինչպես անել»: Այսինքն՝ հոգեբանական ինչ մեխանիզմներով, մեթոդներով, միջոցներով, հոգեկան գործունեության ինչ օրինաչափություններով իրականացնել մարդու դաստիարակությունը: Այսօր դպրոցի կրթության համակարգի առջև ծառայած հիմնարար խնդիրների լուծումը հոգեբանական լայն գիտելիքներ են պահանջում, որոնց միջոցով կատարելագործվում է ուսման բովանդակությունը ուսուցման տարբերաստիճաններում, մշակվում են կրթության և դաստիարակության առավել արդյունավետ մեթոդներ:

Հոգեբանությունը կապված է և բազմաթիվ այլ գիտությունների հետ՝ մաթեմատիկայի, սոցիոլոգիայի, ֆիզիկայի և քիմիայի, կիբեռնետիկայի, իրավական

Հատությունների, ժամանակակից տեխ-
նոլոգիայի և այլ բնագավառների հետ:
Քանի որ գիտությունը զարգացնո-
ւմ է ժողովրդական տնտեսության, մշա-
կության, սպորտի և աշխատանքային այլ
դաշտերի մեր բոլոր նվաճումները,
հետևաբար նաև բազմաբնույթ նեգատիվ
ազդեցությունների հեղինակը մարդն է, ու-

րեմն հաջորդ դասին մենք կխոսենք
այն մասին, թե ինչպես է ծնավորվում
մարդու անձնավորությունը, ինչ պայ-
մաններ են նպաստում դրան, ինչպես
են կազմավորվում նրա հատկություն-
ները, և ինչ ներգործությունների պա-
րագայում դրանք կարող են շեղվել, այ-
լափոխվել:

ՀԱՐՑԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ԵՎ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Նշեք այն սկզբունքները, որոնք արտացոլում են մեր վարքի պատճառների ու դրանց հետևանքների, մեր մտքի ու գործունեության միջև եղած կապերը:
2. Որո՞նք են այն մեթոդները, որոնցով մենք ուսումնասիրում ենք մարդու վարքը, անձը, հարաբերություններն ու գործունեությունը:
3. Ո՞րն է հոգեբանության բնագավառների առաջացման անհրաժեշտությունը:
4. Ի՞նչ սկզբունքով են բաժանվում հոգեբանության բնագավառները:
5. Հոգեբանության ո՞ր բնագավառն է արտացոլում մարդ-մարդ, մարդ-հասարակություն հարաբերությունները, և ի՞նչ է այն ուսումնասիրում:
6. Թվարկե՛ք այն բնագավառները, որոնք արտացոլում են հոգեկանի զարգացումը:

1. ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԱՂԱՓԱՐ ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Դ ուք արդեն բավականաչափ գիտելիքներ ունեք հոգեբանության մասին, գիտեք, որ մարդը հոգեկան ունի, որով արտացոլում է շրջապատող աշխարհը, ճանաչում իրեն ու շրջապատողներին, որ հոգեկանը ակտիվություն ունի իր մակարդակներով, որ մարդու գլխուղեղն իր ֆունկցիաներով կարգավորում ու կառավարում է նրա վարքն ու գործունեությունը: Այսինքն մարդը հոգեկան մի բարդ կառույց է, նա կարող է դրսևորել իմացական ակտիվություն, մտածել, հիշել, երևակայել, զգալ, հուզվել, ապրել, մտնել հարաբերությունների մեջ շրջապատող մարդկանց հետ, ընդունել նրանց ազդեցությունը և ազդել նրանց վրա, ստեղծել, կազմակերպել և վերափոխել կյանքն ու սոցիալական միջավայրը: Այս բոլորի կրողը մարդու անձնավորությունն է, քանի որ նա է՝ թե մեր նվաճումների, բարի, արդար գործերի ու ջերմ հարաբերությունների և թե սխալ արարքների, անբարո լարքագծի, տխուր բարքերի, սնանկ, անպտուղ գաղափարների, մերժելի հայացքների հեղինակը: Դրանից էլ ելնելով՝ մենք պայմանականորեն անձնավորությանը տալիս ենք տարբեր որա-

կավորումներ, որոնք բնութագրում են նրա դերը պատմության մեջ, նրա բարոյախրավական նկարագիրը, նրա վարքը, գործունեության ոճը, մասնագիտական որակները և այլն:

Օրինակ՝ ասում ենք մարդը «պատմական անձնավորություն է», որը կարողացել է շրջել պատմության անիվը գորավար է եղել, գրություն է ստեղծել, հեղաշրջում է կատարել գիտության ու տեխնիկայի մեջ և այլն: Ասում ենք բարոյական, առաքինի անձնավորություն: Կամ ասում ենք կրիմինոգեն (քրեածին), կրիմինալ (հանցածին), մարգինալ անձնավորություն և այլն: Առօրյա կյանքում մենք հաճախ «անհատ», «անձնավորություն» և «մարդ» հասկացությունները նույնացնում ենք, քանի որ մարդ ասելով՝ ընկալում ենք անձնավորություն: Երբեմն էլ նրա նկարագիրը փոքր-ինչ նսեմացնելու համար ասում ենք «դե իր համար մարդ է», «դե նա էլ այդպիսի մարդ է», «մարդ է, էլի» և այլն: Իրականում այդ հասկացությունները տարբեր բնութագրեր ունեն հոգեբանության մեջ, որոնց վրա հիմա կանգ կառնենք:

Նախ տեսնենք, թե տարբեր գիտություններում ինչպես է սահմանվում «անձ» (անձնավորություն) հասկացությունը:

Փիլիսոփայության մեջ անձնավորությունը հասարակական անհատ (ինդիվիդ) է նրա սոցիալական որակների տեսանկյունով, որոնք ձևավորվում են պատմականորեն կոնկրետ գործունեության ձևերի հասարակական հարաբերությունների գործընթացում: 4. Մարքսը անձը ընդգծում է որպես սոցիալական որակների ամբողջություն: Ըստ նրա՝ անձի էությունն ու բովանդակությունն են կազմում ոչ թե նրա ներուժը, արյունը, ոչ նրա վերացական ֆիզիկական բնությունը, այլ նրա սոցիալական որակները: Անվիճելի է, որ անձի բնական հիմքը կազմում են կենսաբանական առանձնահատկությունները, բայց անձի զարգացման հիմնական գործոնները ոչ թե նրա բնածին որակներն են (ասենք՝ բարձրագույն նյարդային համակարգի գործունեության այս կամ այն տիպը), այլ սոցիալապես արժեքավոր որակները՝ հայացքները, ընդունակությունները, հետաքրքրությունները, բարոյական համոզումները, դրդապատճառները, իրավագիտակցությունը և այլն:

Ելնելով այս հանգամանքից՝ փիլիսոփաները ամբողջացնում են անձի սահմանումը (կամ բնութագիրը)՝ այն մարդու ինտելեկտուալ (մտավոր), սոցիալ-մշակութային և բարոյականային որակների դինամիկ, հարաբերականորեն կայուն և ամբողջական համակարգ է, որն արտահայտվում է նրա գիտակցության և գործունեության անհատական առանձնահատկություններում: Անձը դինամիկ է, որովհետև նա անընդհատ զարգացում, հասունացում է ապրում, և զարգացման (գիտելիքներ, հմտություններ ու ունակություններ) համար տարիքային սահմանափակում չկա: Դրանում դուք ինքներդ այսօր համոզվում եք, տեսնելով, որ պատկառելի տա-

րիք ունեցող մարդիկ իրենց գոյությունը պաշտպանելու համար դիմում են գործունեության (աշխատանքի) նոր ձևերի՝ ցուցաբերելով հնարամտություն և օրինաձեռնություն: Այնուհետև փիլիսոփաները նշում են, որ անձը համակարգ է, որը հարաբերականորեն է կայուն: Դա իրավամբ այդպես է, որովհետև երբ մարդու կյանքի պայմանները փոխվում են, համապատասխանաբար փոխվում են նաև նրա վերը նշված անձնային որակները: Օրինակ՝ դուք տեսնում եք, որ նախկին առաքինի, բարի մարդը այսօր փոխվել է, նախկին լավ ընկերը կամ հարևանը նույն ջերմությամբ չի վերաբերվում իր ընկերոջն ու հարևանին, որովհետև կյանքը դժվարացել է, հոգսերը շատացել և ջերմ հարաբերություններն էլ՝ աղքատացել, սառել են:

Սոցիոլոգիայում անձը բնութագրվում է որպես անհատին (ինդիվիդին) բնութագրող սոցիալական արժեքավոր գծերի կայուն համակարգ, որպես հասարակական զարգացման և սոցիալական հարաբերությունների արդյունք, որոնք ձևավորվում են ակտիվ առարկայական գործունեության և շփման միջոցով: Ինչպես տեսնում ենք, սոցիոլոգները նույնպես ընդգծում են սոցիալական ոլորտների կայուն համակարգը, բայց մեծ տեղ են տալիս շփման ու հաղորդակցման գործոնին: Դա էական լրացում է, քանի որ անհատը անձնավորություն է դառնում միայն մարդկային միջավայրում հաղորդակցման շնորհիվ, որը բացառելու դեպքում նա սոցիալական էակ չի դառնա: Սոցիոլոգիական վերլուծությունը անձի մեջ հատկապես առանձնացնում է սոցիալական-տիպականը՝ որպես մի ամբողջություն, որն անհրաժեշտ է նրա հասարակական ֆունկցիաների, բնակչության հատկանշական գծերի ու

բարոյական որակների, գիտելիքների և ունակությունների, արժեքային կողմնորոշումների և սոցիալական դիրքորոշումների, գործունեության գերիշխող դրդապատճառների կատարման, իրականացման համար: Որպես սոցիալական հարաբերությունների սուբյեկտ (կատարող)՝ անձը բնութագրվում է ակտիվ և ստեղծագործական գործունեությամբ, որը հնարավոր և արդյունավետ է դառնում նախորդ սերունդներից ժառանգված մշակույթի տիրապետման, յուրացման շնորհիվ: Անձի համարժեք բնութագրմանը սոցիոլոգիան ավելի է մոտենում, քանի որ արժեքային կողմնորոշումները և հատկապես սոցիալական դիրքորոշումները անձի ամենահատկանշական կողմերն են:

Հոգեբանության մեջ անձը ներկայացվում է հիմնականում երկու տեսանկյունից: Ընդհանուր հոգեբանությունը տալիս է անձի ընդհանուր հոգեբանական նկարագիրը՝ որպես վարքի ու գործունեության սուբյեկտի: Սոցիալական հոգեբանությունը բացատրում է մարդու մեջ անձնավորության ձևավորման ընթացքը, անձի սոցիալականացման, նրա սոցիալական վարքի ու հարաբերությունների կազմավորման և դրսևորման սոցիալ-հոգեբանական օրինաչափությունները:

Այժմ տեսնենք, թե ընդհանուր հոգեբանության մեջ ինչպես է ներկայացվում անձնավորությունը:

ԱՆՁԸ ՈՐՊԵՍ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՕՐՅԵԿՏ ԵՎ ՍՈՒԲՅԵԿՏ

Ազգությամբ հայ, անվանի հոգեբան Բ.Գ.Անանևը գտնում է, որ անձը հասարակական անհատ է, պատմական գոր-

ծընթացի օբյեկտ և սուբյեկտ: Օբյեկտը և սուբյեկտը փիլիսոփայական հասկացություններ են: Սուբյեկտ (subjektum) լատիներեն նշանակում է ենթակա-կատարող, գործող, իսկ օբյեկտ (objektum)՝ առարկա որին ուղղված է ենթակայի (սուբյեկտի) գործունեությունը: Անձը հասարակական-պատմական երևույթ է, այդ պատճառով էլ նրա բնութագրերում առավել լայնորեն բացահայտվում է մարդու հասարակական էությունը: Տվյալ պատմական ժամանակահատվածի, տվյալ շրջանում մարդու կեցության, գոյության համար ստեղծված պայմանների ամբողջությունն է որոշում մարդու անձի ձևավորումն ու զարգացումը, նրա սոցիալական և բարոյաիրավական նկարագիրը: Որպեսզի ավելի հասկանալի դառնա ասվածը, մի փոքր վերլուծենք մեր կյանքը:

Մեր օրերի ժամանակահատվածը և կյանքը ծնել են և այնպիսի անձանց, որոնք մեր ազգի պատմության մեջ տխուր էջեր են արձանագրելու, նրանք անձնականը գերադասում են հասարակականից և թույլ տալիս սխալներ, որոնք խոչընդոտում են անկախ պետականության կայացմանը: Պարզ է, որ դուք էլ քննարկում եք նրանց արարքները, մեղադրում, կարծիք կազմում: Ձեր ստացած գիտելիքները արդեն բավարար են թեկուզ պարզագույն հոգեբանական վերլուծությունների, հոգեբանորեն մտածելու համար: Ապա փորձեք որոշ ընդհանրացումներ անել. այդ անձինք այդպիսին էին իրենց մտածելակերպով, վարքով ու բարոյական որակներով, գործունեության սկզբունքներով, թե դարձան այդպիսին ժամանակի և հանգամանքների բերումով, մեզ հայտնի պատմական իրադարձությունների շնորհիվ: Չէ որ տվյալ հեղափոխական (անկախություն, ժողովրդա-

վարություն, նոր տնտեսական հարաբերություններ նոր սոցիալական և բարոյական արժեքներ և այլն) շրջանի նեգատիվ, բացասական ներգործությունների կրողն էին ոչ միայն նրանք, այլև հավասարապես բոլորը՝ ազգասեր, մարդասեր մարդիկ:

Այսինքն՝ նման մարդիկ տվյալ պատմական ժամանակաշրջանի և ստեղծված հասարակական հարաբերությունների արդյունք են: Այսպիսով՝ մենք մոտեցանք այն բարդ հարցին, որ անձը **պատմական գործընթացի օբյեկտ է**: Որովհետև անձը անխուսափելիորեն իր վրա է կրում բազմաթիվ տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական, բարոյական, իրավական և այլ ներգործություններ: Մարդը այդ ներգործությունների օբյեկտ է, այդ ուժերը նրա համար են նախատեսված, նրան են հասցեագրված նրա պատմական զարգացման տվյալ ժամանակաշրջանում, հասարակական-տնտեսական տվյալ ֆորմացիայում: Մենք նույնպես և՛ կրթության, և՛ դաստիարակության օբյեկտ ենք: Դիցուք, դուք մանկավարժի գործունեության օբյեկտն եք, որովհետև ձեզ է ուղղված նրա կրթական, դաստիարակչական, ուղղիչ-վերահաստիարակչական ներգործությունը, որի նպատակը ձեր անձի ճիշտ ձևավորումն է: Այս հանգամանքը արժե, որ դուք լավ իմաստավորեք և հասկանաք, որպես կրթության և հասարակական դաստիարակության օբյեկտի՝ ձեզ համար նախատեսված և կանոնակարգված ներգործությունները (գիտելիքների հաղորդում, քաղաքացիական գիտակցություն և բարոյաիրավական նորմերի ձևավորում և այլն) հասարակական պահանջ է, ազգային նկարագիրը պահպանելու անհրաժեշտություն է, այլ ոչ թե ոմն մանկավարժի անձնական նախաձեռնություն կամ քմահա-

ճույք: Այդ ներգործությունները կանոնակարգված են մանկավարժի մասնագիտական պարտականություններում, և աշակերտը կամ ուսանողը պիտի ընդունի, որ ինքը դրանց օբյեկտն է: Եթե ձեզանից որևէ մեկը խնամում է իր փոքրիկ եղբորը կամ քրոջը, նրան դաս է սովորեցնում, կերակրում, զբաղվում նրանով, ուղղում նրա սխալ վարքը, սովորեցնում, թե ինչպես պետք է իրեն պահի տանը, բակում, դպրոցում և այլն, ուրեմն նրա ներգործության օբյեկտն էլ քույրն է կամ եղբայրը: Ստացվում է այնպես, որ մանկավարժի ներգործության օբյեկտը աշակերտն է, իսկ ըստ բերված օրինակի՝ աշակերտի ներգործության օբյեկտը՝ փոքր քույրը: Ապա ովքե՞ր են մանկավարժն ու աշակերտը՝ ըստ անձի վերը նշված սահմանման: Մենք հանգեցինք նրան, որպեսզի պարզաբանենք, թե պատմական, հասարակական գործընթացի **սուբյեկտն** ով է, և ինչ է դա նշանակում ընդհանուր հոգեբանության մեջ:

Սուբյեկտը, մարդը, գործող, աշխատող, ստուգող, ստեղծագործող անձն է: Որպես պատմահասարակական զարգացման արդյունք սուբյեկտը ճանաչում է աշխարհը և այն վերափոխելով՝ վերափոխում է իրեն: **Սուբյեկտի հիմնական ֆունկցիաներից մեկը օբյեկտի ակտիվ վերափոխումն է, նրա «մարդկայնացումը»**, ավելի մատչելի հոգեբանական լեզվով՝ **սոցիալականացումը**: Այսինքն՝ մարդուն սոցիալական էակ դարձնելը: Դա նշանակում է, որ մարդը դառնում է սուբյեկտ միայն հասարակության մեջ: Այդ պատճառով էլ նա հասարակական էակ է, որովհետև նրա բոլոր ընդունակություններն ու հնարավորությունները ձևավորվում են պրակտիկայում, կյանքում:

Այսպիսով՝ մանկավարժը գործունեու-

թյան, մանկավարժական ներգործության իրականացման **սուբյեկտն է**, իսկ նրա **օբյեկտը** աշակերտն է: Աշակերտն էլ դառնում է գործունեության **սուբյեկտ**, որովհետև նա էլ իր հերթին իր գործունեությունը ուղղում է փոքր եղբորը՝ նրան դաստիարակելու և կրթելու նպատակով: Ուրեմն հոգեբանության մեջ գործունեության օբյեկտն ու սուբյեկտը իրար հերթափոխում են, հաճախ դրանց տեղերը փոխվում են: Միշտ չէ, որ սուբյեկտը մեծ է լինում, օբյեկտը՝ փոքր, երբեմն մանկավարժական ներգործության սուբյեկտը կարող է լինել երեխան, իսկ օբյեկտը՝ նրա հարբեցող, կռվարար հայրը, որին երեխան ձգտում է հանգստացնել, մեղմել, խրատել, ամոթանք տալ, ուրիշ լավ հայրիկների օրինակ բերել նրան կարգի հրավիրելու համար:

Հավանաբար արդեն ծեղ համար հասկանալի դարձավ անձի այդ բարդ փիլիսոփայական և հոգեբանական դասական սահմանումը, որ **անձը հասարակական և պատմական պրոցեսի է՝ օբյեկտ է, և՛ սուբյեկտ**: Բայց հոգեբանական օրինամաշակությունը մեկն է. մարդ արարածը սկզբից միայն դաստիարակության, զարգացման և կրթության օբյեկտ է լինում (ասենք անմիջական նորածինը, մանուկը), որից հետո նա աստիճանաբար ձեռք է բերում սուբյեկտ (գործող անձ) դառնալու հոգեբանական և ֆիզիկական նախադրյալներ: Այնուհետև հասունացման հետ նա լինում է և օբյեկտ ու ընդունում ուրիշի ներգործությունը, և սուբյեկտ ու ուրիշին ուղղում իր ներգործությունը: Բայց մարդը մինչև գործունեության սուբյեկտ դառնալը օնթոգենետիկական զարգացման բավականին երկար ծանապարհ է անցնում և այդ ընթացքում (և ամբողջ կյանքում) յուրացնում հասարակական

պատմական փորձը, պատմական մշակույթը, մեր էթնիկական արժեքները: Դրանց յուրացումը այն պարտադիր պայմաններն են, որոնց շնորհիվ մարդը դառնում է անձնավորություն, հետևաբար և գործունեության օբյեկտ ու սուբյեկտ, և ինքը ստեղծում նոր պատմամշակութային արժեքներ:

Հետևաբար բազմապիսի հոգեբանական վերլուծությունները զիտնականներին թույլ են տվել փաստելու, որ մարդկային անհատի (որը էվոլյուցիայի արդյունք է), անձի (որը յուրացնում է հասարակական-պատմական փորձը) և անհատականության (որը վերափոխում է աշխարհը և ինքն իրեն) միջև փոխհարաբերությունը կարելի է ձևակերպել այսպիսի բանաձևով «**Մարդը ծնվում է որպես անհատ, կամ որպես անհատ ծնվում են**», «**Անձնավորություն դառնում են**», «**Անհատականությունը պաշտպանում**»: Մենք միասին վերծանենք, բացենք այդ բանաձևը, որպեսզի առավել հասկանալի դառնան մարդուց **անձնավորություն դառնալու ընթացքը և դա ապահովող պայմանները**: Ուրեմն, նախ փորձենք պատկերացում կազմել մարդու մասին ասվող երեք հասկացությունների մասին:

ԱՆՅԱՏ (ԻՆԴԻՎԻԴ), ԱՆՁ, ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՐԴ

«Մարդ» հասկացությունը առավել ընդհանուր է: Մենք դա լայնորեն օգտագործում ենք և այդ անվանման տակ միաժամանակ հասկանում **անհատ, անձնավորություն և անհատականություն հասկացությունները**: «Մարդ»-ը կենսաբանական-սոցիալական էակ է, ու-

մի հողաբաշխ խոսք, գիտակցություն, բարձրագույն հոգեկան ֆունկցիաներ (մտածողություն, հիշողություն, երևակայություն և այլն), ընդունակ է ստեղծելու աշխատանքային գործիքներ և օգտագործել դրանք հասարակական գործունեություն ծավալելիս: Դրանք մարդուն տրվում են ոչ թե որպես կենսաբանական ժառանգություն, ոչ թե մարդը ի ծնե իր հետ բերում է, այլ ձևավորվում են կյանքի ընթացքում նախոդ սերունդների փորձի, մշակույթի յուրացման շնորհիվ: Քանի որ գիտակցությունը, խոսքը, միտքը մարդը չի ժառանգում, այլ ծեռք է բերում կյանքի ընթացքում կրթության ու դաստիարակության շնորհիվ, ապա օգտագործում ենք «անհատ» (ինդիվիդ) հասկացությունը: Դա արվում է այն բանի համար, որպեսզի ցույց տանք, որ անձնավորություն չի ծնվում, անձնավորություն դառնալու սկզբնափուլ կա, որն ունի այդպիսին դառնալու միայն կենսահոգեբանական նախադրյալներ, և եթե պայմաններ ստեղծվեն, ծնված մարդը անձի չի վերածի:

Այսինքն «անհատը» կենսաբանական օրգանիզմ է, կենսաբանական տեսակ և այդ տեսակի ընդհանուր գենոտիպային ժառանգական հատկությունների կրողը: Անհատը իր հետ բերում է անձնավորություն դառնալու բոլոր նախադրյալները, բայց եթե նա չապրի սոցիալական միջավայրում, ապա այդպես էլ նա անձ-մարդ չի դառնա: Կործանում են, որ դուք շատ հեշտ կարող էք հաստատել այդ փաստը, եթե հիշեք մաուզլի»-ի օրինակը: Այդ պատճառով էլ մենք ասում ենք, որ ծնվում են որպես անհատ, այսինքն կենդանի օրգանիզմ, որն ընդունակ է անձ դառնալու: Ի դեպ անհատական աշխարհում անձնաանօրգանական էակը մարդն է, որին ուտքի կանգ-

նեցնելու և առաջին քայլերը անելու համար ահռելի ջանքեր են գործադրվում, և նրա զարգացման սկզբնափուլում փոքրինչ սխալը, անհետևողականությունը կարող է բերել նրա ոչնչացմանը: Եվ միակ հոգեբանական պայմանը, որը նրան պետք է կանգնեցնի անձ դառնալու ուղու վրա, մեծահասակների փորձին, հասարակական-պատմական փորձին տիրապետելն է, որն իրականացնում է ավագ սերունդը (ծնողները, մանկավարժները և այլոք):

Անվանի ֆրանսիացի հոգեբան Ա.Պիեռոնը մարդու հոգևոր զարգացման գործում սերունդների միջև հաջորդականության երևույթը (մեծը փորձը փոխանցում է փոքրին, փոքրը մեծանալով իր փորձն է փոխանցում փոքրին և այսպես շարունակ) քննարկելով բերում է մի այսպիսի երևակայական իրադրության գավեշտական օրինակ. եթե ավագ սերունդը իր փորձը չփոխանցի կրտսեր սերնդին, ապա ինչ կկատարվի մարդու պատմական զարգացման ընթացքի հետ: Եթե մեր մոլորակը աղետի ենթարկվի,- գրում է Պիեռոնը,- և դրա արդյունքում կենդանի մնան միայն մանկահասակ երեխաները, իսկ ողջ մեծահասակ բնակչությունը զոհվի, ապա թեկուզ մարդկային ցեղը կշարունակի իր գոյությունը, այնուամենայնիվ, մարդկության պատմությունը անխուսափելիորեն կընդհատվի: Մշակույթի գոհարները նույն հաջողությամբ կշարունակեին իրենց ֆիզիկական գոյությունը, բայց նոր սերունդների համար դրանց արժեքը բացատրող, բացահայտող չէր լինի, նրանք այդպես էլ կմնային անմատչելի նոր սերնդին: Գործարաններում հաստոցները չէին աշխատի, զրքերը կմնային առանց կարդալու, գեղարվեստական ստեղծագործությունները կկորցնեին իրենց ֆունկցիաները:

Այսինքն՝ պատմության զարգացումը, շարժումը, առաջընթացը անհնար է առանց մարդկային մշակույթի նվաճողների ակտիվ փոխանցման նոր սերնդին՝ առանց կրթության և դաստիարակության: Բարեբախտաբար, մարդկության համար այդպիսի երևակայությունը անցնում է վերացական (աբստրակցիայի) բոլոր սահմաններից, և դա հնարավոր չէ: Բայց մարդու սոցիալականացման գործում ավագ սերնդի և փորձի փոխանցումը արժեքավորելու համար այդպիսի օրինակի բերումը միանգամայն ընդունելի է: Պատահական չէ, որ մենք բերում ենք մարդու պատմական զարգացման այս գավեշտի հասնող երևակայական իրադրությունը: Դրա նպատակն այն է, որ դուք կարողանաք իմաստավորել հասարակական-պատմական փորձի յուրացումը, արժեքավորել ավագ սերնդի ծագումները, որ դուք լիարժեք, բազմակողմանի զարգանաք և կարողանաք կողմնորոշվել կյանքում, այն կարողանաք ճիշտ կազմակերպել:

Մի՞թե ձեր շրջապատում, մեր կյանքում չեն հանդիպում այսպես կոչված «անճար» մարդիկ, որոնք ընդունակ չեն

իրենց շապիկի կոճակը կարելու, պատին մի մեխ խփելու, քաղցած երեխայի համար որևէ բան պատրաստելու, անսարք արդուկը վերանորոգելու և այլն: Դրանք հենց այն անձինք են, որոնք ձեր տարիքում կամ ավելի շուտ ձեռք չեն բերել կյանքի և աշխատանքի անհրաժեշտ ունակություններ ու հմտություններ, որոնք չեն ցանկացել յուրացնել ավագ սերնդի փորձը: Դրանց անճարակությունը տեսնելիս ակամայից մարդու մեջ ինչ-որ ասոցիացիաներ (կապեր) են ստեղծվում Պիեռոնի չարաբաստիկ օրինակի հետ: Բայց երևույթի էությունն այն է, որ եթե մենք խոսում ենք բանիմաց, բազմակողմանի զարգացած, շրջահայաց, լայն մտահորիզոն ունեցող, ազնիվ ու գործունյա անձնավորության մասին, ապա առաջին հերթին փաստում ենք այն, որ նա ծանոթ է մեր պատմամշակութային ժառանգությանը, նա ընկալել է մեծահասակների փորձը, ձեռք բերել լայն գիտելիքներ կյանքի, բնության և հասարակության մասին և այլն: Այժմ տեսնենք, թե ինչպես է ընթանում այդ փորձի յուրացումը և ինչ փուլերով:

2. ԱՆՁԻ ԿՈՂՄԻՑ ՊԱՏՄԱՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՓՈՐՁԻ ՅՈՒՐԱՑՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

ա) ԱՆՁԻ ԱՍՑԻԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ

Մենք արդեն քննարկեցինք «անհատ-անձնավորություն-անհատականություն» փոխհարաբերության հիման վրա ձևավորված բանաձևի առաջին բաղադրիչը՝ «Անհատ ծնվում են»։ Դուք, անշուշտ, համոզվեցիք, որ մարդու ծնունդը դեռ չի նշանակում անձնավորության ծնունդ։ Նա դեռ պետք է զարգանա, հաշուանա որպես սոցիալական էակ և յուրացնի ավագ սերնդի փորձը։ Այսինքն՝ ծնված օրվանից մարդը հայտնվում է սոցիալական միջավայրում, և սկսվում է անձ ձևավորվելու գործընթացը։ Տեսնենք, թե ինչից և ինչպես է սկսվում անձի ձևավորումը, ինչ փուլերով, որ փուլում ինչպիսի որակներ են կազմավորվում, անձի որ կողմերն են ձևավորվում տարիքային զարգացման տարբեր փուլերում, ինչպես նաև ինչու և ինչպես է անձը ձեռք բերում անբարենպաստ ուղակներ և օտարվում բարոյական և իրավական նորմերից և այլն։

Անձը իր բնույթով ու բովանդակությամբ բազմապլան, բարդ, հակասություններով լի սոցիալ-հոգեբանական մի շարք է։ Կախված այն բանից, թե ովքեր և ինչպես են նրա վրա ազդում, կրթում ու դաստիարակում, այդ կառույցը չարող է լինել կայուն, ամուր, և անձը չունենա կայուն համոզմունքներ ու գաղափարներ, նրա խոսքն ու գործը կհանապատասխանեն իրար։ Կարող է լինել շարաբերականորեն կայուն և արտաքին շերտործությունների տակ դառնալ փոփոխական։ Կարող է լինել անկայուն, ղեղիեղուկ, և նրան հեշտությամբ կկողմ-

նորոշեն ու կապակողմնորոշեն ուրիշները։ Կարող է լինել հասարակության ոչ պիտանի, հակահասարակական իր ուղղվածությամբ, մտքով, գաղափարով, վարքով ու բարքով։ Այդ կառույցը կարող է այլասերված, անբարոյական լինել, շրջապատում իրեն ներկայացնել որպես «սկզբունքային», «մարդասեր», «ազգասեր», իսկ իրականում դրանով քողարկել յուր անբարո նկարագիրը։ Ինչպես ժողովրդական ասացվածքն է վկայում «գառան դիմակով գայլ լինել»։ Այդ պատճառով էլ մինչև օրս հոգեբանները չեն կարողանում տալ անձի սահմանումը այնպես, որպեսզի այն ամբողջական, լիարժեք արտահայտի անձի բարդ բովանդակությունը։

Ընդհանրապես «անձ, անձնավորություն» հասկացության օգտագործումը ունի դարավոր պատմություն և տարբեր բովանդակություններ։ «Անձ» բառը պատմության մեջ ենթարկվել է բազմաթիվ փոփոխությունների, և մինչև օրս էլ այդ շարունակվում է։ Օրինակ սկզբնական (անտիկ) շրջանում լատիներեն այդ «persona» (персона) բառը նշանակում էր դիմակ, կեղծված արտաքին, կեղծված դեմք, դեմքի կեղծ արտահայտություն։ Անտիկ թատրոնում դերասանը հագնում էր այն դիմակը, որը արտացոլում էր ներկայացվող, գործող պերսոնաժի հիմնական բովանդակությունը։ Այնուհետև դիմակը կարծես թե սերտաճել է դերասանի հետ և սկսել է խորհրդանշել, արտահայտել գործող անձի բուն էությունը։ «Պերսոնա» հասկացությունը ժամանակի ընթացքում իջել է բեմից և մտել կյանք։

Հին Հռոմում «պերսոնա» բառը արդեն

նշանակում էր «անձ օրենքի դիմաց»: Այս ընթացքում ճորտը, նրա մարմինը, աշխատանքի արդյունքները պատկանում էին տիրոջը, իսկ ինքը՝ ճորտը, «պերսոնա», անձ համարվել չէր կարող, նա չէր ճանաչվում որպես անձ իր ինքնուրույնությամբ, կարծիքով և այլն: Իսկ ռուսական իրականության ու լեզվի մեջ անձ (личность) բառը երկար ժամանակ վիրավորական երանգ է պարունակել: 1847 թվականի ակադեմիական բառարանում գրված է, որ «անձ» բառը նշանակում է ինչ-որ մեկի հասցեին խոցող, ծակող արձագանք, կարծիք, այսինքն՝ վիրավորանք: Անգամ հայիոյանքի համար էլ օգտագործվել է անձ բառը: Բայց զուգահեռաբար դրան, զարգացվում էր և այդ բառի ուրիշ նշանակությունը, որը գրեթե նույնն է, ինչ այսօրվա մեր պատկերացումը:

Հոգեբանության մեջ «անձ» հասկացությունը օգտագործվում է երկու հիմնական նշանակությամբ: Առաջին՝ անձ է համարվում է ամեն մարդ, որն ունի գիտակցություն: Նա կոնկրետ մարդ կամ սուբյեկտ է, որը վերափոխում է աշխարհը դրա ճանաչման, ապրման և դրա նկատմամբ վերաբերմունքի հիման վրա: Ըստ մյուս տեսակետի՝ անձ է համարվում այն մարդը, որը հասել է հոգեկան զարգացման որոշակի մակարդակի: Վերջինս ավելի ընդունելի է, քանի որ ինքնաճանաչման գործընթացում մարդը ընկալում և ապրում է ինքն իրեն որպես մի ամբողջություն, որը տարբերվում է ուրիշ մարդկանցից և արտահայտվում «ես» հասկացությամբ: Դա միաժամանակ նշանակում է, որ հոգեկան զարգացման այդպիսի մակարդակը բնութագրվում է նաև մարդու սեփական, անհատական հայացքների ու վերաբերմունքների, բարոյական պահանջների ու

գնահատականների առկայությամբ, որոնք նրան հարաբերականորեն անկախ ու կայուն են դարձնում և հնարավորություն ընձեռում պաշտպանվելու արտաքին խորթ ներգործություններից: Բայց մինչև նման մակարդակ ձեռք բերելը անձը աստիճանական զարգացում պետք է ապրի, անցնի սոցիալիզացիայի անհրաժեշտ և հաջորդական փուլերը, հարստանա գիտելիքներով, ձեռք բերի կենսափորձ:

Որպեսզի առավել հասկանալի լինի անձի ձևավորման ընթացքը, պետք է պատկերացում կազմել մարդու հոգեկան զարգացման փուլերի մասին: Հոգեբանության մեջ դա անվանում են զարգացման տարիքային շրջաբաժանում և հոգեկան զարգացումը դիտարկվում է ըստ տարիքային շրջանների և դրանց համապատասխան առաջատար գործունեության ձևերի: Տարիքային շրջանները նույնն են ներկայացնում, ինչ որ տարիքային խմբերը: Մարդու հոգեկան զարգացման շրջաններն են. մանկկային շրջան, որն ընդգրկում է ծնված օրվանից մինչև մեկ տարեկանը, վաղ մանկության շրջան (1-3 տարեկան), նախադպրոցական մանկության շրջան, (3-7 տարեկան), դպրոցական շրջան (7-ից 16-17 տարեկան), որը բաժանվում է երեք ենթաշրջանների՝ կրտսեր դպրոցական տարիք, դեռահասության տարիք, վաղ պատանեկության տարիք: Այնուհետև դրան հաջորդում են բուն պատանեկության տարիքը (17-ից 20 տարեկան), երիտասարդության տարիքը (21-ից մինչև 35 տարեկան), հասուն տարիքը (35-ից մինչև 55-60 տարեկան), ծերունական տարիքը:

Այստեղ ուշադիր պետք է լինել հետևյալ հանգամանքների վրա: Յուրաքանչյուր տարիքային շրջան ունի իրեն

պես անձի սոցիալիզացիայի տեսություններին, որովհետև այն ժամանակ վերջիններս ձևավորված չէին: Բայց երբ որ նրա պատկերած «կարկանդակը» դիտարկում ենք անձի ձևավորման (կամ սոցիալիզացիայի) ընթացքի կտրվածքով, ապա նրա «կարկանդակի» շերտերը նույնությամբ արտահայտում են սոցիալիզացիայի հաջորդական շրջանները, հոգեկան զարգացման և անձի սոցիալական հասունացման փուլերը: Համառոտակի բնութագրենք դրանք:

1. Սկզբնական սոցիալիզացիայի կամ ադապտացիայի փուլ:

Դա ընդգրկում է ծնված օրվանից մինչև դեռահասության տարիքը, որի ընթացքում երեխան սոցիալական (մեծերի) փորձը յուրացնում է ոչ քննադատաբար, հարմարվում է սոցիալական միջավայրին և դրա պահանջներին, ընդօրինակում է մեծերի վարքն ու գործողությունները:

2. Անձնավորման փուլ: Այս ժամանակաշրջանում երեխայի մեջ դրսևորվում է իրեն ուրիշներից անջատելու ցանկություն, նա քննադատական վերաբերմունք է արտահայտում վարքի հասարակական նորմերի նկատմամբ: Այս փուլը ինքնորոշման փուլ է («աշխարհը և ես») և կոչվում է **միջանկյալ սոցիալականացում**, որովհետև դեռահասի աշխարհայացքն ու բնավորությունը դեռևս անկայուն են: Իսկ պատանեկության տարիքը (18-25-տարեկան) բնութագրվում է որպես **համեմատաբար կայուն սոցիալիականացման տարիք**, որի ընթացքում մշակվում են անձի կայուն հատկությունները:

3. Ինտեգրացիայի փուլ, որի ընթացքում անձի մեջ ցանկություն է առաջանում հասարակության մեջ իր տեղը գտնելու, հասարակության մեջ ներառվելու համար: Ինտեգրացիան հաջող է ընթա-

նում, եթե մարդու որակները ընդունվում են խմբի, հասարակության կողմից: Եթե չեն ընդունվում, անձը հակադրվում է շրջապատին, դրսևորում ագրեսիվություն կամ փոխում իրեն, ծգտում դառնալ բոլորի նման կամ էլ հարմարվողական (կոնֆորմիստ) է դառնում, արտաքինից հարմարվում շրջապատին:

4. Աշխատանքային փուլ ընդգրկում է ծերությունը, որը էական ներդրում է քերում սոցիալական փորձի վերարտադրման գործում՝ այն նոր սերնդին փոխանցելու գործընթացում:

Անձի ձևավորման գործընթացի առավել մանրամասն վերլուծությունը հնարավոր է դառնում միայն այն ժամանակ, երբ դա արվում է յուրաքանչյուր տարիքային շրջանի համար՝ առաջատար գործունեության առանձնացման հիման վրա: Առաջատար է համարվում այն գործունեությունը, որը պայմանավորում է անձի հոգեկան զարգացման գլխավոր փոփոխությունները տվյալ տարիքային զարգացման շրջանում և նախապատրաստում նրա անցումը մյուս տարիքային շրջանին: Ստորև դուք պատկերացում կկազմեք մարդու գործունեության մասին, այսուհետև ուղղակի կթվարկենք տարիքային շրջանները և դրան համապատասխան առաջատար գործունեության ձևերը:

բ) ԳԱՂԱՓԱՐ ԱՆՁԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴՐԱ ՉԵՎԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մարդու գործունեությունը նրա ակտիվության այն գործընթացն է, որի ընթացքում իրականանում է նրա այս կամ այն նպատակը, դիրքորոշումը իրեն շրջապատող միջավայրի, մարդկանց, խմ-

յուրահատուկ հոգեբանական (մասն ֆիզիոլոգիական) բնութագիրը հոգեկան զարգացման բովանդակությունը, հոգեկան զարգացման (հատկապես հոգեկան գործընթացների, հոգեկան հատկությունների) համեմատաբար ընդգծված մակարդակը, շրջապատող աշխարհը և մարդկանց ընկալելու յուրահատկություններն ու հնարավորությունները: Այսինքն սոցիալական էակ, հասարակության անդամ դառնալու համար մարդը ամեն տարիքային շրջանում ձեռք է բերում որոշակի կենսափորձ գիտելիքներ, ունակություններ և հմտություններ և անցնում մյուս տարիքային շրջան: Սոցիալիզացիայի (անձնավորվելու) ողջ ընթացքն ի վերջո հանգում է նրան, որ անհատը անձ է դառնում ձեռք բերելով դասարակական պատմական փորձը, այնուհետև իր վրա է վերցնում այդ փորձը մատաղ սերնդին փոխանցելու պարտականությունը: Դրա համար էլ **մարդու սոցիալականացումը** (սոցիալիզացիան) դասարակական-պատմական փորձի յուրացման և օգտագործման տեսանկյունից կարելի է բաժանել երկու հիմնական շրջանի:

Առաջին շրջանը վաղ սոցիալիզացիան է, որն ընդգրկում է մինչև երիտասարդության տարիքի վերջը, իսկ մյուս շրջանը՝ դրանից հետո ընկած շրջանները:

Առաջին շրջանում (որն ունի մի շարք ենթաշրջաններ) ձևավորվող անձը գլխավորապես արտաքին կազմակերպած ներգործությունների օբյեկտ է, ինչպես նաև նպատակաուղղված ձևով կրթում էն ու դաստիարակում:

Երկրորդ շրջանում մարդն իր սովորածը, ձեռք բերածը ավել կամ պակաս անստացված ձևով հաղորդում է կրտսեր սերնդին: Բայց այդ փորձի ընդունումն ու հաղորդումը այդքան էլ հեշտ ու

խաղաղ չի ընթանում, նորից առաջանում են սերունդների միջև հարաբերությունների բազմաթիվ պրոբլեմներ: Որպես կանոն (դուք էլ երևի դա լավ գիտեք), հին սերունդը դժգոհում է նոր սերնդից, իսկ նորը նրան մեղադրում է ժամանակի շունչը չհասկանալու, հետամնացության մեջ: Անգամ փարավոնները (հին եգիպտական թագավորները) դժգոհ էին նոր սերնդից այն առումով, որ նոր սերունդը դժվարությամբ է յուրացնում իրենց փորձը, չի լսում, քմահաճ է և այլն: Ճիշտ նույն բանը, ինչ որ նկատվում է այսօր: Այդ երևույթը կարելի է որակել որպես մարդկային էվոլյուցիայի (սկսած ընտանիքի ստեղծման օրվանից) հոգեբանական օրինաչափություն, և ինչքան կոյատևի մարդկությունը՝ կլինի և սերունդների հարաբերակցության պրոբլեմը:

Ձեզ երևի կհետաքրքրի սերունդների միջև հարաբերությունների պատկերավոր նկարագրությունը, որը տվել է անվանի ազգագիր Բ. Ուոլանիսը: Նա գրում է, որ սերունդների տեսանկյունից երկրի ողջ բնակչությունը կարելի է դիտարկել որպես «շերտավոր կարկանդակ»: Ամեն դեպքում այդ «կարկանդակի» մի շերտն է կազմում այն սերունդը, որը ծնվում է որոշակի տարում: Այդ շերտերի մեջ ամենացածրը ներքևինը, նորածիններն ու «ծծկերներն» են: Նրանց հետևից գալիս են «չոչ անողները և «ցատկոտողները»: Այնուհետև «կարկանդակի» իրար հաջորդող շերտերը գրավում են առաջին դասարանցիները, ավագ դասարանցիները, հետո էլ աշխատող մարդիկ, որոնք կերակրում են իրենց երեխաներին և մեծերին: «Կարկանդակի» ամենավերին շերտում գտնվում են թոշակառուները, որոնք արդեն ապրել են իրենց դարը: Չավանաբար Ուոլանիսը խորությամբ ծանոթ էլ չի եղել հոգեբանությանը, հատկա-

շերի կամ իր առջև ծագած խնդիրների նկատմամբ, որոնք նրան առաջադրում է այսնքը: Մարդու գործունեությունը նրա ակտիվությունն է, որը ծնվում է նրա պահանջմունքների հիման վրա: Այդ ակտիվությունը ղեկավարվում է մարդու գիտակցված նպատակով, ինչով և նա տարբերվում է կենդանուց, որի ակտիվությունը կարգավորվում է բնագոյային շրջազրույթով: Ռաճախ կենդանին կատարում է այնպիսի բարդ գործողություններ (մեղուն մեղրահաց է կառուցում, սարդը արդոստայն), որոնք ապշեցնում են ճարտարապետին և ջուլիհակին: Բայց հնչպես Կ.Մարքսն է ասում, ամենավատ ճարտարապետն անգամ ամենահմուտ նեղվից տարբերվում է նրանով, որ մինչև նեղրամոմից մեղվի մեղրաբջիջ կառուցելը այն սկզբից կառուցում է իր գլխում ուղեղում), որովհետև նրա գործունեությունը նպատակաուղղված է և որոշակի արդյունք է հետապնդում:

Այսպիսով՝ գործունեությունը մարդու ներքին (այսինքն՝ հոգեկան) և արտաքին (այսինքն՝ ֆիզիկական, գործնական) ակտիվությունն է, որն իրականացվում է գիտակցված նպատակով: Գործունեությունը կարող է լինել անհատական, խմբային, կոլեկտիվ, տեղական և գործնական: Գործունեությունը ռևի իր դրդապատճառները (մոտիվները) և որոշակի նպատակը, և այն իրականացվում է բազմաթիվ առարկայական և նյութոր գործողությունների շնորհիվ: Մարդու գործունեությունն ունի երկու հիմնական կողմ՝ արտաքին և ներքին: Արտաքին կողմը առարկայական գործունեությունն է, ուրիշի գործողությունները (ինչ-որ բան կառուցելը, ճաշ, տորթ Էփելը, նկարելը, կտրել-կարելը, խոսքը, Երտք արտահայտելը և այլն): Մենք հասնում տեսնում, յուրացնում ենք, հիշում

գործողությունները և դրանց կատարումը, դրանք մեր գլխուղեղում մոդելավորում: Մտովի տեսնում ենք դրա արդյունքը (ասենք՝ աղջիկը մտովի պատկերացնում է, որ մոր նման տորթ է եփել, այն շատ գեղեցիկ տեսք ունի, և ինքը հաճույք է պատճառելու մորը): Այսինքն մոր կատարած առարկայական գործունեությունը տեղափոխվում է աղջկա ներքին, հոգեկան պլան, և նա մտովի կատարում է նույնը, ինչ որ արել է մայրը:

Այսպիսի անցումը առարկայական (արտաքին) գործողություններից դեպի ներքին (հոգեկան) գործունեություն հոգեբանության մեջ կոչվում է **ինտերիորիզացիա** (ներքնայնացում), որը բառացիորեն նշանակում է ներքինի վերափոխում: Իսկ երբ որ նույն աղջիկը իր գլխուղեղում ձևավորված «տորթը» ուզում է իրականություն դարձնել, ինքը եփում է նախօրոք մտքում ունեցած մոդելի հիման վրա, ապա նա իր ներքին հոգեկան գործունեությունը (մոդելը) դարձնում է արտաքին առարկայական գործողություններ (տորթ): Այս անցումն էլ կոչվում է **էքստերիորիզացիա**: Մանկավարժը ձեզ ուսումնական նյութ է բացատրում, դուք այն ինտերիորիզացիայի եք ենթարկում, տեղափոխում եք այն ձեր միտք, հիշում, ամրապնդում, հասկանում, ըմբռնում: Երբ որ դուք այդ նյութը վերարտադրում եք, պատասխանում եք, ուրեմն կատարում եք էքստերիորիզացիա, այսինքն՝ առարկայական գործողություն:

Քանի որ մեր հոգեկանը անընդհատ զարգացման մեջ է, անկախ տարիքային շրջաններից (մեկում մի քիչ ավել, մյուսում պակաս), ապա մենք անընդհատ իրականացնում ենք ինտերիորիզացիայի և էքստերիորիզացիայի գործողություններ: Դրանց շնորհիվ ձևավորվում ու զարգանում է մեր հոգեկանը և ակտիվությունը:

Այն, որ դուք կարողանում եք գրել, կարողալ, մատիտ սրել, կանոնավոր վարք դրսևորել, ընդունված կարգով ձեզ պահել սեղանի շուրջ, մարդկանց հետ շփվելիս և այլն, դրանք բոլորը ինտերիորիզացիայի, յուրացման արդյունք են, որ դուք հաջողությամբ էքստերիորիզացիա եք անում:

Գործունեության հիմնական տեսակները ձեզ ծանոթ են. դրանք են **խաղը, ուսումը, աշխատանքը**: Դրանք արտահայտում են և մեր տարիքային շրջանները. մանկություն-դեռահասություն, պատանեկություն-երիտասարդություն և հասուն տարիք: Ինչպես արդեն նշեցինք, յուրաքանչյուր տարիքային շրջան հատկանշվում է առաջատար գործունեության տեսակով: Թվարկենք դրանք:

Մանկիկային շրջանում առաջատար գործունեությունը երեխայի **հուզական (էմոցիոնալ) շփումն է** ծնողի, մեծահասակների հետ: Այդ ընթացքում երեխան ձեռք է բերում մեծերի հետ հարաբերությունների նորմեր: **Վաղ մանկության շրջանում** առաջատար է համարվում **առարկայական գործունեությունը**: Երեխան ճանաչում է առարկայական աշխարհը և յուրացնում դրանց հետ շփվե-

լու պատմական փորձը: **Նախադպրոցական շրջանում** առաջատար գործունեությունը **խաղն է**, որի միջոցով նա յուրացնում է սոցիալական դերեր և մարդկանց միջև փոխհարաբերություններ: **Դպրոցական շրջանի** առաջատար գործունեությունը **ուսումն է**, որի նպատակը ձեզ քաջ ծանոթ է: Այս շրջանում դեռահասների համար առաջատար է հաղորդակցումը հասակակիցների հետ, իսկ պատանիների համար ուսումնամասնագիտական գործունեությունը, մասնագիտական կողմնորոշումը, գիտելիքների և ունակությունների յուրացումը (տարիքային փուլերի զարգացման հոգեբանական մեխանիզմների մասին ավելի է այն կծանոթանանք մասնագիտական կրթության ընթացքում):

Այսպիսով՝ մենք պատկերացում կազմեցինք անձի ձևավորման, նրա սոցիալականացման փուլերի ու գործունեության մասին: Հաջորդ գլխում մենք կանդրադառնանք այն հարցերին, թե ինչ է սոցիալական վարքը, ինչպես է այն ձևավորվում, ինչու է շեղվում անձի վարքը, և ինչպես է անձը կարողանում կառավարել իրեն, իր վարքն ու գործունեությունը:

ՀԱՐՑԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ԵՎ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Ե՞րբ է մարդը անձնավորություն կոչվում, և արդյո՞ք բոլոր մարդիկ էլ անձնավորություն են դառնում:
2. Երբ խոսում ենք անձի նպատակների, հետաքրքրությունների ու պահանջ-մունքների մասին, ապա ո՞ր կողմն ենք հատկանշում:
3. Ո՞րն է ժառանգականը և ո՞րը սոցիալականը անձի կառուցվածքում:
4. Ի՞նչ կապ կա անձի և սոցիալական միջավայրի միջև՝
5. Ի՞նչ դեր ունեն գործունեության տարբեր ձևերը անձի ձևավորման գործում:
6. Ի՞նչ ենք հասկանում ինտերիորիզացիա և էքստերիորիզացիա ասելով:
7. Ինչպե՞ս ենք անվանում մարդու անձնային որակների ամբողջությունը:

3. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՎԱՐՔԸ ԵՎ ԱՆՁԻ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՉՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԳԱՂԱՓԱՐ ԱՆՁԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՎԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Մինչև անձի սոցիալական վարքի ընդունակությունը անցնելը նշենք, որ այն անձի ընդհանուր սոցիալական ակտիվության դրսևորումներից մեկն է: **Սոցիալական ակտիվություն հասկացությունը արտացոլում է անձի գործելու բնույթը սոցիալական խմբում, հասարակության մեջ:** Այդ ակտիվությունը կապված է այն բանի հետ, երբ անձի հետաքրքրությունները դառնում են ակտիվ գործելու պատճառ, երբ նրա աշխարհաճանաչման ձգտումներն ու նպատակադրումները ուղղվում են իրականության վերափոխմանը: Անձի ակտիվության հիմնական պատճառն այն է, որ հակասություններ են ստեղծվում նրա կենսապայմանների ու օբյեկտիվ պահանջումների միջև, և նա ակտիվանում է այդ անհամապատասխանությունը հաղթահարելու համար: Անձի անհատական ակտիվությունը պայմանավորվում է նրա ուղղվածությամբ, այսինքն՝ պահանջումներով, հետաքրքրություններով, հայացքներով ու համոզմունքներով, իդեալներով: Դրանք մի կողմից՝ հանդես են գալիս որպես անհատական վարքի դրդապատճառներ (մոտիվներ), իսկ մյուս կողմից՝ դրանով որոշվում է անձի յուրատիպ վերաբերմունքը հասարակական գործընթացների նկատմամբ: Վերջինից ելնելով էլ առանձնացնում են անձի **սոցիալական ակտիվության չորս կողմեր կամ ասպեկտներ.** ա) տնտեսական ակտիվություն, բ) բուն սոցիալական ակտիվություն, գ) քաղաքական

ակտիվություն, դ) հոգևոր-գաղափարական ակտիվություն: Մարդու սոցիալական ակտիվության զարգացման գործում մեծ է հասարակության քաղաքական համակարգի դերը:

Հասարակության սոցիալական ակտիվության բարձրացումը ենթադրում է մարդկային լավ որակների և հատկությունների զարգացում և պահպանում: Սոցիալական ակտիվությանը հակադրվում է սոցիալական **ապատիան** (հանընդհանուր անտարբերությունը, ծուլությունը), որն այսօր բնութագրական է մեր ժողովրդի մի զգալի մասի համար՝ երկրում ստեղծված սոցիալտնտեսական և քաղաքական իրադրության պատճառով:

Ինչպես արդեն ասել ենք, անձը սոցիալական էակ է, սոցիալական հարաբերությունների արդյունք: **Ուրեմն անձը իր դրսևորումն է գտնում իր սոցիալական վարքում:** Վարքը նրա արտաքնապես նկատվող ակտիվությունն է: Սոցիալական վարքը իրենից ներկայացնում է անձի կանոնակարգված գործողությունների նպատակաուղղված համակարգը, որոնց միջոցով նա իրականացնում է կապ ու հարաբերություններ շրջապատող մարդկանց, հասարակության հետ: Անձի վարքը միշտ էլ հասարակայնորեն պայմանավորված է և ձևավորվում է գիտակցված, կոլեկտիվ, նպատակադրված, անկաշկանդ, ինքնակամ և ստեղծագործական գործունեության մեջ: Սոցիալական վարքի նպատակասուլաց գործողությունների կամ նորմերի մեծ մասը մշակվել է մեր նախնիների կողմից և որպես էթնիկական հատկանիշներ՝ փոխանցվում են սերնդից սերունդ:

Անձի սոցիալական վարք նշանակում է նաև նրա այն գործողությունները, որոնք ուղղված են այլ մարդկանց, հասարակության հանդեպ, որոնք կարգավորվում են բարոյականության հասարակական նորմերի և իրավունքների կողմից: Այս տեսանկյունից հաճախ մենք օգտագործում ենք «ազնվաբարո», «բարձր բարոյական», «թեթևամիտ», «անբարո», «հանցավոր վարք» հասկացությունները, որոնք միաժամանակ անձի բարոյահոգեբանական նկարագիրն են ներկայացնում:

Անձի սոցիալական վարքը հաճախ դրսևորվում է նրա **արարքներում**: Դրանց իրականացման ընթացքում ձևավորվում և դրսևորվում են անձի դիրքը, կենսադիրքորոշումը, բարոյական և իրավական համոզումները: **Արարքը վարքի անձնային ձևն է, որը առաջանում է ինքնագիտակցության ձևավորման շնորհիվ:**

Այսպիսով սոցիալական վարքը անձի կողմից անհատապես իմաստավորված, անձամբ կառուցված, ծրագրավորված և անձամբ իրականացվող վարք է: Երբեմն այդ վարքը մտնում է հակասության մեջ ընդունված, հաստատված կարգերի հետ և առաջացնում կոնֆլիկտներ (դրանցից մեկը ձեզ ծանոթ մեծերի և փոքրերի միջև կոնֆլիկտն է): Որոշ հոգեբանների կարծիքով անձի արարքները օժտված են մի շարք պարտադիր որակներով պատասխանատվությամբ, եզակիությամբ, ինքնատիպությամբ և այլն: Մանկության շրջանում անձը մեծապես ընդօրինակում է մեծահասակի, շրջապատող մարդկանց վարքը, որի կարևոր դերը դեռևս շեշտել է Արիստոտելը: Անձի անհատական գիտակցության զարգացման, դրա մակարդակների բարձրացման հետ իջնում է սոցիալական վարքի ընդօրին-

ակման նշանակությունը: Դուք էլ դալավ գիտեք, «ուժեղ» (ինքնագիտակցության իմաստով) կամք չունեցող անձը հեշտությամբ է դառնում ուրիշի կամակատարը և կատարում բազմաթիվ սխալ աղաղակներ:

ՍՈՑԻԱԼԿԱԼ ՆԵՐ ԵՎ ԴԵՐԱՅԻՆ ՎԱՐՔԱԳԻԾ

Անձը իր կյանքի, ուսումնական, աշխատանքային գործունեության ընթացքում կատարում է բազմաթիվ սոցիալական դերեր, հանդես գալիս դերերում: Այդ պատճառով էլ սոցիալական դերը և դրանով պայմանավորված դերային վարքագիծը անձի սոցիալական վարքի մի վերցրած կողմն է: Դեր հասկացությունը վերաբերում է այնպիսի սոցիալական իրադրությունների փոխազդեցությանը, որոնց ընթացքում պարբերաբար, երկար ժամանակահատվածում վերարտադրվում են վարքի որոշակի ստերեոտիպեր: Դրանք անձի մտքի, ընկալումների և վարքի ավանդական, սովորական կանոններ են, որոնք օգնում են մարդուն կողմնորոշվելու վերլուծական մտքի կամ անհատական պատասխանատվությամբ որոշումներ կայացնելու պահանջ չներկայացնող իրադրություններում:

Սոցիալական դերը տվյալ անձից սպասվող հավանության արժանացած վարքի այն նորմատիվ ձևն է, որի օգնությամբ անձը գրավում է որոշակի դիրք հասարակական և միջանհատական հարաբերություններում: Սոցիալական դերի բնութագիրը ընդգրկում է այնպիսի ցանկություններ ու նպատակներ, համոզումներ և զգացումներ, սոցիալական դիրքորոշումներ, արժեք-

ներ ու գործողություններ, որոնք սպասվում կամ վերագրվում են այն անձին, որը որոշակի դիրք է զբաղում հասարակության մեջ: Մարդու սոցիալական դերերը բազմազան են: Սոցիալական իրադրության փոփոխության հետ փոխվում է նաև մարդու սոցիալական դերը: Դիցուք հիմա դուք կատարում եք աշակերտի ծեր դերը, իսկ ծեգ դասավանդող անձը ուսուցչի դերը: Դասերից հետո ծեգանից յուրաքանչյուրը կգնա տուն և իր վրա կստանձնի տղայի կամ աղջկա, եղբոր, քեռու կամ այլ դերեր: Իսկ հասարակական տրանսպորտում կատարում եք ուղևորի դերը և ենթարկվում դրա համար նախատեսված կանոններին:

Սոցիալական դերը կարող է լիարժեք լինել այն ժամանակ, երբ հայտնի է, թե ում հետ, ում համար է այն կատարվում: Անհնար է կատարել ամուսնու դեր, երբ ամուսնացած չես, որդու դեր, երբ ծնողներ չունես, զարմիկի դեր, երբ հորեղբայր կամ հորաքույր չունես: Կամ թե մարդը չի կարող պետի դեր կատարել, երբ ենթականեր չունի, մանչավարժի դեր՝ առանց աշակերտների, զորավարի դեր՝ առանց զորքի և այլն: Դա հնարավոր չէ, քանի որ սոցիալական դերը արտացոլում է անձի սոցիալական վարքն ու տարբեր սոցիալական ֆունկցիաները: Չետևաբար, սոցիալական դերը հասարակության կողմից մշակված մարդու սոցիալական գործողություններն (արարքներն) են որոշակի սոցիալական որադրություններում:

Սոցիալական դերը ենթադրում է դրան շամապատասխան սոցիալական վարքագիծ: Սոցիալական վարքագիծը դերով նախատեսված, կանոնակարգված, հասարակական-պատմական փորձով և բարոյաիրավական նորմե-

րով ու իրավաբանական նորմատիվակտերով ամրագրված գործողություններ են, որոնք անձը կատարում է հասարակության պահանջների և օրինականության սահմաններում: Ստանդնելով որոշակի սոցիալական դեր անձը իր վրա է վերցնում սոցիալական որոշակի դերային վարքագծի պարտականություններ և իրավունքներ: Կախված այն բանից, թե անձը ինչ սոցիալական, հասարակական հարաբերությունների մեջ է մտնում, ինչ սոցիալական դեր ունի (ծնող է, մանկավարժ է, հիմնարկի պետ է, քաղաքական կամ տնտեսական գործիչ է և այլն), նա կարող է լիարժեք կատարել իր դերային պարտականությունները, կարող է թերանալ, կարող է չարաչափել իր դիրքը, կարող է գերագույնս օգտագործել իր իրավունքները և «մոռանալ», չկատարել դերային պարտականությունները, կարող է և արհամարիել բարոյական և իրավական նորմերը, դերն ու դիրքը հարմարեցնել, ծառայեցնել իր հաճույքին, շահադիտական նպատակներին:

Ազնիվ և արդար մարդը գիտակցորեն, լիարժեք է կատարում իր դերային գործողությունները, որովհետև դրանց կատարումից որոշակի սոցիալական սպասումներ (հույսեր, սպասելիքներ) ունեն հասարակությունը, «մոտիկ» և «հեռու» մարդիկ: Նա պետք է արդարացնի նրանց հույսերը, չխաբի նրանց: Այդ մարդուց սոցիալական սպասումներ ունեն ոչ միայն շրջապատողները: Նա ինքն էլ սոցիալական սպասումներ ունի իր դերից (զրաված պաշտոնից, պատասխանատվությունների կատարումից) և սեփական դիրքը հաստատելու ջանքերը և ուրիշների սպասումների արդարացումը դառնում են ակտիվ գործունեության ներքին հզոր դրդապատճառ: Դա օգնում է նրան հաղթահարել բոլոր դժվարությունները

Նեցած դիրքը միջանձնային հարաբերություններում և խմբի անդամների վրա նրա հոգեբանական ներգործության չափը: Որպես այդպիսի խմբեր՝ կարող են ծառայել՝ ընտանիքը, աշակերտական կոլեկտիվը, ընկերական խումբը, արտադրական կոլեկտիվը, ուսանողական կոլեկտիվը և այլն: Խմբում (կոլեկտիվում) դրա տարբեր անդամներ կարող են ունենալ տարբեր սոցիալական դիրքեր, կարգավիճակներ կախված նրանց հեղինակության, ուրիշի վրա ազդելու, կողմնորոշելու ունակություններից:

Օրինակ, եթե ձեր խմբում պետք է ավագ ընտրել, դուք գիտակցաբար կամ ինքնաբերաբար տալիս եք ձեր այն ընկերոջ անունը, ում դուք հարգում եք և գնահատում նրա արժանիքները, ում խոսքը ազդեցիկ է, համոզիչ, ով կազմակերպական ջիղ ունի, և դուք լսում ու կատարում եք նրա խորհուրդները, որը արդարամիտ և սկզբունքային, ընկերասեր է և այլն: Այսինքն՝ ձեզանից ընտրում եք նրան, ով ձեր խմբում ունի առավել բարձր դիրք, կարգավիճակ, այնուհետև կարող է կրել պատասխանատվություն և արդարացնել ձեր սոցիալական սպասումները:

Անձի կարգավիճակը կարող է լինել կայուն (խմբում, կոլեկտիվում, ընտանիքում), հարաբերականորեն կայուն և անկայուն: Այդ բոլորը կախված կլինի նրանից՝ մե՞նչ է արդյոք անփոփոխ նրա հոգեբանական ներգործությունը խմբի վրա, թե՞ ժամանակ առ ժամանակ թուլանում է, թե՞ ունեցած սոցիալական դերով է պարտադրված նրա կարգավիճակը, բայց ինքը հեղինակություն չունի: Կարող է անձը միաժամանակ կայուն և ոչ կայուն կարգավիճակ ունենալ. հիմնարկում ունենալ մեծ ներգործություն ենթակամների վրա, իսկ իր ընտանիքում հարգված չլի-

նել, թույլ ներգործություն ունենալ ընտանիքի անդամների վրա: Անձը (հատկապես պաշտոնյան) իր սոցիալական դերը, դերային վարքագիծը իրականացնելիս երբեմն թույլ է տալիս բարոյաիրավական, համակեցության նորմերի խախտումներ, որով պայմանավորվում են մեր կյանքի շատ դժբախտություններ ու կեցության հոգեբանական խնդիրներ: Համառոտակի քննարկենք այդ շեղումները:

ԱՆՁԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՎԱՐՔԻ ՇԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Մարդկային պատմության բոլոր շրջաններին բնորոշ է եղել սոցիալական վարքի թե նորման, սահմանված կարգն ու չափը, թե շեղումները: Անգամ պատմությանը հայտնի են պետություններ, որտեղ մարդկանց սոցիալական վարքի շեղումները այնպիսի մակարդակի են հասել, որ համատարած անբարոյակաճությունը, այլասերությունը, դաժանությունն ու հանցագործությունները հսկա կայսրության կործանման են հասցրել: Այնպես որ մեր օրերում նկատվող մարդկանց սոցիալական-բարոյական վարքի շեղումները, հատկապես դրանց առանձին տեսակներ ու դրսևորումներ դարավոր պատմություն ունեն: Ձեզ երևի դուր չի գալիս այսօրվա մարմնավաճառության երևույթը, բայց մարդկային պատմության մեջ դա ամենահին մասնագիտություններից մեկն է:

Նախ հասկանանք «շեղվող վարք» հասկացության իմաստը: Մարդու այն սոցիալական գործողությունները, արարքները, գործունեությունը, որոնք չեն համապատասխանում, հակասում են տվյալ հասարակության

Հիմք ընդունելով անձի սոցիալական վարքի աստիճանական (փուլային) շեղման հոգեբանական օրինաչափությունները՝ պայմանականորեն մենք տարբերակում ենք շեղումների հետևյալ ձևերը, որոնք արտացոլում են զարգացման իրար հաջորդող աստիճանները: **Կարգազանց վարք**, որը բնութագրվում է փոքր, տանելի անկարգություններով: **Անկարգապահ վարք**, որը վարվեցողության նորմերի խախտումներ է: **Բարոյազանց վարք**, որն արդեն ընդունված հաղորդակցման բարոյական նորմերի խախտումներ է, բայց հեշտ հաղթահարելի: **Իրավախախտ վարք**, որի դեպքում ոտնահարվում են իրավունքի նորմեր, բարոյական և այլ բնույթի վնաս պատճառվում ուրիշին: **Քրեածին վարք** նշանակում է, որ անձը ունի իրավախախտումներ կատարելու հոգեբանական նախադրյալներ և կարող է կատարել այն իրեն հարմար իրադրություններում: **Հանցածին վարք**, որը քրեածին վարքի երկրորդ, ավելի խոր աստիճանն է, երբ անձը կարող է կատարել ծանր հանցագործություններ:

Օգտագործվում են նաև վարքի շեղումներ արտահայտող այլ հասկացություններ, **հանցավոր վարք**, **անօրինական վարք**, **հակաիրավական**, **հակահասարակական վարք**, **հակապետական վարք** և այլն: Ի դեպ հանկարծ ձեզ մոտ այն տպավորությունը չստեղծվի, որ եթե ձեր փոքրիկ եղբայրը կամակորություն է անում, ուրեմն նրա ապագան վտանգված է, և հետագայում նրա վարքը կշեղվի:

Նշված հոգեբանական օրինաչափությունները արտահայտում են շեղվող վարքի դինամիկան, շարժընթացը, աստիճանական զարգացումը, և դա տարիքի հետ այդքան էլ կապված չէ: Եթե ձեր

կամ մեկ այլ տարիքում է սկսվում վարքի շեղումը, միևնույն է՝ այդ փուլային զարգացումը անձը պետք է անցնի: Քանի որ սոցիալական վարքը շեղվում է գլխավորապես այն անձի մոտ, որը չի տիրապետում իրեն, չի կարողանում կառավարել իր գործողությունները, չի կարողանում զնահատել իր արարքներն ու դրանց հետևանքները, ապա եկեք պատկերացում կազմենք այն մասին, թե ինչ է ինքնակառավարումը, ինքնակարգավորումը և հոգեբանական ինչ միջոցներով է դա իրականանում:

ԻՆՔՆԱԿՍՈՍՎԱՐՈՒՄԸ ԵՎ ԴՐԱ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Նախքան անձի ինքնակառավարման մասին խոսելը մի փոքր պատկերացում կազմենք ընդհանրապես կառավարման մասին: Դուք գիտեք, որ կան բազմաթիվ տնտեսական, սոցիալական, տեխնիկական, արդյունաբերական, կրթական, կենսաբանական համակարգեր, որոնք կառավարվում են համապատասխան նախարարությունների կողմից: Այդ համակարգերը կազմակերպված են, և կառավարումը դրանց հիմնական ֆունկցիան է: Կառավարման ֆունկցիայի էությունն այն է, որ համակարգը ունենա որոշակի կառուցվածք, ապահովվի մարդկանց աշխատանքի ռեժիմը, մշակվեն գործունեության ծրագրեր, իրականացվի գործունեության նպատակը, կարգավորվեն մարդկանց հարաբերությունները, հոգ տարվի աշխատողների սոցիալական վիճակի, կենսամակարդակի բարձրացման համար, ապահովվի արտադրողականությունը և այլն:

Այսինքն՝ բոլոր համակարգերը կառա-

մեջ ընդունված և գործածվող վարքի նորմերին, կոչվում կամ համարվում են շեղվող վարք: Հոգեբանության մեջ վաղուց մշակվել է և այսօր էլ լայնորեն օգտագործվում է անձի շեղվող վարքի հիմնադրույթը շնորհիվ անվանի հոգեբան Ղյուրկիեյմի: Նա գիտության մեջ մտցրեց անոմալիայի (անկանոն, բնականոնից շեղվող) հասկացությունը, որի միջոցով ցույց տվեց հասարակության վիճակը, որը բնութագրվում է մարդկանց վարքի հստակ բարոյական կարգավորման բացակայությամբ, երբ հին, նախկին նորմերն ու արժանիքները արդեն չեն համապատասխանում հասարակության մեջ ստեղծված իրական հարաբերություններին, իսկ նոր նորմերն ու արժեքները դեռևս չեն հաստատվել (չատ բնութագրական է մեր իրականության համար):

Անձի սոցիալական վարքի շեղումները իրենց արտահայտությունն են գտնում նրա տարբեր անկարգությունների, զանցանքների, իրավախախտումների, հանցագործությունների և այլաբնույթ նեգատիվ դրսևորումների մեջ: Անձի շեղման նախադրյալները դրվում են նրա օնթոգենետիկական զարգացման սկզբնափուլում վաղ մանկության և նախադպրոցական տարիքում և աստիճանաբար խորանում, արմատավորվում են հաջորդ տարիքային շրջաններում: Երկու-երեք տարեկան երեխայի կամակորոջությունը, իր ուզածին ամեն գնով հասնելու ձգտումը, 5-6 տարեկանի նեգատիվիզմը (անձի ակտիվ դիմադրությունը մանկավարժական ներգործությանը, որը հակասում է իր պահանջումներին), ստախոսությունը, բամբասկոտությունը, լկտիությունն ու ցինիկությունը այն հոգեբանական նախադրյալներն են, որոնք կարող են դառնալ հետագայում անձնային ո-

րակներ և շեղել անձի վարքը: Ձեր շրջապատում, հասակակիցների շրջանում, անշուշտ, կան և այդպիսի երեխաներ: Կամակոր կարող են լինել և չափահաս մարդիկ: Ինչպես անձն ու նրա սոցիալական վարքն են աստիճանաբար, փուլ առ փուլ ձևավորվում ու զարգանում, այնպես էլ վարքն է սկսում աստիճանաբար շեղվել ու խորանալ:

Այսպես, օրինակ, սկզբնական շրջանում խախտվում, խաթարվում են երեխայի հուզական հարաբերությունները ծնողի հետ, երեխայի հաղորդակցումը ծնողի հետ նրան բավականություն չի պատճառում (այդպես կատարվում է և այլ տարիքային շրջանակներում): Եթե դա հաճախակի կրկնվում է, ապա վաղ և նախադպրոցական տարիքային շրջաններում երեխան դառնում է կամակոր, համառ, դրսևորում է նեգատիզմ և ծնողների պահանջներին հակառակ գործողություններ կատարում, չլսելու, չկատարելու պատճառով լարվում է նրա հարաբերությունները ծնողի հետ: Այնուհետև նրա վարքը սկսում է անհանգստացնել շրջապատող մարդկանց. ստում է, քծնում, իր մեղքը գցում ուրիշների վրա, խորամանկում է, դառնում կռվարար, կոնֆլիկտային: Դրան հաջորդում է անկարգապահի կարգավիճակի ձեռքբերումը, որից հետո սկսվում են բարոյական ու իրավական պարզագույն նորմերի խախտումները, և դրանք աստիճանաբար որակապես փոխվում են, խորանում: Եթե կանխարգելիչ դաստիարակչական միջոցառումներ չեն ձեռնարկվում, և անձը մնում է անպատիժ, ապա փոքր զանցանքը վերաճում է հետագայում հանցագործության: Ինչպես ժողովրդական իմաստությունն է վկայում «ծու գողացողը ծի էլ կգողանա» շնորհիվ բարձիթողության և անպատժելիության:

վարվում են հատուկ օրենքներով: Այն ուլորտում, որտեղ կառավարումը լիարժեք չի իրականանում (երբ կառավարողները չարաշահում են իրենց դիրքը, իրավունքները և չեն կատարում իրենց ուղղակի պարտականությունները), ապա այդ ուլորտը ի վերջո քայքայվում է: Ստեղծվում են բազմաթիվ սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրներ, սոցիալական լարվածություն հասարակության մեջ: Բնության մեջ, հասարակական կյանքում, պետության մեջ ամեն ինչ կառավարվում է: Կյանքում նկատվող ամեն ճիշտն ու սխալը, լավն ու վատը լավ կամ վատ կառավարման արդյունք են: Այսքանը կառավարման կարևորության մասին:

Ինքնակառավարումը ընդհանուր կառավարման գործընթացի մի կարևոր բաղադրամասն է, առանց որի կառավարումը արդյունավետ լինել չի կարող: Այն, որ մենք առօրյա կյանքում հաճախ քննադատական խոսքեր ենք լսում այն մասին, որ այս կամ այն մարդը շրջապատում իրեն պահել չի կարողանում, չի կարող զսպել իրեն, (լինի դա սովորական քաղաքացի, թե ղեկավար, քաղաքական գործիչ և այլն), մենք ակամայից փաստում ենք ինքնակառավարման երևույթի առկայությունը, շեշտում դրա կարևորությունը: Ապա մի պահ մտածեք դրա մասին և մտովի պատկերացրեք ձեր ծնողին կամ ձեր մանկավարժին: Ծնողի հիմնական ֆունկցիան ձեր դաստիարակության, ձեր ընտանիքի կառավարումն է, մանկավարժինը՝ ձեր կրթադաստիարակչական գործընթացի կառավարումը: Եթե ծնողը չի կարողանում հանգիստ խոսել, հանգիստ հասկացնել, բացատրել առաջացած խնդիրը, բղավում, գոռում է, հայիոյում ու դիմում ֆիզիկական գործողությունների,

անտեղի պատժում, արդյո՞ք կարող է ճիշտ և լիարժեք կառավարել իր ընտանիքը: Իհարկե ոչ, քանի որ մինչև ուրիշներին կառավարելը, նրանց վարքն ու գործունեությունը ղեկավարելը մարդը պետք է կարողանա կառավարել ինքն իրեն, կարգավորել իր վարքը, տիրապետել, զսպել իր կրքերը, համբերատար լինել, հանդուրժողական լինել ուրիշի սայթաքումների ու սխալների նկատմամբ: Եթե այդպիսի վարքագիծ է դրսևորում ձեր մանկավարժը ձեզ կրթել-դաստիարակելիս, ապա դուք ինքներդ գիտեք, թե ինչպիսի գնահատական ու որակավորումներ եք նրան տալիս, թեկուզ հաճախ սխալվում, սուբյեկտիվ եք լինում ու չեք զանազանում պահանջկոտությունն ու սրտացավությունը՝ մանրախնդրություններից կամ դաժանությունից:

Փաստորեն ինքնակառավարումը անձի սեփական հույզերի, կրքերի, զգացմունքների, մտքի ու մտավոր գործողությունների, պահանջմունքների ու ցանկությունների, հոգեվիճակների, ներքին բարոյական արգելակների կարգավորումն ու կառավարումն է:

Ինքնակառավարման հիմքում ընկած է անձի ինքնավերահսկողությունը: Դա մարդու կողմից իր անձի ներքին պրոցեսների և արտաքին սոցիալական վարքի, հարաբերությունների և այլ դրսևորումների վրա հսկողությունն է՝ սեփական վարքը կարգավորելու և դրան ցանկալի ուղղվածություն հաղորդելու համար: Անձի այդ հատկանիշը իր օնթոգենետիկական զարգացման ընթացքում երկար ճանապարհ է անցնում՝ լրիվ բացակայությունից (նորածնության շրջանում) մինչև ինտերիորիզացված (ներքնայնացված) սոցիալա-

կան և բարոյախրավական բարձրագույն մակարդակը: Ինքնահսկողության ընդունակության բարձր զարգացումը անձի սոցիալ-հոգեբանական հասունության չափանիշներից մեկն է: Անձի ինքնակառավարումը ապահովում է նաև հետևյալ պայմանները. **ինքնաճանաչումը, ինքնագնահատականը, ինքնագիտակցությունը, ռեֆլեքսիայի ընդունակությունը:** Բայց ինքնակառավարման և ինքնահսկողության կարևոր հիմքերն են կազմում **անձի բարոյագիտակցությունն ու իրավագիտակցությունը**, որոնք անձի վարքի, հարաբերությունների ու գործունեության բարձրագույն կարգավորիչներն են: **Բարոյագիտակցությունը և իրավագիտակցությունը մարդու գիտակցության մեջ բարոյական և իրավական սկզբունքների, նորմերի**

արտացոլումն է: Այսինքն այն նորմերի գիտակցումը, որոնք կարգավորում են մարդկանց միջև, մարդկանց և հասարակության միջև հարաբերությունները: Դա անձի հարգալից վերաբերմունքն է այդ նորմերի նկատմամբ և դրանց անհրաժեշտության գիտակցումը:

Այսպիսով մենք պատկերացում կազմեցինք մարդու անձի, նրա վարքի ձևավորման մասին, արժարժեցիքն նաև նրա սոցիալական դերի, դերային վարքագծի, վարքի կարգավորման և շեղումների ձևերի պատճառների շուրջ բազմաթիվ հարցեր: Այժմ ծանոթանանք մարդու իմացական, ճանաչողական գործունեությանը, որի միջոցով ձևավորվում է մարդու հոգեկանը և անձնավորությունը: Դրա համար հիշեք, թե ինչ է հոգեկանը, ինչ կառուցվածք ունի այն:

ՀԱՐՑԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ԵՎ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Ի՞նչ է ինքնակառավարումը և ինքնակարգավորումը:
2. Ի՞նչ պայմանների ապահովման դեպքում ենք խոսում ինքնակառավարման և ինքնակարգավորման մասին:
3. Ի՞նչ կապեր կան մեր ինքնակարգավորման և ինքնագնահատականի տարբեր աստիճանների միջև:
4. Երբ միայնակ մտածում ենք մեր անցած օրվա, կատարած արարքների մասին, ինչպե՞ս է կոչվում այդ երևույթը:
5. Երբ ասում ենք տվյալ անձը կառավարելի է, դա ի՞նչ է նշանակում, և նրա ո՞ր որակների ու հատկանիշների դեպքում է դա հնարավոր դառնում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՆՁԻ ԾԱՆԱԶՈՂԱԿԱՆ (ԻՄԱՑԱԿԱՆ) ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՅՈԳԵՎԻՃԱԿ ԵՎ ԻՄԱՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԱՐԱՓՈՐ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մենք արդեն որոշակի պատկերացում ունենք մարդու հոգեկան գործունեության, հոգեկան ակտիվության, բնականաբար և այն մասին, որ մեր հոգեկանով արտացոլում ենք մեզ շրջապատող աշխարհը և ինքներս մեզ: Այդ արտացոլումը գլխավորապես իրականանում է հոգեկան իմացական գործընթացների, հոգեկան վիճակների ու հոգեկան հատկությունների միջոցով: Դասընթացի այս բաժնում մենք ընդհանուր պատկերացում կկազմենք դրանց մասին և կանգ կառնենք նաև այն հարցի վրա, թե մարդու դիրքորոշումները ինչքանով են նպաստում դրանց զարգացմանը:

Ինչպես արդեն բազմիցս նշել ենք, մարդու հոգեկան կյանքն ու գործունեությունը բարդ, բազմաբնույթ և բազմակողմ, բազմապլան է: Յոգեբանները հաճախ հոգեկան կյանքը նմանեցնում են ընկալվող (արտացոլվող) առարկաների ու երևույթների, մտքերի ու զգացմունքների ու դրանցից ստացված տպավորությունների, հիշողությունների, երևակայվող ապագայի պատկերների մի հոսող ջրի կամ ջրի հոսքի: Ապրելով և գործելով՝ մենք արտացոլում ենք նոր առարկաներ

և երևույթներ, և այդ հոսքին անընդհատ միանում են տպավորությունների, սուացված ինֆորմացիայի նոր վտակներ: Բայց դրանից մեր հոգեկան գործունեությունը չի վերածվում հորդառատ գետի, այլ ընթանում է որոշակի հունով, պահպանում իր այս կամ այն ուղղությունը: Արտաքին աշխարհից եկող ինֆորմացիայի հեղեղը մարդը կարողանում է կանոնակարգել և ծառայեցնել իր հոգեկան գործունեության նպատակին: Այդ կանոնակարգումը մարդը կարողանում է իրականացնել իր հոգեկանի յուրատիպ հատկության շնորհիվ, որն էլ կոչվում է ուշադրություն:

Ուշադրությունը մարդու գիտակցության (հոգեկան գործունեության) ուղղվածությունն ու կենտրոնացվածությունն է որոշակի օբյեկտների վրա, որոնք նրա համար ունեն որոշակի արժեք, նշանակություն՝ միաժամանակ այլ առարկաներից շեղվելու դեպքում: Ուշադրությունը կենսակարևոր նշանակություն ունի մարդու համար, որովհետև նա իր ակտիվացված պահանջմունքները, հետաքրքրությունները բավարարելու համար գիտակցորեն որոնում, գտնում է այն ամենը, ինչը կարող է համապատասխանել, ծառայել իր նպատակին: Դրա համար էլ մարդու ուշադրությունը գրավում են ոչ թե իրեն շրջապատող բոլոր ա-

վազըշվաշեմն նւմ ըսմզժմոնսն յ յրսթ
-սըդդհոնսսմոցմ ճւոչ :մըմթնսթսնսնզը
վշվաշեմն վոզոտոոցո յզըո սնզըոմվոոտ
-ոտո ոս սնզըոսնցմ յ տոոմտոտո դ յըզմ
-ու 'չ ճնսսո մընվդոոնն ոսնմոը զթչ :ճվն
-ոթըմոոն վոմվնսնսվնվվ դ վոմվըստոցո
ժզ թնցոթ ժնսն ճըոմս :մոժզովզթս «չ Յը_վ
ոը» յժըվոնո 'ոմվնիոթս նստսնտոթս
-ՅվՅնսնցընսնի յզ ըսըոնոժոսո 'նզնսոմվոն
ոսնմոը յզ ըսնիճըոմվոնի ժըսսն 'մնզըհոն
-նո 'մնզըշվաշեմն նսնզ ճվկոմոլչո յվժոտ
-վո սս 'ըվոոը յոմ ժզտվն յզնսո ժնս

**ՃՅԶԻՎԷ
ՂԻԻԻՎԵՆԱՍԿԵՎԷ ՂԻԵԹԻՍԿԵՆՉԻՍ**

:մըսթնսզըոսթմնն ոսնմոը յ ըսնիոյ
դ ըսմսնիոննոմի մս վըոժ 'չ յոմվնիըսժ
մսնիոմվոնոցըո 'ըոմթնսչ տոն 'ոը :մի
-ոտոտոոց զոնիմնոժոսո ըսնիճըոմիոմ
-վ վՅ մս դՅըվը 'հոցոոըոթ յոժըոն յ յնզը
-ոտոկոտ 'մոնզոտո մըսթնսզըոմիոլտ վժ
-ըոտոոմչո նսնիմտոմի ճվընսնի ոսնմոը
ըոմվնիըսժ մսնիոմվոն նմսմնչ :ոմի
վտիզթոնո նսմժմժոտզս յզսվ յզննսն մը
-սթնսզըոսթմնն վնզըոզնսնի ըոմիզթս դ
մըսթնսնիոտվն 'մըսթնսնիվտիո ըոմիզթ
-սս ճնս սվ դ ճզը յոմթնսզըոսթմնն ոմոս
'ըոմթնսննոմվ ոմոս ճվմնդմոմի Յս մ
-սըմոմի յզսզմմոտ յ ըսնցոնսննի մնմոը
նսննճվը վոմվնիըսժ ոլը :չ **ըոմվնիըսժ
ըոցոռչտըո** վնզըոսթնսզթմննզը ճվիոն
-վը մսնիոժզթոմ Յս 'ըոմիոչ Յս մոըոյ ոսն
-մոը մնսմնիվչ :ըվնզըոսթնսննժմժոտ
-զս դ յվնզըոժըոնըոցոտո ոմը յ ըսը
-ոմվոտոտոոցոմս մնս 'չ **ըոմվնիըսժ
ըոմթնսնտըմ** (ըոն դ վժմոնի 'վժոնսվ
ճըոմիկնմոը) վնզըոսթնսզթմննզը ոն '(վն
-զըոտիզթոն) վնզըթնսդս ոս վնզըոմիմոսո
մսնիոժզթոմ 'ճվոմիոցոնչ յզնոսո յոմ

մոըոյ ոսնմոը մըվժոսը :վզըոմվնիըսժ
ըոմիոցըոկ ժզսզ վըոս մըսթնսննոչ

**ՃՅԶԻՎԵՆԱՍԿԵ
ՂԻԻԻՎԵՆԱՍԿԵՆՉԻՍ**

:ըվնզըոսթնսզթմնն յզմմոտ նսնիմտ
-ոմի ըսնեմվոննն յոմիոմիզո դ ըսմնոնի
-ոնճվը նստոտոնոճնչ յժըոնոնոթոմ յվի
-ոցոոըոթ յոմը նսնզընն յոմթնսնսոթ
ըվոմիոմսոմի յ ըսնոտոմի դ ճւոժ 'մոըոյ
ըոմթնսզըոսթմնն յոմիզթսս վզըո ըսո
-նզոտ յ վզըոցըոնոմ մսնիոտոոնոց յոնն
-ոնզնոսո յոմվը Յս մըսթնսննոչ
:ըոն դ մնզժոը 'մնզըոսթնսննոմիվ 'մնզո
-նսս 'մնզըոսնսնըվ նսնզըոս վնզո նզտըոն
'մնկոմոլչոմզը յոմիոմիզո դ ոոցնոն յ նսմ
-ոմի մտիզթոն յոմթնսզոնիճըոնսնտըզի ոմը
դոն 'ըվնզըոմիմոսո կվմոմչո յվժոտմո
ըոմվը Յս յզըվո զոնիսնսն յ նսմոմի մըսթ
-սննոչ ոսնմոը :նսնիմոսո նոն յ զոնի
-նոմն յվկոտո նոն մըսթնսզըոսթմնն յոմի
-զթսս ոմը դտզսնիսնս 'ըոն դ յվհոսըո
զոնոժոսո յվժնսնի յժըոնոնոթոմ? 'յզը
-ոզոն? յոննմոը հվտսը 'յզոն? մըոնո յ նսմ
-ոմի ոչ :ըվոոը վՅըվ յզըո ըսնցոնսնն յզո
-ոմսնիոմիոցըոթ ըսնճնոթըմ ոն դ 'ըսնի
-նսս 'ըսնոմիոլնզ 'ըստոցըոմս 'վզը
-ոմիմոսո հվտոցըոը ըսնզթոտը 'ըսզ
-ոտը 'չ ըսնչվո ոչ :մնզըոնոթըմնն յոմի
-զթսս զոնոցը ոմը յզ ըսնցոնիվտիո ըսնժ
-ոզն վնս 'ոմի վոմիմոսո տզսնիցսնի մըսն
-ոցսնտըզի 'մըսթնսզոնիսնս (ըոմթնս
-նոչն ըսնժոզն ոմոս) յոմթնսնիոտվն
ոսնմոը յժըվոնո 'չ **ըոսթնսնոմիոնս
-տըմ** միզը ճվնզըոսթնսնիոմսմսնսն յոնն
-ոմսոմոմի յոմթնսննոչն 'մոմոդոզ

:մսնիոժզթոմ 'ըզ ճվոմի
-ոցոնչ մոըոյ ոմը յվկոտո ոմոն ժըսնս
'ժըոմը ոն 'մնզըթնսնզս ոս յնզըոմիմոս

նկատմամբ, որովհետև ոչ բոլորն են նրա համար արժեքավոր: Այնուհետև մարդը դառնում է ուշադիր այն բանի նկատմամբ, թե որ գրգռիչից ինչ «անակնկալներ» կարելի է սպասել: Միայն հետո է պարզ դառնում ընդունվող գրգռիչի կարևորությունը, և մարդը մտածում է, թե արժեք արդյոք ընդհատել կատարվող գործունեությունը: Բայց քանի որ գրգռիչը գրավել է մեր ուշադրությունը, ուրեմն պետք է թողնել ամեն ինչ, հանգիստ դիտել, զննել, զգուշանալ, սրել լսողությունը, որովհետև տագնապալի ազդակը արդեն մեր ուղեղում վառել է ազդարարային լամպիկը: Կախված գրգռիչի գնահատականից, այդ լամպիկը կամ մարում է, կամ միանում են առավել հզոր համակարգերը, շյուզներից (ջրարգելակներից) ոմանք բացվում են, մյուսները՝ փակվում, և հոգեկան կյանքի էներգիայի հոսքը նետվում, սլանում է նոր ուղով:

Դուք արդեն մարդու անատոմիա առարկայից գիտեք ուղեղի մեծ կիսագնդերում գրգռման և արգելակման նյարդային պրոցեսների փոխադարձ ինդուկցիայի օրենքի մասին: Այդ օրենքի շնորհիվ է մեր հոգեկան գործունեությունը կենտրոնացվում մի որոշակի ուղղության վրա և միաժամանակ շեղվում մյուս բոլորից: Համաձայն այդ օրենքի՝ արտաքին գրգռիչի ազդեցության տակ ծագած գրգռման օջախը գլխուղեղի մեծ կիսագնդերում առաջացնում է արգելակում ուղեղի մյուս բաժիններում: Այդպես ապահովվում են օպտիմալ, այսինքն առավել լավ պայմանները ընկալման կամ այն բանի մասին մտածելու համար, թե ինչի վրա է ուղղված ուշադրությունը:

Ի. Պ. Պավլովը այդ պրոցեսը շատ պատկերավոր է նկարագրել: Նա գրում է, որ եթե հնարավոր լիներ նայել գանգատուփի ներսը, և եթե լուսավորվեր օպ-

տիմալ գրգռվածության օջախի տեղը ուղեղի մեծ կիսագնդերում, ապա մենք բանական, մտածող մարդու վրա կտեսնեինք, թե ինչպես նրա մեծ կիսագնդերի վրայով շարժվում, տեղափոխվում է ծնով և մեծությամբ մշտապես փոփոխվող, անկանոն ուրվագիծ ունեցող մի բաց գույնի (սպիտակ) բիծ, որն ուղեղի մյուս տարածքներում շրջապատված է ստվերով: Ուղեղի մեծ կիսագնդերում այդ լամպիկի տեղաշարժվելը ցույց է տալիս, որ մեր ուշադրությունը մի օբյեկտից փոխվում է մյուսի վրա և այդպես շարունակ: Այդպիսին էր Պավլովի պատկերացումները ուշադրության ֆիզիոլոգիական մեխանիզմների մասին:

Այդ մեխանիզմները հիմնավոր դարձրեց և ֆիզիոլոգ Ա.Ա. Ուխտոմսկին **դոմինանտի** սկզբունքի բացահայտումով: Ըստ այդ սկզբունքի՝ արտաքին և ներքին պատճառների (գրգռիչների) ազդեցության տակ նյարդային համակարգում ծագում է գրգռման օջախ, որը որոշակի ժամանակահատվածում իրեն է ենթարկում մնացած նյարդային բաժինները, տեղամասերը, իշխում է նրանց վրա, կառավարում վարքը (լատիներեն *dominans, dominantis* - նշանակում է իշխող): Այդ օջախը տիրապետում, ունենում է բարձր գրգռականություն, դյուրագրգռություն իրեն հասնող բոլոր գրգռիչների նկատմամբ և ընդունակ է ցուցաբերել արգելակող ազդեցություն մյուս նյարդային կենտրոնների գործունեության վրա: Ա. Ուխտոմսկին ասում է, որ գրգռման այդ դոմինանտ օջախը իր իշխանության տակ է պահում մարդու հոգեկան կյանքի դաշտը, որի արդյունքում մարդը երկար ժամանակ կենտրոնանում է իր գործի վրա իր առջև դրված նպատակին հասնելու համար: Ձեր հիմնական նպատակներից մեկն էլ ուսումնական նյութի յուրացումն

է: Ձեզանից շատերը երևի զարմանում են այն բանի վրա, որ ձեր արտաքին տեսքով ու հայացքով մանկավարժը կարողանում է հասկանալ, որ դուք «դասարանում չեք», որ դասի ժամանակ ձեր միտքը ուրիշ տեղ է, թեկուզ ձեր հայացքը կարծես թե ուղղված է ուսուցչին: Բայց անընդհատ անհանգիստ, անկանոն շարժումներ եք անում, փոխում դեմքի արտահայտությունը: Իսկ փորձված մանկավարժը լավ գիտի դոմինանտի սկզբունքը և այն, որ ըստ դրա՝ լարված մտածող, ուշադիր լսող, ընկալող, նյութը իմաստավորող, արժեքավորող մարդը ավելորդ, առավել ևս անկանոն շարժումներ չի անում: Հետևաբար հեշտությամբ հայտնաբերում է մտքով այլ տեղ սլացողներին և հրավիրում դասարան: Անշուշտ, ծանոթ եք նաև այնպիսի համադասարանցիների (մարդկանց), որոնց մոտ այդ դոմինանտ օջախը հաճախ բացակայում է, կամ հայտնվում այն դասերին, երբ առարկան և այն դասավանդող մանկավարժին սիրում ու զնահատում են: Այժմ ծանոթանանք ուշադրության տեսակներին:

ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Աեզ շրջապատող աշխարհը լի է բազմազան և բազմաբնույթ առարկաներով, օբյեկտներով: Դրանց մի մասը գրավում է մեր ուշադրությունը իր տարբեր հատկանիշներով: Բայց կան առարկաներ, օբյեկտներ, որ անզամ մեր կամքին հակառակ ստիպում են, որ մենք գամենք մեր ուշադրությունը իրենց վրա, հետաքրքրվենք, ուսումնասիրենք, զննենք, շոշափենք: Ստացվում է այնպես, որ մի դեպքում մարդը ստիպում է իրեն ուշադիր լինելու համար, իսկ մեկ այլ դեպքում ա-

ռարկան (օբյեկտը, երևույթը) ինքն է ապահովում մարդու ուշադրությունը, հարկադրում նրան, որ իրեն տեսնի, լսի, շոշափի: Հետևաբար, իրականում մենք այստեղ գործ ունենք ուշադրության երկու իրարից տարբերվող տեսակների հետ. մեկը՝ մեր կամքով է ծնվում, մյուսը՝ մեր կամքից անկախ: Բնութագրենք դրանք, առանձնացնենք դրանց նմանությունն ու տարբերությունը:

ա) Ոչ կամածին ուշադրություն:

Ոչ կամածին է կոչվում ակամայից, ինքնաբերաբար առաջացած այն ուշադրությունը, որը առաջանում, ծագում է ուժեղ, արտասովոր կոնտրաստ (ցայտերանգ) ունեցող, անսպասելի գրգռիչների կամ մարդու համար նշանակալից ու նրա մեջ հուզական արձագանք առաջացնող գրգռիչների ազդեցության տակ: Ոչ կամածին ուշադրության դեպքում հոգեկան կյանքի հոսքը, մարդու հոգեկան գործունեությունը ձգտում է այս կամ այն ուղղության կարծես թե ինքն իրեն, առանց անձի գիտակցված կամային ջանքերի գործադրման, առանց նախնական, կանխամտածված մտադրության: Պատահական չէ, որ ուշադրության այդ տեսակը անվանում են նաև որպես **չկանխամտածված և պասիվ ուշադրություն:** Ոչ կամածին ուշադրությունը առաջանում է երկու հիմնական պատճառների ազդեցության շնորհիվ. արտաքին և ներքին պատճառը առարկաներն ու երևույթներն են: Ներքին պատճառը մարդու վերաբերմունքն է այս կամ այն փաստի, առարկայի, երևույթի, իրադարձության նկատմամբ, որի շնորհիվ նրանք մարդուն գրավում, հրապուրում են:

Ոչ կամածին ուշադրության առաջացման արտաքին պատճառների կազմում մեծ դեր է խաղում **գրգռիչի ուժը, ինտենսիվությունը:** Օրինակ ուժեղ ծայնը,

պայծառ լույսը, սուր հոտը, ամեն անսովոր, անծանոթ բան ինքնաբերաբար, ակամայից գրավում են մարդու ուշադրությունը: Բայց մարդուն կարող են գրավել ինչ-որ միջատներ, մրջյուններ, և նա կարող է չնկատել մոտիկ կանգնած փղին, որովհետև ակամա ուշադրության ծագման պատճառը հենց մարդու մեջ է, կախված է նրա հետաքրքրություններից, զգացմունքներից, պահանջմունքներից, մասնագիտությունից և այլն: Իր վրա ուշադրություն է հրավիրում այն, ինչ որ մշտական կամ ժամանակավոր արժեք է ներկայացնում մարդու համար:

Պատահական չէ, որ ֆրանսիացի հոգեբան Թ.Ռիբոն ասում է, որ ոչ կամաժին ուշադրության բնույթը արմատավորված, բաժանված է մեր էության խոր թաքստոցներում, և ուշադրության ուղղվածությունը բացահայտում է մարդու բնավորությունը կամ առնվազն նրա ձգտումները: Չենվելով հենց այդ հատկանիշի վրա հաճախ մենք մեկին որակում ենք որպես թեթևսովիկ, անառակ, սահմանափակ, ընչաքաղց, իսկ մյուսին՝ խոր, առաքինի, լուրջ անձնավորություն: Այդ պատճառով էլ մենք երբեմն ասում ենք. «Ասա ինձ, թե ի՞նչն է գրավում քո ուշադրությունը, և ես կասեմ, թե դու ով ես»: Պատահական չէ, որ մենք երբեմն օգտագործում ենք «դատարկ, մանրախնդիր», մյուսին «թեթև», «ապրանքատենչ» և այլն և դրանով ցույց տալիս, թե ինչն է գրավում մարդու ուշադրությունը: Բայց մենք ասում ենք և այսպես. «Ասա, թե ինչի՞ վրա ես դու ուշադրություն դարձնում, և ես կասեմ, թե դու ով ես»: Այստեղ մենք գործ ունենք ուշադրության մեկ այլ որակի, մեկ այլ լոեսակի հետ, որը մեր գիտակցությամբ է պայմանավորված:

բ) Կամաժին ուշադրություն: Կամաժին, այսինքն հոժարակամ, ինքնակամ ուշադրությունը միայն բնորոշ է մար-

դուն, և այն առաջացել է գիտակցական աշխատանքային գործունեության շնորհիվ: Դրա առաջացումը կենսական անհրաժեշտություն է ունեցել, որովհետև որոշակի նպատակի հասնելու համար մարդը զբաղվում է ոչ միայն նրանով, ինչ իրեն դուր է գալիս, հրապուրում և ինքնին հետաքրքիր է, այլ և այն բանով, որը նրան հետաքրքիր չէ, բավականություն չի պատճառում, բայց անհրաժեշտ է դրված խնդիրը լուծելու համար, և հարկադրված պետք է նա կենտրոնանա:

Կամաժին է կոչվում այն ուշադրությունը, որը կապված է գիտակցաբար դրված նպատակի և կամային ջանքերի հետ: Դա մարդու գիտակցական կենտրոնացումն է որոշակի օբյեկտի, ինֆորմացիայի վրա՝ որոշակի կամային ջանքերի գործադրման շնորհիվ (ի դեպ, 20 րոպեից հետո մարդը հոգնում է, և շեղվում է նրա ուշադրությունը): Ոչ կամաժին ու կամաժին ուշադրությունների **նմանությունը** մեկն է, նրանք թեկուզ տարբեր պատճառներով, բայց երկուսն էլ գրավում են մարդու ուշադրությունը: **Տարբերությունը** խիստ էական է, եթե ոչ կամաժին ուշադրության դեպքում հրամայում, կարգադրում է ինքը օբյեկտը, որպեսզի մարդը իր վրա ուշադրություն դարձնի, ապա կամաժին ուշադրության տերը մարդը ինքն է, որովհետև իր կամքով, գիտակցությամբ է դա ծնվում: Եթե մարդու մեջ զարգացած է կամաժին ուշադրությունը, առարկայի, օբյեկտի վրա գիտակցությունը նպատակաուղղելու, կենտրոնացնելու ընդունակությունը, ապա նա հեշտությամբ կարող է վերացարկվել, «անջատվել», անտեսել շրջապատը: Անգամ նա կարող է հաջողացնել զրել բանաստեղծություններ, պոեմներ աղմուկ-աղաղակի, խառնաշփոթի, երկաթգծի կայարանի, ավտոբուսի կանգառի, զինվորական կա-

րից: Նրանք բացահայտել են, որ թույլ նյարդային համակարգ ունեցող մարդկանց կողմնակի, լրացուցիչ գրգռիչները խանգարում են նրանց կենտրոնանալուն, կամածին ուշադրության կայունությանը: Իսկ ուժեղ նյարդային համակարգ ունեցող մարդկանց այդ գրգռիչները անգամ կարող են բարձրացնել նրանց ուշադրության կենտրոնացվածության աստիճանը:

Տարբերում ենք նաև ուշադրության այնպիսի յուրատիպ հատկություններ, որոնք ավելի շատ անձի գծեր, որակներ են դարձել: **Դրանք ուշադիր լինելն է և դիտողունակությունը: Ուշադիր լինելը մարդու թերևս ամենաարժեքավոր հատկություններից մեկն է, որին դժբախտաբար ոչ բոլորն են տիրապետում:** Ծնողը երեխայի ուշադրությունն է հայցում, երեխան՝ ծնողի, մանկավարժը պահանջում է աշակերտի ուշադիր լինելը, կինը դժգոհում է ամուսնու իր նկատմամբ ուշադիր չլինելու համար, հիվանդը հայցում է բուժող բժշկի ուշադիր լինելը և այլն: Ուշադիր են համարում այն մարդուն, որը նկատում է ծնողի, ընկերոջ տրամադրության փոփոխությունները, նեղ վիճակում հայտնված ընկերոջը կամ օտարին և հասնում օգնության: Այստեղ

ուշադիր լինելու տակ մենք հասկանում ենք բարոյական որակը, որը սերտորեն կապված է նրա նրբազգացության և զգայունության, զբասրտության հետ: Իսկ ուշադիր մարդը լինում է և դիտողունակ, այսինքն՝ նա ընդունակ է նկատելու շրջապատող առարկաների ու երևույթների (օբյեկտների) մեջ կատարվող աննկատ, բայց էական փոփոխությունները: Սովորաբար դիտողունակության առկայությունը կապում են որոշակի մասնագիտությունների տեղ մարդկանց հետ բժշկի, մանկավարժի, երկրաբանի, կենսաբանի, քննիչի և այլն:

Այսպիսով՝ ուշադրությունը յուրատիպ հոգեկան իմացական գործընթաց և նույնիսկ յուրատիպ հոգեվիճակ է, որը օգնում է մյուս հոգեկան պրոցեսների զարգացմանը և շրջապատող աշխարհի ընկալմանը: Մեր ուշադրությունը մենք սկենդում ենք ինչ-որ առարկայի, օբյեկտի վրա, կատարում որոշակի հոգեկան գործունեություն: Բայց այդ առարկայի ճանաչումը, զլխուղեղում դրա պատկերի ուրվագծումը իրականացվում է այլ հոգեկան ճանաչողական գործընթացի օգնությամբ, որի ընդհանուր բնութագրի վրա մենք կանգ կառնենք հաջորդ դասին:

ՀԱՐՑԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ԵՎ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Երբ մեզ շրջապատող առարկաները, երևույթները, մարդիկ, հնչող երաժշտությունը գրավում են մեզ և հետաքրքրություն առաջացնում մեր մեջ, ինչպե՞ս են անվանում այդ հոգեկան պրոցեսը:
2. Ի՞նչն է պատճառը, որ մարդը ուշադրություն է դարձնում ոչ բոլոր արտաքին օբյեկտների վրա, և դա ի՞նչ կապ ունի նրա գործունեության հետ:
3. Ի՞նչ ֆիզիոլոգիական մեխանիզմներ են ընկած ուշադրության հիմքում:
4. Ուշադրության ո՞ր տեսակն է կոչվում հետկամածին, և ի՞նչ կապ ունի այն կամածին ուշադրության հետ:
5. Ուշադրության ո՞ր որակներն են նպաստում և որո՞նք խանգարում մարդու գործունեությանը:

զարմայի պայմաններում, որովհետև նրա ներքին կենտրոնացվածությունը պայմանավորված է ուժեղ կամքով:

Փորձեք հիշել այդպիսի օրինակներ՝ կապված ձեզ հետ, երբ նպատակին հասնելու համար հոժարակամ հրաժարվել եք հաճույքներից և անտեսել այլ խանգարող հանգամանքներ (լավ տեսաֆիլմ, ֆուտբոլ, զբոսանք, ցերեկույթ և այլն): Բայց երբ դա, այնուամենայնիվ, ձեզ հաջողվում է, դուք մտնում եք գործի մեջ, ոգևորվում կատարածով, բարդ խնդրի լուծումը կամ ինչ-որ մի բանի կառուցումը ընթանում է հաջող, դուք ձեր արածից գոհ եք, և ձեզ բավականություն է պատճառում դրա շարունակվելը, ապա ինչպես անվանել այս հոգեվիճակը, մի՞թե էլ ուշադրության կարիք չկա: Առաջացման և գիտակցական նպատակով այն պահպանելու տեսանկյունից այդ հոգեվիճակը հիշեցնում է կամածին ուշադրությունը: Իսկ գործունեության բնույթով և նրանով, որ այն չի հոգնեցնում, ծանծրացնում մարդուն, որովհետև նա ոգևորվել է դրանով, այն հիշեցնում է ոչ կամածին ուշադրությունը: Ատացվում է, որ ուշադրության այդ տեսակը ոչ կամածին է, ոչ էլ ոչ կամածին, կամ և կամածին է, և ոչ կամածին: Այս պրոբլեմի խոշոր գիտակ Ն.Ֆ. Դոբրինինը ուշադրության այս տեսակը անվանեց **հետկամածին ուշադրություն**:

Հետկամածին է կոչվում ուշադրության այն տեսակը, որը ծագում է գործունեության մեջ մարդու մտնելու և աշխատելու ընթացքում հետաքրքրության առաջացման շնորհիվ, որի արդյունքում երկար ժամանակահատվածում պահպանվում է նպատակաուղղվածությունը, հանվում լարվածությունը, և մարդը չի հոգնում, թեկուզ այդպիսի ուշադրությունը կարող է երկար տևել:

Մարդու բարդ հոգևոր կյանքի դինամիկան, ուղջ ընթացքը արտահայտվում է նրա ուշադրության հիմնական որակներում, որոնք ապահովում են նրա գործունեության արդյունավետ կամ սակավ արդյունավետ լինելը: Այդ որակներն են. **կենտրոնացումը, ծավալը, տեղափոխելիությունը, բաշխումը, կայունությունը: Ուշադրության կենտրոնացումը** այն որակն է, որն արտահայտում է ուշադրության կենտրոնացվածության աստիճանը տվյալ օբյեկտի վրա: **Ուշադրության ծավալն** արտահայտում է առարկաների, օբյեկտների այն քանակը, որոնք միաժամանակ կարող են ընդգրկված լինել ուշադրության կենտրոնում: **Ուշադրության տեղափոխելիությունն** այն է, որ մարդը գիտակցաբար իր ուշադրությունը մի օբյեկտից տեղափոխում է մեկ այլ օբյեկտի վրա: **Ուշադրության բաշխումն** ասելով՝ հասկանում ենք միաժամանակ մի քանի օբյեկտներ ուշադրության ոլորտում պահելու և մի քանի գործունեություն կատարելու հնարավորությունը: **Ուշադրության կայունությունն** արտահայտում է օբյեկտի վրա ուշադրության կենտրոնացվածության տևականությունը, երկար մնալը:

Մարդու ուշադրությունը կատարում է որոշակի շրջապտույտ (ցիկլուլյացիա), շրջանառություն՝ որոշակի օրինաչափություններով: Ամեն 6-ից 10 րոպե հետո մարդու ուղեղը վայրկյանի ինչ-որ մասով անջատվում է ինֆորմացիա ընդունելուց, որի հետևանքով ինֆորմացիայի ինչ-որ մաս կարող է կորչել: Անվանի հոգեբաններ Բ.Ս. Տեպլովը և Վ.Դ. Նեբիլիցինը պարզել են, որ ուշադրության որակը կախված է մարդու նյարդային համակարգի որակներ-

2. ԶԳԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԸՆԿՎԼՈՒՄՆԵՐ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԱՂԱՓԱՐ ԶԳԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մեզ շրջապատող առարկաների և երևույթների բազմաթիվ հատկանիշներ, որակներ, հատկություններ, *ինչպիսիք են* ցուրտը, սառը, տաքը, գույնը, ծայնը, հանը և հոտը, հարթ կամ խորդուբորդ, մեծ կամ փոքր, տզեղ կամ գեղեցիկ լինելը, մենք ճանաչում ենք հոգեկան մի յուրատիպ իմացական գործընթացի զգայությունների և այն առարկաների շնորհիվ, որոնք տվյալ պահին մեր տեսադաշտում են, և մենք անմիջականորեն դրանց տեսնում, լսում, շոշափում, զգում ենք: Այստեղից էլ զգայությունների սահմանումը. **Զգայությունները մեզ շրջապատող առարկաների առանձին հատկանիշների (տաքի, ցրտի, փափուկի, կոշտի և այլնի) արտացոլումն է, որոնք տվյալ պահին անմիջականորեն ներգործում են մեր զգայարանների վրա:** Այսինքն՝ զգայությունների շնորհիվ մենք կարողանում ենք ճանաչել առարկաների ու երևույթների առանձին կողմեր, հատկանիշներ, բազմաբնույթ ինֆորմացիա արտաքին և մարդու ներքին միջավայրի վիճակների մասին: Դա պարզագույն հոգեկան գործընթաց է, որի միջոցով արտացոլվում են մեր հոգեկան վիճակները, երբ որ նյութական աշխարհի գրգռիչները անմիջականորեն ազդում են մեր ռեցեպտորների վրա:

Անատոմիա և ֆիզիոլոգիա առարկայից և հոգեկանի ռեֆլեկտոր բնույթի մասին մեր տված տեղեկություններից արդեն ձեզ հայտնի է, որ արտաքին աշխարհից եկող ինֆորմացիան ընդունում են

ռեցեպտորները (ընդունիչ սարքերը), հաղորդում ուղեղ, որտեղ այն մշակվում է, և պատրաստվում է պատասխան ռեակցիան (հիշեք Ա. Լուրիայի տեսակետը): Մեր զգայական օրգանները կամ *զգայարանները* (տեսողության, լսողության, շոշափելիքի, հոտոտելիքի, ճաշակելիքի) առարկաների առանձին հատկանիշների մասին ինֆորմացիան ընդունում, ընտրում, կուտակում և հաղորդում են գլխուղեղ, որն ամեն վայրկյան ընդունում և վերամշակում է այդ ինֆորմացիայի ահռելի և անվերջանալի հոսքը: Դրա արդյունքում առաջանում է շրջապատող աշխարհի և բուն օրգանիզմի վիճակի համարժեք արտացոլում: Զգայական օրգանները այն միակ ուղիներն են, որոնցով արտաքին աշխարհը թափանցում է մարդկային գիտակցություն: Այդ պատճառով էլ զգայությունները հոգեկան արտացոլման, մեր աշխարհաճանաչման առաջին և ամենակարևոր աստիճանն են: Ցանկացած զգայարանի (հատկապես տեսողական, լսողական) խաթարումը անմիջականորեն խաթարում է մարդու հոգեկան գործունեությունը, սահմանափակում նրա աշխարհընկալման հնարավորությունը:

Մարդու կենսագործունեության մեջ զգայությունների դերը խիստ էական է, քանի որ շրջապատող աշխարհի և մեր իսկ մասին գիտելիքների աղբյուրն են դրանք:

Զգայությունները մտնում են հոգեկան ավելի բարդ իմացական պրոցեսի ընկալումների կառուցվածքի մեջ: Զգայությունները և ընկալումները իրար նման են այնքանով, որքանով երկուսն էլ

արտացոլում են արտաքին աշխարհի առարկաներն ու երևույթները: Տարբերությունը դրանց միջև կայանում է նրանում, որ մեկը արտացոլում է առարկայի առանձին հատկանիշներ, իսկ մյուսը (ընկալումը) արտացոլում է ամբողջական առարկան: Այդտեղից ընկալումը հոգեկան իմացական (ճանաչողական) գործընթաց է, որը տվյալ պահին անմիջականորեն մեր զգայարանների վրա ազդող առարկաների ու երևույթների ամբողջական արտացոլումն է՝ հոգեկան պատկերների ձևով: Իր գործունեությունը նպատակասլաց կազմակերպելու համար առարկաների առանձին հատկանիշների արտացոլումը, այսինքն՝ զգայությունները մարդուն բավական չեն: Նրա ուղեղում պետք է ստեղծվեն այդ առարկաների, երևույթների և իրադարձությունների ամբողջական և ճիշտ պատկերներ, և այս ֆունկցիան կատարում են ընկալումները: Ընկալումը միշտ էլ սուբյեկտիվ է, կոնկրետ մարդու ընկալումն է: Նույն ինֆորմացիան տարբեր մարդիկ տարբեր չափով ու ձևով են ընկալում, որովհետև ընկալումը անմիջականորեն կապված է տվյալ մարդու հետաքրքրություններից, պահանջմունքներից, ընդունակություններից, հակումներից, դրդապալուճառներից, ընկալվող օբյեկտի, ինֆորմացիայի նկատմամբ մարդու վերաբերմունքից և այլն: Ընկալման կախվածությունը մարդու հոգեկան կյանքի բովանդակությունից, նրա անձի առանձնահատկություններից, նրա անցյալի փորձից կոչվում է ապերցեպցիա: Այժմ կանգ առնենք զգայությունների և ընկալումների իմացական դերի վրա:

Նախ նորից նշենք, որ մարդու «ես»-ը արտաքին աշխարհին «միացված» է մեր հինգ զգայարանների (որոնց թիվը իրականում ավելի շատ է) միջոցով: Ինչպես պատկերավոր ասում է ֆրանսիացի գրող և մտածող Դիդրոն, մեր զգայարանները ստեղծում են, որոնց հնչեցնում է մեզ շրջապատող բնությունը: Իրոք, առանց զգայությունների ու ընկալումների մենք չէինք կարող պատկերացում կազմել նյութի ոչ մի ձևի, հատկության, շարժման մասին, մեզ անծանոթ կմնային առարկաներն ու երևույթները իրենց որակների ու հատկությունների բազմազանության մեջ, ինչպես նաև մեզ անմատչելի կլիներ ուրիշի անձը, նրա հոգեվիճակը հասկանալը, նրան ճանաչելը, եթե գոյություն չունենար ընկալման հոգեկան գործընթացը:

Զգայությունների ու ընկալումների միջոցով մենք ձգտում ենք դրական ներգործությունների և խուսափում բացասական ներգործություններից: Երբ մարդկային օրգանիզմին ինչ-որ սննդարար նյութ է անհրաժեշտ, ապա հոգեբանական մակարդակով դա ապրվում է որպես քաղցի հույզ, չի բավարարում ջուրը՝ որպես ծարավի հույզ և այլն: Պարզվում է, որ մարդու ամենասուր կենսական պահանջմունքներից մեկը՝ զգայությունների նորմալ հոսքի պահանջմունքն է, որոնք բառացիորեն սնուն են մարդու ուղեղը, նրան տրամադրում կենսարար և միանգամայն անհրաժեշտ տպավորություններ:

Մարդու զգայարանները հավաքում են ինֆորմացիա արտաքին աշխարհից՝ նրա օրգանիզմի համար լույսի, գույնի, ծայնի, հոտի, համի, ջերմաստիճանի և այլնի տեսքով: Իսկ ներքին զգայական

օրգանները ազդարարում են սրտի և երիկամների, ստամոքսի, լյարդի, մկանների ու արյունատար անոթների վիճակների մասին: Այդ բոլոր բազմաթիվ սենսոր (սենսուս-զգայություն) ուղիները, կանալները միաձուլվելով մի հզոր գետ են դառնում, որը ողողում և սնում է մեր ուղեղը ոչ թե սպիտակուցներով և ածխաջրերով, ոչ թե ջրով ու վիտամիններով, այլ **ինֆորմացիայով, լրատվությամբ:** Դա նշանակում է, որ առույզ ու առողջ լինելու, արդյունավետ գործունեություն ծավալելու համար մարդուն անհրաժեշտ է զգայությունների հորդառատ հոսք, որում համոզվել են տիեզերագնացները: Եթե զգայությունների այդ առատ հոսքը չկա կամ այն սահմանափակ է, ապա առաջանում են դաժան երևույթներ **սենսոր դեպրիվացիա (զգայական դեպրիվացիա, զգայական քաղց):**

Ինչպես գիտեք, տիեզերք թռչելու համար ընտրում են ամենաառողջ մարդկանց: Բայց նրանց սպառնում է մեկ այլ կարգի զգայական քաղց տիեզերքի սև, լիակատար լռությունը: Խցիկում ամեն ինչ սովորական է, ոչինչ աչք չի շոյում և այնպիսի վիճակ է առաջանում, որը ժողովուրդը անվանում է ունիվերսալ և ճիշտ բառով «ծանծրույթ», «տաղտկություն»: Գիտական լեզվով այդ երևույթը անվանում են զգայական դեպրիվացիա: Առաջին անգամ այդ երևույթը նկարագրել են խոր քարանձավներ ուսումնասիրողները և բևեռային հետազոտողները: Վյո երևույթը գիտական պատկերացումների համարժեք նկարագրել են և մի արք պատմվածքների հեղինակ Լեն Պիրկսը և բազմաթիվ տիեզերագնացներ: Պիրկսը ստնում է հատուկ կամերայի մեջ, որին ուսանողները «բաղնիք» են անվանում և սուզվում ջրի հատակը, որ-

պեսզի իր վրա ստուգի խիստ զգայական քաղցի բոլոր «հաճույքները»: Հիմա նրա զգացողությունների մասին: Դատարկությունը դառնում է տագնապալի: Նախ՝ նա դադարում է զգալ սեփական մարմնի, ձեռքերի, ոտքերի դիրքը, հետո հայտնաբերում է, որ իրեն զուլխ չունի, ընդհանրապես ոչինչ չունի, կարծես թե ձուլվել է ջրին, որին նույնպես չի զգում: Շարժվել հնարավոր չէ, չքացել են ձեռքերը: Հետո ավելի վատանում է դրությունը: Ինքն ու մթությունը միաձուլվում են, միայն հիշում է ինչ-որ թույլ լուսավոր բծեր, շրջաններ: Այնուհետև հաջորդում է սարսափելին. նա քայքայվում է, կտոր-կտոր է լինում, ցրվում տարբեր կողմեր, իրենից ոչինչ չի մնում: Նա վերաբնակվում է, մտնում է ինչ-որ մեկի մեջ, ուռչում, փքվում է: Նա պտտվում է, ու պտտվում: Աչքերը կլոր առանց դեմքի, դուրս թռած, անընդհատ լայնանում են: Նրան ոտնահարել են, ինչ-որ մեկը բարձրացել նրա վրա, սկսել է ներսից լայնացնել, և նա քիչ է մնացել պայթի և պայթել է: Հետազոտողը ոչինչ չի ավելացրել, Լեն Պիրկսը նկարագրել է հոգեկան փոփոխությունների այն տպավորիչ պատկերները, որոնց պատճառը զգայական ազդարարների պակասն է, զգայական դեպրիվացիան:

Ինչպես տեսանք, զգայական ինֆորմացիայի անընդհատությունը խիստ կարևոր է, միաժամանակ և անհրաժեշտ է կանխել սենսորային դեպրիվացիան: Բայց մի ընդհանուր փորձենք խորհել այն մասին, թե մի՞շտ է, որ մեզ մտահոգում է արտաքին ազդեցությունների պակասը, թե՞ հաճախ և մեզ անհանգստացնում է դրա առատությունը: Հաճախ դուք այնքան եք հզորացնում ձայնագրիչի, ռադիոընդունիչի, հեռուստացույցի ձայնը, որ ուղղակիորեն խախտում եք փսիխո-հիգիենիայի տարրական կանոնները և մոռանում ուրի-

շի հանգստի մասին: Այժմ անդրադառնանք զգայությունների և ընկալումների տեսակներին և օրինաչափություններին:

ՉԳԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Քանի որ զգայությունները առաջանում են անալիզատորների (վերլուծիչների) աշխատանքի շնորհիվ, ուրեմն նաև հպանցիկ կանգ առնենք անալիզատորի կառուցվածքի վրա, որից հետո կներկայացնենք զգայությունների տեսակները:

Անալիզատորը անատոմաֆիզիոլոգիական ապարատ է, որը մասնագիտացված է արտաքին և ներքին միջավայրից եկող որոշակի գրգռիչների ազդեցություններն ընդունելու և դրանք որպես զգայություններ մշակելու համար: Ամեն անալիզատոր բաղկացած է երեք մասից. 1) **ռեցեպտորից**, կամ զգայական օրգանից (հատուկ սարքից), որն արտաքին ազդեցության էներգիան վերափոխում է նյարդային էներգիայի, 2) **կենտրոնաձիգ (դեպի կենտրոն ձգվող) նյարդային ուղիներից** (աֆերենտ ուղիներ), որոնց միջոցով նյարդային ազդարարները հաղորդվում են ուղեղ և 3) **ուղեղային կենտրոնից**, որը գլխուղեղի մեծ կիսագնդերի կեղևում է: Յուրաքանչյուր անալիզատոր իր ռեցեպտորներով հարմարված է միայն որոշակի տեսակի ազդեցություն ընդունելու համար (լույս, ծայն, հոտ և այլն): Այսինքն յուրաքանչյուր ռեցեպտոր ունի յուրատիպ գրգռվածություն ֆիզիկական և քիմիական ազդակների նկատմամբ:

Ըստ զգայարանների՝ անալիզատորների զգայությունները լինում են հետևյալ տեսակների. տեսողական

զգայություն, հոտոտելիքի զգայություն, ճաշակելիքի զգայություն: Լինում են նաև մաշկային զգայություններ, ջերմային զգայություն, ցավային զգայություն, կինեսթետիկ (մարմնի շարժումների) զգայություն և այլն: Հետազոտությունները պարզել են, որ զգայությունների տարբեր տեսակներ գլխուղեղում ունեն իրենց բավականին հստակ տեղորոշումը, տեղը (լուկալիզացիան): Օրինակ, տեսողական զգայությունները տեղորոշված են հիմնականում ծոծրակային բաժիններում, շոշափելիքը և շարժողական զգայությունները ուղեղի հետին կենտրոնական գալարում:

Մարդու զգայությունները կարելի է դասակարգել երեք հիմնական տեսակի, որն առաջադրվել է ըստ այն զգայարանների (ռեցեպտորների), որոնց աշխատանքի շնորհիվ զգայություններ են առաջանում: **Դրանք են. ինտերոցեպտիվ, էքստերոցեպտիվ և պրոպրիոցեպտիվ զգայությունները:**

Ինտերոցեպիվ (լատիներեն interior – ներքին + ռեցեպտոր) զգայությունները առաջանում են մարդու ներքին օրգաններում գտնվող ռեցեպտորների վրա գրգռիչների ազդեցությունից, երբ դրանցից առաջ եկած էլեկտրական իմպուլսները հասնում են գլխուղեղի համապատասխան կենտրոններ (օրինակ քաղցր, ծարավ, դրանց հաճեցած վիճակները և այլն):

էքստերոցեպտիվ զգայությունները (լատիներեն- exter-արտաքին+ռեցեպտոր) մարդուն տեղեկություն են տալիս իր մարմնից դուրս գտնվող երևույթների ու գործընթացների մասին նրան կապելով արտաքին աշխարհի հետ: Դրանք լինում են երկու տեսակի. **կոնտակտային**, երբ գրգռիչները ազդում են մարմնի մակերեսի կամ անմիջականորեն մաշկի

տակ գտնվող ռեցեպտորների վրա և **դիստանտային՝** երբ գրգռիչները ազդում են զգայարանների վրա որոշակի տարածությունից:

Պրոպրիոցեպտիվ զգայություններն առաջ են գալիս, երբ գրգռվում են մկաններում և հողակապերում տեղավորված հատուկ տեսակի ռեցեպտորներ Պուլսիլինի մարմնիկները: Դրանք ուղեղին տեղյակ են պահում մարմնի զանազան մասերի տարածության մեջ գրաված դիրքի մասին: Այս զգայություններից է հավասարակշռության զգայությունը, որի ռեցեպտորները գտնվում են մարդու ներքին ականջի կիսաշրջանածն խողովակներում:

Ելնելով այն փաստից, որ մարդու ընկալումները նրա զգայարանների միջոցով արտացոլվող առանձին հատկանիշների միավորումն է առարկաների, իրադրությունների և իրադարձությունների ամբողջական պատվերների մեջ՝ մենք ընկալումները նույնպես դասակարգում ենք ըստ առաջատար անալիզատորների: Համապատասխան այն բանին, թե որ անալիզատորն է գերիշխող դեր խաղում ընկալման ընթացքում, տարբերակում ենք **տեսողական, լսողական, շոշափողական, կինեսթետիկ (շարժողական), հոտոտելիքային, ծաշակելիքային ընկալումներ:** Նշված ընկալումները մաքուր տեսքով հազվագյուտ են հանդես գալիս: Սովորաբար նրանք միավորվում են, և ստեղծվում են բարդ ընկալումներ: Օրինակ՝ շոշափելիքի ընկալումներից մասնակցում են շոշափողական և կինեսթետիկ անալիզատորները, լսողական և տեսողական ընկալումներին մասնակցում է շարժողական անալիզատորը: Կան ավելի հասկանալի օրինակ. դասի ժամանակ, ուսումնական նյութի ընկալմանը միաժամանակ մասնակցում են տե-

սողական, լսողական և կինեստետիկ ընկալումները:

Ընկալումների մյուս դասակարգման հիմքն են կազմում մատերիայի գոյության ծները. տարածությունը, ժամանակը, շարժումը: Համապատասխանաբար և դասակարգվում են և **ընկալումները. ժամանակի ընկալումը, տարածության ընկալումը, շարժման ընկալումը, խոսքի ընկալումը, երաժշտության ընկալումը և այլն:** Այսինքն ընկալումները դասակարգվում են և ըստ ընկալման օբյեկտի:

Ընկալման առանձնահատուկ և մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող տեսակ է **սոցիալական ընկալումը, որը նշանակում է մարդու կողմից այլ մարդու (մարդկանց), (խմբերի, կուլեպտիվների) ընկալումը որպես անձնավորություն:** Ընկալման այս տեսակը սոցիալական հոգեբանության մեծ բնագավառներից է և հետազոտում է, թե ինչպես է մարդը ընկալում ուրիշ մարդու արտաքինը, նրա հույզերը ու զգացմունքները, նրա միտքը, հարաբերությունները, արարքները, հայացքներն ու հանդուսնքները, նպատակները, վերաբերմունքը մարդկանց և շրջապատող աշխարհի նկատմամբ և այլն: Այժմ անդրադառնա՞նք նրան, թե ինչ որակներով և առանձնահատկություններով են հատկանշվում զգայությունները և ընկալումները:

ԶԳԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՆՋՆԱԴՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նախ խոսենք զգայությունների փոխազդեցության և հուզական (էմոցիոնալ) տոնի մասին: Աշխարհի ճանաչումը, շրջապատի և կյանքի իմացությունը նախ և

առաջ սկսվում է հույզերից, զգացմունքներից: Այսպես կոչված, հենց մախաշեմից մեր զգայարանների միջոցով ստացված ինֆորմացիան օրգանիզմը գնահատում է պարզունակ, բայց վստահելի համակարգով՝ «հաճելի-ոչ հաճելի», «դուրեկան-անդուր», գույներն ու ծայները, հոտերն ու համերը, սառն ու տաքը, ուրոնք միչև մեր ուղեղի կողմից վերլուծվելը, նրանց մասին դատողություններ անելը մեզ վրա թողնում են անմիջական հուզական ներգործություն: Իսկ հետո, երբ դրանք որոշակիորեն գնահատվում են մեր կողմից, պարզ են դառնում դրանց բացառություններն ու հակասությունները: Օրինակ ասում ենք «հաճելի է, բայց վնասակար», «գեղեցիկ է, բայց վտանգավոր», «գայթակղիչ է, բայց արատավոր, անբարո» «հետաքրքիր է, բայց վտանգավոր» և այլն: Կամ խոսում ենք տաք և սառը գույների մասին: Օրինակ մեր պապեր-տատերը պատուհանների կարմիր գույնի վարագույրներ էին կախում կարմրուկով հիվանդին շուտ ապաքինելու համար, որովհետև կարմիր գույնը տաք է, և իբր դրա արագ ինֆեկցիան ներքին օրգաններից հանում է մարմնի մակերես, և մարդը արագ է ազատվում դրանից: Առավելապես ուժեղ է հոտերի իշխանությունը, նրանք կարծես գրավում են ամեն ինչ շրջապատում, ինչ որ նրանց ձեռքից խլված է հզոր մրցակիցների գույնի և ծայնի կողմից: .

Այսպիսով՝ բոլոր զգայությունները հաճելի են կամ տհաճ, և նրանք բոլորն ունեն հուզական տոն, երանգ, հուզական նվազակցություն: Պատահական չէ, որ սրինգի նուրբ ծայնը մեզ վրա այլ կերպ է ազդում, մեքենայի արգելակների ճռնչը, սոխակի դայլայլը կամ ազոավի կռկռոցը այլ կերպ:

Տարբեր զգայություններ բնութագր-

վում են ոչ միայն իրենց յուրատիպությամբ, այլ և բոլորի համար ընդհանուր հատկություններով: Դրանք են. զգայությունների **որակը, ինտենսիվությունը, տևականությունը և տարածական տեղորոշումը: Որակը** տվյալ զգայության այն առանձնահատկությունն է, որով նա տարբերվում է մյուս զգայություններից: **Զգայության ինտենսիվությունը (ուժգնությունը)** նրա որակական բնութագիրն է և որոշվում է գործող գրգռիչի ուժով և ռեցեպտորի ֆունկցիոնալ վիճակով: **Զգայության տևականությունը** նրա ժամանակային բնութագիրն է: Տևականությունը նույնպես որոշվում է զգայարանի ֆունկցիոնալ վիճակով, բայց հիմնականում գրգռիչի ազդեցության ժամանակով և ուժով: **Տարածական տեղորոշումը** (լոկալիզացիան) բոլոր զգայություններին հատուկ հատկանիշ է, և բոլոր գրգռիչները տեղորոշվում են: Եթե խոսքը **կոնտակտային**, այսինքն հպման, ջերմային, համի, ցավի զգայությունների մասին է, ապա այստեղ տարածական տեղորոշումը հանգեցվում է մարմնի այն տեղամասի որոշմանը, որի վրա ազդում է գրգռիչը: **Դիստանտային** զգայությունների դեպքում մենք տեղեկություն ենք ստանում այն մասին, թե մարմնից դուրս տարածության մեջ ինչ տեղ է գրավում գրգռիչը:

Զգայությունները ունեն հետևյալ օրինաչափությունները: **Զգայության բացարձակ ներքին շեմը՝** գրգռիչի այն նվազագույն չափն է, որը կարողանում է առաջացնել հազիվ նկատելի զգայություն, որը զգում է և մարդը: **Զգայության բացարձակ վերին շեմը** գրգռիչի մաքսիմալ չափն է, մեծությունը, որից սկսած գրգռիչն այլևս չի ընկալվում կամ առաջացնում է այլ զգայություն, օրինակ, ցավ, որը կարող է առաջանալ գերբարձր

Նայնից, աղմուկից: Երևի թե ձեզ կհետաքրքրի մի օրենք, որը ծնվել է զգայության հիման վրա: Դա գերմանացի գիտնականներ Կեբերի և Ֆելսների փսիխոֆիզիկայի հիմնական օրենքն է, ըստ որի, երբ գրգռիչի ուժը աճում է երկրաչափական պրոգրեսիայով (բազմապատկվում է), ապա այդ գրգռիչով առաջացած զգայության ինտենսիվությունը աճում է թվաբանական պրոգրեսիայով, այսինքն՝ զգալիորեն ավելի դանդաղ (ոչ թե բազմապատկվում, այլ գումարվում է):

Ձգայական ադապտացիան զգարանի հարմարումն է, ադապտացիան գործող գրգռիչին, դա զգայունակության փոփոխությունն է գրգռիչի ազդեցության պայմաններում: Այս օրինաչափությանը դուք քաջ ծանոթ եք: Դուք մտնում եք կինոդահլիճ, երբ դիտումը սկսված է, և սկզբից ոչինչ չեք տեսնում. չորս բոլորը մութ է: Կարճ ժամանակ հետո սկսում եք տարբերակել առարկաները, հետո մարդկանց, շարքերը և գտնում ձեր տեղը: Այսինքն՝ ձեր աչքերը հարմարվեցին նոր (մութ) միջավայրին, ուրեմն տեղի ունեցավ տեսողական անալիզատորի ադապտացիա: Մթության մեջ ձեր աչքերի զգայունությունը սկսում է մեծանալ մինչև 200000 անգամ՝ դա մթային ադապտացիան է: Նույն երևույթը կատարվում է գետում կամ ծովում լողանալիս:

Ձգայության մյուս օրինաչափություններն են սինեսթեզիան և սենսիբիլիզացիան: Սինեսթեզիայի ժամանակ երբ գրգռվում է զգայարաններից մեկը, ապա դրա հետևանքով զգայություններ են առաջանում այլ զգայարաններում, և անալիզատորը սկսում է գործել: Օրինակ՝ շատ մարդիկ բարձր ծայրը «պայծառ»

կամ «լուսավոր» են ընկալում, իսկ ցածր ծայրը՝ «մութ»: Կամ ունեն գունային լսողություն: Մեծ երգահաններին հարցնում են, թե ինչպիսին է «դո - մաժորը», ասում են՝ պարզ է, կարմիր, իսկ «դո - մինորը»՝ կապույտ կամ սև: Երբ երկու անալիզատոր գործում են միաժամանակ, և մեկի աշխատանքի շնորհիվ մեծանում է մյուսի զգայունակությունը, այս երևույթը կոչվում է սենսիբիլիզացիա: Բերենք օրինակ, թե ինչպես տեսողական անալիզատորի աշխատանքի ակտիվացումը բարերար է ազդում լսողական անալիզատորի աշխատանքի վրա: Երբ դասախոսության ընթացքում դիպլոմատիաներ են ցուցադրում և լույսը մեկ վառում են, մեկ մարում, ապա շատերին թվում է, որ իբր լույսը վառելու պահին դասախոսի ծայրը ավելի բարձր է դառնում: Կամ մի օրինակ մեր ապրած ցուրտ ու մութ տարիներից, որը երևի բոլորն են նկատել: Երբ լույս էր վառվում, թվում էր, թե սենյակը ավելի տաք է, երբ անջատվում էր լույսը, ապա թվում էր ավելի սառն է, թեկուզ իրականում լույսը ջերմության կամ սառնության հետ գրեթե կապ չունի, հատկապես ձմեռվա պայմաններում:

ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մարդու ընկալումները հատկանշվում են մի շարք որակներով ու առանձնահատկություններով, որոնք են. առարկայականությունը, ամբողջականությունը, կոնստանտությունը (հաստատունությունը), իմաստավորվածությունը, ընտրողականությունը, ապերցեպցիան: Համառոտակի բնութագրենք դրանք:

Առարկայականությունը արտահայտվում է նրանով, որ ընկալման պրոցեսում մարդը գործ ունի իրական առարկաների (օբյեկտների) հետ, որ այդ պրոցեսում գիտակցության մեջ առաջ եկած հոգեկան պատկերը վերագրվում է, պատկանում է մարդուց դուրս գտնվող կոնկրետ առարկայի, որը տվյալ պահին անմիջականորեն ազդում է մարդու զգայարանների վրա:

Ընկալման ամբողջականությունը արտահայտում է հենց իր սահմանումը, այսինքն՝ ընկալումը միշտ առարկայի (օբյեկտի) ամբողջական պատկերն է, դրա ամբողջական ընկալումն է: **Ընկալման կոնստանտությունը** արտահայտվում է նրանում, որ շրջապատող առարկաներն իրենց ձևով, գույնով, մեծությամբ մենք ամբողջական ենք ընկալում, անկախ դրանց փոփոխություններից. օրինակ՝ ինքնաթիռից նայելիս գետնի վրա կանգնած մարդը մի մատնաչափիկի չափ ենք տեսնում, բայց ամբողջական ենք ընկալում: Կամ թղթի տակից երևացող ակնոցի մի փոքր մասը բավական է, որ մենք ընկալենք այն ամբողջովին և ման չգանք, որովհետև մենք անցյալի փորձ ունենք, ճանաչում ենք այդ առարկան:

Ընկալման իմաստավորվածությունն նշանակում է, որ ընկալումը սերտորեն կապված է մեր մտածողության, առարկայի դերն ու նշանակությունը իմաստավորելու հետ: Ընկալման **ընտրողականությունն** այն է, որ մենք մի առարկան գերադասում ենք մյուսներից և ընկալում այն, ինչը բխում է մեր հետաքրքրություններից: Ապերցեպցիայի մասին արդեն խոսել ենք. դա ընկալում է մարդու անցյալի փորձի հիման վրա:

Այսպիսով մենք ծեզ հետ միասին կարողացանք բնութագրել և մարդու կյանքի համար կարևոր զգայությունների և ընկալումների դերը: Անշուշտ հասկացաք, որ դրանք մեր զգայական, հոգեկան արտացոլման, աշխարհաճանաչման հիմքերն են, բայց բավարար չեն լիարժեք հոգեկան գործունեություն ծավալելու համար: Նրանք ներդաշնակվում են հոգեկան մյուս գործընթացների հետ: Ուրեմն հաջորդ դասին կծանոթանանք հոգեկան այն գործընթացի հետ, որի օգնությամբ մեր ընկալած ինֆորմացիան պահում, ամրապնդում ենք հետագայում վերարտադրելու համար, որի շնորհիվ մենք ունենք անցյալ և ներկա:

ՀԱՐՑԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ԵՎ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՍԱՐ

1. Ո՞րն է զգայարանների դերը մարդու կյանքում, և ինչով են դրանք տարբերվում մեր ընկալումներից:
2. Ի՞նչպե՞ս են դասակարգվում զգայարանները
3. Որո՞նք են զգայությունների հիմնական առանձնահատկությունները:
4. Ի՞նչ են ընկալումները, և որո՞նք են դրանց հիմնական առանձնահատկությունները:
5. Ի՞նչ կապ կա անձի ուղղվածության և նրա ընկալումների միջև:
6. Ի՞նչ տարբերություն կա սովորական ընկալումների և սոցիալական ընկալումների միջև:
7. Ի՞նչ ենք հասկանում ուշադիր մարդ ասելով:

3. ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՎԱԾԱՐ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՍԱՄԻՆ

Ինչպես արդեն գիտեք, մեր հոգեկանը օժտված է բազմաթիվ առանձնահատկություններով, բայց մարդու հոգեկան համահայտ առանձնահատկություններից մեկը հիշողությունն է: Հիշողության տակ հասկանում են մեր անցյալ փորձի դրոշմումը (ծայնագրումը), պահպանումը, հետագա ծանաչումն ու վերարտադրումը, որը հնարավորություն է տալիս կուտակել ինֆորմացիա՝ միաժամանակ չկորցնելով նախկին գիտելիքները, տեղեկությունները, հմտությունները: **Հիշողությունը մարդու փորձի մտապահումը, պահպանումը և հետագա վերարտադրումն է:** Բայց մի փոքր անդրադառնանք պատմությանը:

Հիշողությունը՝ որպես հոգեկան երևույթ, դեռևս զբաղեցրել է հին աշխարհի մտածողներին: Պատահական չէ, որ հին հույները հիշողության աստվածուհի են ունեցել **Մենեդիկնա** անունով և նրան համարել ինը մուսաների մայր, որոնք հովանավորել, պաշտպանել են այն ժամանակ բոլորին հայտնի գիտությունները և արվեստները: Ի դեպ պետք է ասել, որ այդ աստվածուհու անունով էլ կոչվել է հիշողություն անվանումը: Դրա վկայությունն այն է, որ ժամանակակից գիտական աշխատություններում կարելի է պարզալ «մենեիկական (կապված մտապահման հետ) ուղղվածություն», «մենեիկական խնդիր», «մենեիկական գործողություն», «մենեիկական գործունեություն» արտահայտությունները:

Մարդկային հիշողության ծագումը

հին հույները կապել են մարդկային երևակայությանը (ֆանտազիայով) ստեղծված ամենահիրաշալի հերոսի՝ Պրոմեթևսի անվան հետ: Պարզվում է, որ այդ անծնագոհ պատանին մարդկությանը ոչ միայն կրակ է պարզել: Ահա նրա շուրթերով ինչ խոսքեր է ասում տաղանդավոր հին հունական բանաստեղծ Եսխիլը. «Լսեցեք. ինչն են մահկանացու դարձրել ես: Թիվ են ստեղծել նրանց համար և տառեր են սովորեցրել իրար միացնել: Նրանց հիշողություն են տվել, մուսաների մայր՝ ամեն ինչի պատճառը»: Բավարարվենք այս պատմական հուշերով, տեսնենք, թե ինչ դեր ունի հիշողությունը մարդու կյանքում, ինչու է խորհրդանշվում նրա էությունը, ինչպես են կապված հիշողությունն ու անծնավորությունը:

Դուք էլ, հավանաբար, արդեն հասցրել եք հասկանալ, որ մարդու կյանքը բարդ է, լի ուրախություններով ու տխրություններով, բազմաթիվ ու բազմապիսի հակասություններով, հաջողություններով ու ձախորդություններով, անակնկալներով և այլն: Կյանքից ստացած յուրաքանչյուր տպավորություն, յուրաքանչյուր հույզ և ապրում, ուրախություն կամ զայրույթ առաջացնող ամեն իրադարձություն անպայմանորեն իրենց հետքն են թողնում մեր հոգեկանում, պահպանվում կարճ կամ երկար ժամանակ, համապատասխան պայմաններում նորից դրսևորվում, վերարտադրվում և նորից դառնում մեր գիտակցության առարկան: Այս բոլորը կատարվում է մեր հոգեկանի այն յուրատիպ առանձնահատկության շնորհիվ, որը կոչվում է հիշողություն: Հիմա պատ-

կերացրեք, որ չկա հիշողությունը: Դուք չեք կարող վերապրել այն ջերմ ու ինտիմ պահը, երբ մի կերպ համարձակություն էիք հավաքել սեր բացատրելու համար: Կամ այն պահը, երբ անկարգ արարքի համար ստացաք առաջին ապտակը, որը ձեզ համար կյանքի դաս եղավ, բայց ամեն անգամ մտաբերելիս ամոթի զգացումից կարմրում եք: Եթե մեր ապրած կյանքի բոլոր էջերը մոռացվեն, արդյոք իմաստ կմնա՞ կյանքի մեջ:

Ձեզ (բոլորիս) քաջ ծանոթ աղմկահարույց մի դատավարական պրոցեսում ամբաստանյալին ներշնչել էին մոռանալ հիշողությունը, այսինքն՝ կատարված ոճրագործությունը, և ինքներդ տեսաք դրա արդյունքները: Նա վկայակոչում էր սատանայի հզորությունը: Հիտլերին օգնության էր կանչում, ավելի խոշոր ֆաշիստ Մուսոլինիի հետ շախմատ էր խաղում, ինչ-որ չարքերի հետ կռիվ էր տալիս, պարզապես անհեթեթ և ծիծաղաշարժ տեսարաններ էր ստեղծում՝ ամենգիստ (հիշողության կորուստը) կեղծ խենթության հետ խառնելով:

Իրականում հիշողությունը կորցրած մարդու հոգեկանը դատարկվում, ամայանում է: Պատահական չէ հայտնի ֆիզիոլոգ Ի. Մ. Սեչենովի այն միտքը, որ հիշողություն չունեցող մարդը միշտ կմնա նորածնի կարգավիճակում: Ավելի հիմնավոր ծնով հիշողության դերը նշել է անվանի հոգեբան Ս. Լ. Ռուբինշտեյնը: Նա գրում է, որ «Առանց հիշողության մենք կլինենք լոկ ակնթարթի էակներ: Մեր անցյալը (պատմական-հասարակական փորձը) ապագայի համար մեռած

կլիներ: Ներկան ընթանալով՝ անհետ կկորչեր անցյալում: Չէին լինի ոչ անցյալի վրա հիմնված գիտելիքները, ոչ էլ հմտություններ: Չէր լինի անձնական գիտակցության միասնության մեջ զուգորդվող հոգեկան կյանք, անհնարին կդառնար, ըստ էության, երբեք չդադարող ուսումը, որն անցնում էր մեր ողջ կյանքի միջով և մեզ դարձնում է այն, ինչ որ ենք»^{*}:

Հիշողությունը հատկապես կարևորվում է նրանով, որ մենք չենք մոռանում մեր էթնիկական (ազգային) պատկանելիությունը, ազգային գիտակցությունն ու արժանապատվությունը և մեզ պատիվ բերող այլ էթնիկական հատկանիշներ (լեզուն, մշակույթը, ավանդույթները, ծեսերը, սովորույթները, առասպելները, բանահյուսությունը), հայրենի հողն ու տունը պաշտպանելու մեր ներքին պահանջումնքը (այլապես բոլորս էլ կդառնաինք եհովայի վկաներ): Կարծում եմ հանձնվեցիք մեր կյանքի համար հիշողության կարևորության մեջ:

Մարդու հիշողությունը, նրա հարուստ կամ աղքատ, բարձր կամ ցածր զարգացած լինելու մակարդակը մեծապես կախված է անձի ուղղվածությունից, նրա նպատակներից, պահանջումներից, դրդապատճառներից ու հետաքրքրություններից, աշխատանքային գործունեության բնույթից: Մարդը հեշտությամբ ընկալում, մտապահում ու երկար պահպանում է այն ինֆորմացիան, որն իրեն անհրաժեշտ է, բավականություն է պատճառում, օգնում կազմակերպել սեփական կյանքը և գործունեությունը:

^{*} С. Л.Рубинштейн, "Основы общей психологии", М., 1946, стр. 285.

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Մենք արդեն գիտենք, թե ինչպես են շեղեպտորոնները և հատկապես ռեդիկուլյար ֆորմացիան քամիչի, զտիչի ֆիլտրի) դեր կատարում ժամանակի ամեն պահին առանձնացնելով այն ազդարարները, որոնք արժեքավոր են ճանաչվում օրգանիզմի համար: Միայն դրանից հետո ուղեղը «ուշադրություն է դարձնում» այդ կարևոր ինֆորմացիայի վրա և որոշում, թե ինչպես դա վերամշակել և պահպանել: Այդ ճանապարհով էլ մեր կյանքի իրադարձությունները անցնում են մեր հիշողության միջով ունչպես մաղի միջով: Դրանցից մի քանիսը հապաղում, մնում են մաղի խորշերի վրա երկար ժամանակ, իսկ մյուսները միայն այնքան ժամանակ, ինչքան պահանջվում է նրա համար, որպեսզի արողանան անցնել մաղի խորշերի միջով: Առանց այդ ընտրողական ֆիքսացիայի (արձանագրման) մեխանիզմի ոչ մի ուսանում հնարավոր չէր լինի, որովհետև ուղեղում հետքեր չէին մնա, որոնք ձևավորեին ապրելու, գոությունը պահպանելու ունակությունները: Մյուս կողմից, եթե պահանջվեր ողջ ոչ արժեքավոր ինֆորմացիան, ապա նյարդային ցանցերը այնքան կծանրաբեռնվեին, որ ուղեղը վերջիվերջո չէր արողանա տարանջատել գլխավորը շրկորդականից, և նրա գործունեությունը ամբողջովին կկազմալուծվեր: Այդ պատճառով էլ հիշողությունը ոչ միայն մտապահման, այլ և մոռացման ընդունակություն է:

Հիշողության ֆիզիոլոգիական մեխանիզմները շատ բարդ են և ձեզ հայտնի դժվար ըմբռնելի: Բայց կաշխատենք առավել մատչելի ձևով պատկե-

րացում տալ այն մասին, թե ինչպես է ստեղծվում մեր հիշողությունը: Նախ ասենք, որ ինֆորմացիայի մշտական պահպանումը (երկարատև հիշողություն) կապված է գլխուղեղում կատարվող բարդ քիմիական, բիոքիմիական և կառուցվածքային փոփոխությունների հետ, որոնք ինչ-որ ձևով ազդում են էլեկտրական ակտիվության վրա: Իսկ ինֆորմացիայի մտապահումը իրականացվում է էլեկտրական ակտիվության միջոցով: Ֆիզիոլոգիայից մենք գիտենք, որ էլեկտրական իմպուլսը, որն հաղորդվում է նեյրոնի միջոցով, բջջի մարմնից աքսոնի միջոցով անցնում է դեպի մյուս բջջի մարմինը: Այն տեղը, որտեղ աքսոնը շփվում է հաջորդ բջջի հետ, կոչվում է սինապս, որը լինում է գրգռական (գրգռ առաջացնող) և արգելակող: Պարզագույն շղթան, որն ապահովում է հիշողությունը, իրենից մի փակ հանգույց է ներկայացնում: Գրգռող (գրգռումը) հաջորդաբար կատարում է մի ամբողջ շրջան և անցնում է նոր շրջան կատարելու: Այդպիսի պրոցեսը կոչվում է **ռեբեբերացիա**, որը բացահայտել է արդեն ձեզ ծանոթ Ա. Ռ. Լուրիան: Ետ ավելի պարզագույն ձևով հիշողության ֆիզիոլոգիական հիմքերի մասին Լուրիայի պատկերացումները և մեր մեկնաբանությունները կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ:

Մեզ հայտնի ուղիներով (հիշենք անալիզատորի աշխատանքը) արտաքին աշխարհից ինֆորմացիան ներթափանցում է գլխուղեղ և նեյրոնային համակարգերի միջոցով սկսում շրջան կատարել ուղեղի մեծ կիսագնդերում: Շրջանաձև պտույտ է կատարում, և ամեն հաջորդ շրջան ավելի փոքր է լինում առաջինից, որովհետև շրջանագիծը չի ընդհատվում, և ինֆորմացիայի (նյար-

ով իր կյանքի տխուր իրադարձություններից մեկը՝ դա հուզական հիշողությունն է՝ «սրտի հիշողություն», կամ երբ վերլուծում ես քո նախնիների ազգի շահապալ ուղին դա էթնիկական, գենետիկական (ժառանգական) հիշողություն է՝ մեր կյանքի մեծ գաղտնիքը: Կարելի է այս օրինակները և շարունակել, որովհետև հիշողության տեսակները բազմազան են:

Այդ պատճառով էլ հիշողության տեսակները դասակարգելիս նկատի է առնվում այն հանգամանքը, թե ինչ կախվածություն կա հիշողության տեսակի առանձնահատկությունների և այն գործունեության միջև, որում իրականացվում են ընկալված նյութի մտապահումն ու վերարտադրումը: Օրինակ, եթե նկատի ենք ունենում անձի այն ակտիվությունը, որն իշխում է նրա գործունեության մեջ, ապա հիշողությունը բաժանում ենք **շարժողական (մոտորային), հուզական, պատկերային և բառատրամաբանական**: Երբ որ նկատի ենք ունենում գործունեության նպատակների բնույթը, ապա առանձնացնում ենք **կամաժին և ոչ կամաժին** հիշողության տեսակները: Իսկ երբ ցանկանում ենք ընդգծել յուրացված նյութի ամրապնդման և պահպանման տևականությունը՝ կապված գործունեության մեջ այդ նյութի ունեցած դերի ու տեղի հետ, ապա առանձնացնում ենք **կարծատև, երկարատև և օպերատիվ հիշողության տեսակները**: Այժմ փոքր-ինչ ընդարձակ շնութագրենք հիշողության հիմնական տեսակները:

Ոչ կամաժին հիշողությունն (հիշենք ուշադրության տեսակները) այն է, երբ հնչողունային մտապահվում է ինքն իրեն, առանց կամային ջանքերի և առանց

հատուկ սերտման, անգիր անելու, այլ գործունեություն կատարելու ընթացքում, ինֆորմացիայի վրա աշխատելիս: Առավել չափով ոչ կամաժին, ինքնաբերական հիշողությունը զարգացած է մանկության շրջանում, իսկ մեծերի մոտ այն թուլանում է:

Կամաժին հիշողություն, այսինքն՝ կամքով, մարդու գիտակցությամբ ծնված հիշողության ժամանակ ինֆորմացիան մտապահվում է նպատակաուղղված ձևով և հատուկ միջոցների օգնությամբ: Կամաժին հիշողության արդյունավետությունը կախված է մի շարք պայմաններից. 1) եթե մարդը հստակ գիտի, թե ինչ է ուզում՝ այսինքն **նպատակադրումից**: Եթե նրա նպատակն է անգիր անել տեքստը քննություն հանձնելու համար, ապա հանձնելուց հետո շատ բան արագ մոռացվում է: Իսկ եթե նպատակը ապագա մասնագիտություն (պրոֆեսիա) ընտրելն է, ապա քիչ բան է մոռացվում: 2) նյութը սերտելու հնարքներից, միջոցներից: Օրինակ, **մեխանիկական** (առանց իմաստավորելու) բառացի, բազմաթիվ անգամ կրկնությունը մեխանիկական հիշողություն է զարգացնում, որը նշանակում է անպտուղ ծախսել մեծ ուժեր և ժամանակ ու ստանալ չնչին արդյունքներ: 3) **տրամաբանական վերապատմումից**, որն իր մեջ ներառում է նյութի տրամաբանական իմաստավորումը, դասակարգումը (սիստեմավորումը), ինֆորմացիայի գլխավոր տրամաբանական բաղադրիչների առանձնացումը, վերապատմումը սեփական բառերով: Այսինքն՝ այս պարագայում աշխատում է տրամաբանական հիշողությունը, որի արդյունավետությունը շուրջ 20 անգամ մեծ է մեխանիկական հիշողությունից:

դային ենթագիայի) տարածումը ընթանում է գալարածն, մինչև որ մարում, ընդհատվում է: Այստեղից էլ Ա. Ռ. Լուրիան դա անվանում է **ՌԵՏԵՐԵՐԱԳԻՈՆ շՐՋԱՆՆԵՐ**, այսինքն աստիճանաբար մարող շրջաններ, որովհետև իրար հաջորդող և չընդհատվող գալարածն շրջաններից յուրաքանչյուր հաջորդը նախորդից փոքր է: Այդ ինֆորմացիան ինչքան նշանակալից է մարդու համար (կամ ցնցող, արտասովոր), այնքան շատ են շրջանների քանակը, այնքան շատ նյարդային բջիջներով ու նյարդային կենտրոններով է անցել այն:

Բնությունը օժտել է այդ բջիջներին հատուկ որակով, նյութով (հատուկ թթվով), որպեսզի կարողանան կլանել իրենց միջով անցնող ինֆորմացիան և դրա հետքերը պահեն իրենց մեջ: Բջիջներում մնացած հետքերը այնուհետև ենթարկվում են վերամշակման գլխուղեղում կատարվող բազմապիսի բիոքիմիական և այլ պրոցեսների շնորհիվ և մեր գիտակցությանը ներկայացվում որպես մտապահված ինֆորմացիա, որպես հիշողություն: Ինչքան շատ ուղեղային կենտրոններ ընդգրկեն այդ ռեթերերացիոն շրջանները, այնքան շատ ինֆորմացիա կմնա ուղեղում, հետևաբար և կայուն կլինի հիշողությունը: Բայց դա ավելի շատ հիշողության նախադրյալ, նախապայման է: Մինչև դա իսկական հիշողություն դառնա, կամ պետք է կրկնվի նույն ինֆորմացիան, կամ մենք պետք է դա կրկնենք, վարժվենք, լրացնենք ու ամրապնդենք հարակից այլ ինֆորմացիաներով, մի քանի անգամ վերարտադրենք, մինչև որ այն ամրապնդվի մեր ուղեղում և մոդելավորվի ստանալով այլ հոգեկան գործընթացների (մտածողության, երևակայության, ներքին խոս-

քի, նոր ընկալումների) աջակցությունը: Ահա այսպիսին է հիշողության ֆիզիոլոգիական հիմքը հանրամատչելի լեզվով, մնում է, որ դուք կարողանաք դա մտովի պատկերացնել:

ԴՆԴՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Մինչև հիշողության կոնկրետ տեսակների բնութագրմանն անցնելը, նախ պարզենք ծանոթ եք դուք դրանց, և ինչո՞ւմ է արտահայտվում ձեր իմացությունը: Այն, որ ձեր ընկերներից մեկը «լավ կամ վատ» հիշողություն ունի, հավանաբար նկատի ունեք ուսումնական նյութի մտապահումը և լիարժեք վերարտադրումը կամ դրա մոռացումը: Կամ խնդրում եք մանկավարժին մի փոքր հիշեցնի վերարտադրվող նյութը, և դուք սկսում եք պատմել, որի համար երբեմն բավական է լինում մի բառը, հասկացությունը, և դուք հիշում եք նյութը, նկարագրում երևույթը: Դա բառային (խոսքային), բառատրամաբանական հիշողություն է: Կյանքում հանդիպում ենք հիշողության և այլ տեսակների, բայց ձևակերպել չենք կարողանում: Օրինակ, երբ արշավից վերադառնալուց հետո ձեզանից մեկը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է տարածքը, բնությունը, անտառի կածանները, դաշտերն ու սարերը և այլն: Դա պատկերային, միզուցե և տարածական հիշողություն է: Երբ մարմնամարզիկը ճիշտ և գեղեցիկ շարժումներ է կատարում, դա շարժողական (կամ մոտորային) հիշողություն է: Կամ մեկը երաժշտությունը, մեղեդին լսելուց հետո ամբողջությամբ վերարտադրում է՝ դա երաժշտական հիշողություն է կամ արտասվում է՝ հիշե-

Կարճատև հիշողություն: Յուրաքանչյուր ինֆորմացիա սկզբից հայտնվում է կարճատև հիշողության մեջ, որն ապահովում է միանգամվա ներկայացված ինֆորմացիայի մտապահումը կարճ ժամանակի համար (5-7 րոպե), որից հետո այդ ինֆորմացիան կարող է կամ մոռացվել, կամ էլ անցնել երկարատև հիշողության մեջ: Բայց որպեսզի վերջինս կատարվի, այդ ինֆորմացիան գոնե 1-2 անգամ պետք է կրկնվի: Այս հիշողությունը սահմանափակ է ծավալի առումով, միանգամյա ներկայացման դեպքում մարդու կարճատև հիշողությունը ընդգրկում է միջինը 7 ± 2 ինֆորմացիա: Դա համարվում է մարդու հիշողության մոզական բանաձև: Այսինքն միջին հաշվով միանգամից մարդը կարող է մտապահել 5-9 բառ, թիվ, ֆիզուր, նկար ինֆորմացիայի կտորներ: Այդ ծավալը տարբեր է տարբեր մարդկանց մոտ: Կարճատև հիշողության ծավալի միջոցով կարելի է կանխորոշել (պրոգնոզել) ուսման հաջողությունը հետևյալ բանաձևով (ԿՅԾ-կարճ. հիշող. ծավալ).

$$ԿՅԾ/2 + 1 = \text{ուսումնական բալլ}$$

Երկարատև հիշողությունը ապահովում է ինֆորմացիայի երկարատև պահպանումը, երբ մարդը գիտակցաբար, նպատակադրված, կամովի է դուրս հանել, վերհիշել անհրաժեշտ ինֆորմացիան, ինչպես նաև դա համալրել այլ ինֆորմացիաներով:

Օպերատիվ հիշողությունը հիշողության տեսակ է, որը դրսևորվում է կոնկրետ գործունեություն կատարելու ընթացքում և ապահովում է այդ գործունեությունը

կարճատև և երկարատև հիշողություններից ստացված ինֆորմացիաների պահպանման շնորհիվ:

Շարժողական հիշողությունը տարբեր շարժումների և դրանց համակարգերի մտապահումն ու վերարտադրումն է: Պատկերային հիշողությունը պատկերացումների, մտապատկերների, բնության և կյանքի, ինչպես նաև ծայնի, հոտի, համի, պատկերների հիշողությունն է: Այդ պատճառով էլ դա իր հերթին բաժանվում է տեսողական, լսողական, հոտոտելիքի (հոտառական), ճաշակելիքի, շոշափելիքի հիշողության տեսակների: Այժմ անդրադառնանք հիշողության պրոցեսներին, որոնց մի շարք բնութագրական կողմեր արդեն հիշատակվել, արծարծվել են հիշողության տեսակները նկարագրելիս: Հիմնական պրոցեսներն են. մտապահումը, պահպանումը, վերարտադրումը, մոռացումը:

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՊՐՈՑԵՍՆԵՐԸ (ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ)

Մտապահումը հիշողության պրոցես է, որի արդյունքում տեղի է ունենում նոր ինֆորմացիայի ամրապնդումը՝ այն կապելով նախկինում ձեռք բերված ինֆորմացիայի հետ: Այդ միջոցով մարդու անհատական փորձը հարստանում է նոր գիտելիքներով և վարքի ձևերով: Մտապահումը անծի կողմից միշտ ընտրողական է, որովհետև մեր հիշողության մեջ առավելապես պահպանվում են մեզ անհրաժեշտ ինֆորմացիաները, տպավորությունները, այլ ոչ թե այն ամենը, ինչ որ

ներգործում է մեր զգայարանների վրա: Մտապահման սկզբնային ձևը այսպես կոչված չկանխամտածված է, ոչ կամածին: Ինքնաբերաբար, ակամայից մենք մտապահում ենք այն, ինչ կյանքում հանդիպում է. շրջապատող առարկաները, երևույթները, առօրյա կյանքի իրադարձությունները, մարդկանց արարքները, կինոնկարների բովանդակությունը, ոչ ուսումնական նպատակով կարդացած գրքերը և այլն: Բայց ավելի լավ ենք մտապահում այն, ինչը մեզ թանկ, հոգեհարազատ է եղել, ինչ բխել է մեր հետաքրքրություններից ու պահանջումներին, ինչ ուժեղ ցավ, հոգեկան ցնցում է պատճառել և այլն: Ի տարբերություն ոչ կամածին, չկանխամտածված մտապահման կամածին, կանխամտածված մտապահումը բնութագրվում է նրանով, որ մարդը որոշակի նպատակ է դնում իր առջև և ջանք չի խնայում յուրացված ինֆորմացիան պահպանելու համար, կրկնում, վարժվում, սերտում է: Դրանց միջոցով նյութը իմաստավորվում է և ամրապնդվում, որովհետև դրանք իրականացվում են որոշակի նպատակի և դրդապատճառի պայմաններում:

Պահպանումը՝ որպես հիշողության պրոցես, բնութագրվում է նրանով, որ այն, ինչ մարդը մտապահել է, ուղեղը դա պահպանում է շատ թե քիչ երկար ժամանակ միաժամանակ այն ենթարկելով վերակառուցման, վերամշակման, որոնք տեղի են ունենում անընդհատ ստացվող նոր ինֆորմացիաների ազդեցության տակ: Օրինակ դուք մտաբերում, վերհիշում եք նախկինում յուրացված ինֆորմացիան մեկ այլ հաջորդականությամբ, ոչ այնպես, ինչպես սովորել եք, դուրս եք թողնում ինչ-որ ոչ

էական դետալներ, նոր բան եք ավելացնում, ամփոփում ու ընդհանրացնում, որովհետև ընդհանրացնելով դուք ցուցաբերում եք ուսումնասիրվող նյութի իմաստավորվածության ավելի բարձր աստիճան:

Թե ինչքանով է պահպանվել և ձևափոխվել ինֆորմացիան, կարելի է դատել ըստ հիշողության երկու պրոցեսների՝ ճանաչման ու վերարտադրման:

Ճանաչում ու վերարտադրում: Սովորաբար մենք օբյեկտը ճանաչում ենք ընկալման ժամանակ և դասում որոշակի կատեգորիաների օբյեկտների շարքին: Օրինակ, նկատելով երկնքում շարժվող կետը, մարդն իր համար նշում է «Սա թռչուն է կամ ինքնաթիռ»: Բայց օբյեկտի (ինֆորմացիայի) վերարտադրումը ավելի դժվար է, քան թե ճանաչումը: Կրկնակի անգամ կարդալու ժամանակ աշակերտը հեշտությամբ ճանաչում է գրքի տեքստը, բայց վերարտադրել, վերհիշել տեքստի բովանդակությունը դժվարանում է: Վերարտադրումը կախող է ընթացմալ ինֆորմացիայի հաջորդական մտաբերման, վերհիշման ձևով, որը ակտիվ կամային գործընթաց է: Վերհիշմանը հաճախ օգնում են տրվող հարցերը, և մանկավարժը լավ գիտի այդ մասին: Վերարտադրումը նույնպես լինում է կամածին և ոչ կամածին: Վերհիշումը, մտաբերումը կանխամտածված, կամածին վերարտադրում է, քանի որ կանխավ նպատակ ունի վերհիշել ինչ-որ բան և դրա համար էլ մտքի ու վարքի ջանքեր է գործադրում:

Այսպիսով՝ հիշողությունը ոչ միայն իմացական պրոցես է և կյանքից ու աշխարհից ստացած տպավորությունների շտեմարան, այլև դա մեր կյանքն է, առանց որի այն կիմաստագրկվի, մեր

պատմական-հասարակական փորձի կուտակման ու վերադարձման և սերունդներին փոխանցման վճռորոշ միջոցն է: Հաջորդ դասին մենք կբնութագրենք այն հոգեկան գործընթացը, որի միջոցով էլ ավելի է խորանում, հարստանում մեր յուրացրած ինֆորմացիան և

աշխարհաճանաչումը, որը ավելի խոր և նոր կապեր ու հարաբերություններ է բացահայտում շրջապատող աշխարհի առարկաների ու երևույթների միջև: Խոսքը վերաբերելու է մարդու մտածողության և երևակայության օրինաչափություններին:

ՀԱՐՑԵՐ ԻՆՔՆԱՍՏՈՒԳՄԱՆ ԵՎ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. Ի՞նչ է հիշողությունը, և ո՞րն է նրա դերը մարդու կյանքում:
2. Ի՞նչն է երկարատև հիշում մարդը, և դա ամծի ո՞ր որակներից է կախված:
3. Որո՞նք են հիշողության տեսակները, և ինչի՞ց ելնելով ենք դասակարգում դրանք:
4. Հիշողության ո՞ր տեսակներն են վառ արտահայտվում մասնագիտական գործունեության մեջ:
5. Որո՞նք են հիշողության պրոցեսները, և ինչպե՞ս են դրանք բնութագրվում:
6. Հիշողության ո՞ր պրոցեսն է, որի բացակայության դեպքում մարդու զլխուղեղը չէր կարող դիմանալ ընկալվող ինֆորմացիայի հոսքին:
7. Ի՞նչ կապ կա մարդու խոսքի և մտածողության միջև.

4. ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԵՐԵՎԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԱՂԱՓԱՐ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԵՐԵՎԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կարելի է ասել, որ դուք արդեն այնքան հոգեբանական գիտելիքներ եք կուտակել, որ կարող եք խոսել հոգեկան առավել բարդ երևույթների մասին, մարդկային էվոլյուցիայի այն առեղծվածի մասին, թե ինչպես է մտածում և երևակայում մարդը: Այդ բարդ հոգեկան գործընթացները, բարդ հոգեկան գործունեությունը հասկանալու համար դուք արդեն հիմքեր ունեք, քանի որ գիտեք, թե ինչպես է ծագել և զարգացել մարդու գիտակցությունը, ինչպես է նա ընկալում շրջապատող աշխարհը, կուտակում նրա մասին ինֆորմացիա և վերարտադրում: Այժմ տեսնենք, թե ինչպես է մարդը մտածում և երևակայում, և այդ հոգեկան գործընթացները ինչ տեղ ունեն մյուս գործընթացների կազմում:

Մինչև հիմա մենք առավելապես խոսել ենք աշխարհաճանաչման առաջին գլխավոր փուլի՝ կենդանի հայեցողության մասին: Մեզ շրջապատող աշխարհի առարկաներն ու երևույթները անմիջականորեն ազդում են մեր զգայարանների վրա, և մենք ունենում ենք զգայություններ և ընկալումներ և կատարում արտացոլողական գործունեություն: Վերջինիս շնորհիվ մեր ուղեղին են «տրամադրվում» իրականության կոնկրետ պատկերներ: Մենք գիտենք, որ զգայությունների ու ընկալումների գլխավոր խնդիրը շրջապատի մասին կոնկրետ տվյալների հավաքագրումն է, հիշողության գլխավոր խնդիրը կուտակված ինֆորմացիայի պահպանումն է: Իսկ մտածողությունն ու

երևակայությունը այլ խնդիր ունեն նրանք մշակում, վերակառուցում և վերածնավորում են մեր զգայարանների կողմից ձեռք բերված ինֆորմացիան: Դա այն նպատակն է հետապնդում, որպեսզի մարդը կարողանա ավելի խոր թափանցել բնության և մարդկային հոգու գաղտնիքների մեջ դրանք վերափոխելու նպատակով: Այդպիսի անհրաժեշտությամբ է թելադրված մտածողության և երևակայության միասնական հանդես գալը որպես ամբողջական մտավոր ստեղծագործական գործունեություն:

Շրջապատող աշխարհից մարդու ստացած ինֆորմացիան նրան հնարավորություն է տալիս պատկերացնել առարկայի ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին կողմերը, պատկերացնել առարկաները և նրանց բացակայության դեպքում կանխատեսել դրանց փոփոխությունները ժամանակի ընթացքում, մտքով ձգտել անսահման հեռուներ և միկրոաշխարհներ: Բայց այդ բոլորը հնարավոր է միայն մտածողության գործընթացի շնորհիվ:

Մտածողության տակ հասկանում ենք մարդու իմացական գործունեության գործընթաց, որի միջոցով իրականությունը արտացոլվում է ընդհանրացված և խոսքով միջնորդավորված ձևով: Մտածողությունը համեմատում է զգայությունների և ընկալումների տվյալները, հակադրում իրար, տարբերություններ արձանագրում և բացահայտում նոր կապեր, հարաբերություններ, նոր պատճառահետևանքային կապեր, որոնց շնորհիվ մտածողությունը ավելի խոր է ճանաչում շրջապատող աշխարհը: Սովորաբար մենք առարկաները, իրերը ընկալում

ենք իրադրություններում, որոշակի ժամանակի և տարածության մեջ: Դրանք ընկալվում են որպես հավասար կամ ոչ հավասար, մեծ կամ փոքր և այլն: Այդ պատճառով էլ մեր ընկալման մեջ առարկաների և երևույթների որակները նույնպես ներկայացվում են պատահական, մեկանգամյա, ոչ էական մեկնություններով: Մտածողության հիմնական խնդիրը կայանում է հենց նրանում, որպեսզի կարողանանք բացահայտել այն էական, անհրաժեշտ կապերն ու հարաբերությունները, որոնք հիմնված են իրական, ռեալ կապվածությունների հետ՝ անջատելով դրանք համընկնումներից, զուգահիշություններից: Այդ խնդիրը մտածողությունը լուծում է երևակայության հետ ունեցած սերտ կապի շնորհիվ:

Երևակայությունը (կամ ֆանտազիան, դրանք հոմանիշներ են) իրականության նոր պատկերների ստեղծում է՝ նախկինում ընկալված պատկերների հիման վրա: Դա հոգեկան ճանաչողական գործընթաց է, որի շնորհիվ մարդու անցյալի փորձի՝ զգայությունների ու ընկալումների տվյալների վերամշակման միջոցով ստեղծում են նոր պատկերներ: **Երևակայությունը իրականության յուրօրինակ, առաջանցիկ արտացոլումն է:** Դա նշանակում է, որ երևակայությունը մտավոր նահանջ է կատարում անմիջականորեն ընկալվածի սահմաններից, նպաստում ապագայի կանխատեսումը, «կենդանացնում», «արթնացնում է» այն, ինչ եղել է նախկինում: Երևակայության արդյունքը նոր ստեղծված պատկերն է, իսկ մտածողության արդյունքը՝ բառերով արտահայտված միտքը, դատողություններն ու հասկացությունները: Բայց դրանց տարբերությունը հարաբերական է. չէ՞ որ ցանկացած, անգամ ֆանտաստիկ պատկեր, արտացոլում է ռեալ, օբյեկտիվ իրա-

կանությունը, իսկ մտածողության արդյունքներում միշտ էլ ֆանտազիայի մասնիկ, մտքի թռիչք կա անմիջական իրականությունից: Այսինքն՝ մտածողությունն ու երևակայությունը հանդես են գալիս անբաժան ձուլվածքով:

Իսպանացի մեծ նկարիչ Ֆ. Գոյան ասել է, որ ֆանտազիան (երևակայությունը), երբ զրկված է բանականությունից (մտքից), հրեշներ է ծնում: Իսկ երբ միանում է մտքին, ապա երևակայությունը՝ ֆանտազիան, դառնում է արվեստի մայրը՝ ն մրա հրաշագործությունների աղբյուրը: Այդ կապի մասին ավելի պատկերավոր ու հեզմանքով նշում է ֆրանսիացի գրող, օդայու և հոգեբանության քաջագիտակ Անտուան դե Սենտ-էքզյուպերին: Նա գրում է. տեսաբանը հավատում է տրամաբանությանը (լոգիկային) և համոզված է, որ արհամարհում է երազանքը, ինտուիցիան (լատիներեն *intuitio*- ու շարժություն, սևեռուն կերպով նայում եմ, ներհայացողության միջոցով), պոեզիան: Բայց չի նկատում, որ այս երեք հրեշտակները զուգվել են դիմակահանդեսային զգեստներով, որպեսզի զայթակղեն իրեն, ինչպես տասնհինգամյա սիրահարվածի: Նա չի հասկանում, որ նրանց է պարտական իր լավագույն ստեղծագործությունների համար: Նրանք երևացել են նրան «աշխատանքային հիպոթեզի», «խնջմաբերական պայմանների», «անալոգիաների-համանմանությունների» տեսքով: Ինչպես կարող է նա՝ այդ տեսաբանը, կասկածել, տարակուսել, որ նրանց ականջ դնելով՝ նա խաբել է դաժան տրամաբանությանը (լոգիկային) և զվարճացել է մուսաների երգով: Ավելի տպավորիչ, քան Սենտ-էքզյուպերին, ոչ մեկը չէր նկարագրի երևակայության դերը գիտությունների և արվեստների զարգացման գործում:

Հոգեբանության մեջ սովորաբար առանձնացնում են մարդու մտածողության հետևյալ հիմնական տեսակները. 1) **ակնառու-գործնական մտածողություն**, 2) **ակնառու պատկերավոր մտածողություն**, 3) **բառատրամաբանական** (կամ **խոսքային**) կամ **վերացական մտածողություն**, 4) **ստեղծագործական** և **վերարտադրական մտածողություն** (կամ մի շարք կ'այլ տեսակներ):

Գործունեության, լուծվող խնդրի բովանդակության հետ կախվածության առումով առանձնացվում են մտածողության **ակնառու-պատկերավոր** և **խոսքային-տրամաբանական** տեսակները: Ակնառու-գործնական մտածողությունը վառ արտահայտվում է մինչնախադպրոցական (մինչև 3 տարեկան) երեխաների մոտ: Երեխան համեմատում է առարկաները, դրանք իրար վրա կամ կողքի դնելով, իրարից բաժանում և նորից միացնում է: Նա վերլուծում է՝ մաս-մաս ջարդելով իր խաղալիքները: Նա համադրում, սինթեզ էլ է անում, խորանարդիկներից և փայտիկներից «տուն» կառուցելով, դասակարգում և ընդհանրացնում է՝ իրար վրա հավաքելով խորանարդիկները ըստ գույների և չափերի: Բայց երեխան իր առաջ դեռևս պլանավորման խնդիր չի դնում: Մտածում է գործելով: Այդ տարիքային փուլում նրա ձեռքերի շարժումները գերազանցում են մտածողությանը, նրանից առաջ անցնում: Պատահական չէ, որ մտածողության այդ տեսակը ստացել է նաև **ձեռքի մտածողություն** անվանումը:

Ակնառու-պատկերավոր մտածողությունը կապված է պատկերների հետ գործառնություններ կատարելու հետ:

Սովորաբար մտածողության այդ տեսակի մասին խոսում են այն ժամանակ, երբ մարդը որոշակի խնդիր լուծելիս վերլուծում, համեմատում և ընդհանրացնում է տարբեր պատկերներ և պատկերացումներ առարկաների և երևույթների մասին: Մտածողության այս տարատեսակը առավել լիարժեքորեն վերաբերում է առարկաների տարբեր փաստագրական բնութագրերի ամբողջ բազմազանությանը: Այս որակով, ըստ էության, ակնառու-պատկերային մտածողությունը գործնականորեն անբաժանելի է երևակայությունից: Նորից վառ է արտահայտված երեխայի մոտ (3-ից 7 տարեկան), թեկուզ այն նկատում ենք և չափահաս մարդկանց մոտ տուն վերակառուցելիս, նոր կահույք հավաքելիս և այլն:

Խոսքային-տրամաբանական մտածողությունը գործում է խոսքային միջոցների բազայի վրա և իրենից ներկայացնում է մտածողության պատմական և օճթոգնեմտիկական զարգացման առավել ուշ փուլ: Մտածողության այս տեսակին բնութագրական է հասկացությունների, տրամաբանական կոնստրուկցիաների (կառուցվածքների) օգտագործումը, որոնք շատ հաճախ ուղղակի պատկերային արտահայտություն չունեն: Ասենք, օրինակ, արժեք, ազնվություն, հպարտություն և նման տիպի հասկացությունները:

Մարդու առջև դրված խնդիրների բնույթից ելնելով մտածողությունը բաժանում են նաև **տեսական** և **գործնական** տեսակների: **Տեսական մտածողությունը՝** բնության և մարդկային կյանքի օրենքների ու կանոնների մտածողությունն է: Դրա վառ օրինակ է Դ. Մենդելեևի քիմիական էլեմենտների պարբերական աղյուսակի հայտնագործությունը, կամ մարդու՝ հոգեկան զարգացման ցանկացած օրինաչափության բացահայտումը:

Գործնական մտածողության հիմնական նպատակն է իրականության ֆիզիկական վերափոխման նախապատրաստումը, սխեմավորումը և այլն: Հիմնասկզբները համեմատենք երևակայության տեսակների հետ:

Ըստ գործունեության մեջ մարդու ակտիվության արտահայտվածության աստիճանի՝ տարբերում են երևակայության երկու տեսակ պասիվ և ակտիվ: **Պասիվ երևակայությունն** այն է, որ մարդու կողմից ստեղծված պատկերները ոչ միայն չեն իրականացվում կյանքում, այլև չեն էլ կարող իրականացվել: Այս դեպքում երևակայությանը փոխարինում է գործունեության սուռոգատը՝ (չինժու, մտացածին նյութ), որի օգնությամբ մարդը հրաժարվում է գործելու անհրաժեշտությունից: Այդպիսի երևակայություն ունեցող մարդկանց անվանում են «դատարկ երագողներ», «ֆանտազյորներ»: **Պասիվ երևակայությունն** իր հերթին կարող է լինել երկու տեսակի՝ կանխամտածված և ոչ կանխամտածված: Կանխամտածված երևակայությունը կապ չունի մարդու կամքի հետ, և դրանով ստեղծված պատկերները կոչվում են **անուրջներ (տեսիլքներ, ցնորքներ)**, որոնցում վառ արտահայտվում է անձի երևակայության և նրա պահանջումներին միջև կապը:

Մարդկանց բնորոշ է հաճելի, գայթակղիչ բաների մասին անրջելը: Դժվար չէ կռահել, թե ինչ անուրջներ է ունենում սպորտսմենը մրցումներից առաջ կամ ուսանողը քննությունից առաջ: Բայց եթե անուրջները սկսում են փոխարինել մարդու գործունեությունը և դառնալ իշխող նրա հոգեկան կյանքում, ապա այդ արդեն վկայում է զարգացման խաթարումների, նրա գիտակցության գործունեության թուլացման, ակնառու խանգարումների մասին, որոնց վառ արտահայտու-

թյուններից մեկը հալյուցիմացիաներն են (զառանցանքներ, դուք արդեն ծանոթ եք այդ երևույթին):

Ակտիվ երևակայությունը իր հերթին բաժանվում է երկու մասի՝ **ստեղծագործականի** և **վերարտադրողականի**: **Այն երևակայությունը, որի ստեղծած պատկերի հիմքում ընկած է համապատասխան նկարագրությունը, կոչվում է վերարտադրական երևակայություն:** Դրան դուք քաջ ծանոթ եք, օրինակ, աշխարհագրական քարտեզի, պայմանական իրադարձությունների ուսումնասիրության ժամանակ դուք երևակայության միջոցով ձգտում եք վերարտադրել այն, ինչ պատկերված է ձեր գրքերում: **Ստեղծագործական երևակայությունն** այն է, որ երևակայությամբ ինքնուրույն ստեղծված նոր պատկերը մարդը իրականացնում է իր գործունեության յուրատիպ, օրիգինալ և արժեքավոր արդյունքներում:

ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՅՆԵՐԸ

Մտավոր գործունեության գործընթացում մարդը շրջապատող աշխարհը ճանաչում է հատուկ մտավոր օպերացիաների (գործառնությունների) միջոցով: Այդ օպերացիաները կազմում են տարբեր փոխկապված, իրար փոխանցվող մտածողության կողմեր: Մտածողության հիմնական օպերացիաներն են **վերլուծությունը (անալիզը)**, **համադրությունը (սինթեզը)**, **համեմատումը, վերացարկումը (աբստրակցիան)**, **կոնկրետացումը և ընդհանրացումը:** Դրանք այնքան էլ ձեզ անծանոթ չեն, կյանքում դուք հաճախ կատարում եք այդ օպերացիաներից շա-

տերը, իսկ դրանց հոգեբանական բնութագրերն իմանալուց հետո կարող եք էլ ավելի օգտակար ձևով իրականացնել:

Վերլուծությունը ամբողջ (առարկայի, երևույթի) մտավոր (մտքային) բաժանումն է մասերի, բաղադրիչների կամ ամբողջից նրա մասերի, գործողությունների, հարաբերությունների մտային առանձնացումն է: Տարրական, էլեմենտար ձևով վերլուծությունը արտահայտվում է նրանով, որ գործնականում մենք առարկան բաժանում («քանդում») ենք բաղկացուցիչ մասերի: Օրինակ սեղանը բաժանում ենք կափարիչի (երես), ոտքերի, դարակների և այլն: Մեր ուղեգրում առաջացող բոլոր նոր մտքերն ու պատկերները, որոնք արդեն տեղ են գտել մեր գիտակցության մեջ, ստեղծվել են շնորհիվ մտավոր պրոցեսների անալիզի և սինթեզի: Վերջին հաշվով, մտածողության և երևակայության բոլոր գործընթացները կազմված են նրանից, որ նախնական ելակետային մեր մտքերն ու պատկերացումները մենք բաժանում ենք բաղկացուցիչ մասերի (կատարում ենք անալիզ) և հետագայում դրանք միացնում ենք նոր զուգակցումներով, կապակցումներով, այսինքն՝ կատարում ենք սինթեզ: Դա միաժամանակ նշանակում է, որ դրանք միասնական, անբաժան գործընթացներ են, որ առանց անալիզի սինթեզ չկա:

Գրական ստեղծագործություններում հեքիաթային շատ պատկերներ ստեղծվում են դրա շնորհիվ՝ հիշեք ջրահարսի, կենտավրի, սֆինքսի և այլ պատկերներ: Դրանք կարծես թե սոսնձված, միացված են իրական առարկաների մասերին: Այդ հնարքը կոչվում է ագլյուտինացիա: Որպեսզի այդպիսի սինթեզի օպերացիա կատարի մարդը, նրան անհրաժեշտ է նախ՝ մտովի բաժանի, բաղդատի իրական ա-

ռարկաների և էակների մասին իր պատկերացումները, որից հետո կարողանա ագլյուտինացիայի միջոցով նոր պատկեր ստեղծել: Լավ հասկանալով այս պրոցեսի կապը՝ Վերածննդի շրջանի մեծ նկարիչ Լեոնարդո դա Վինչին այսպիսի խորհուրդ է տվել մի նկարչի. «Եթե դու ուզում ես ստիպել բնական երևալ քո հորինված կենդանուն, թող դա ասենք լինի օձ, ապա դրա համար վերցրու որսկան կամ գամփռ շան գլուխը, նրան միացրու կատվի աչքեր, բվեծի (ֆիլինի) ականջներ, շան քիթը, առյուծի հոնքերը, ծեր աքլորի քունքամազերը և ջրային կրիայի վիզը»: Նույն ճանապարհով էլ ստեղծվում են ինքնաթիռը, մեքենաները, տրոլեյբուսները և այլն: Անալիզը և սինթեզը մեծ տեղ են գրավում ծեր ուսումնական գործունեության մեջ: Օրինակ՝ ձեզ կարդալ սովորեցնելու ժամանակ հնչյուններից և տառերից կազմում էին վանկեր, վանկերից բառեր, բառերից նախադասություններ:

Մտածողության մյուս գործընթացը **համեմատությունն** է, որի հիմքն են կազմում անալիզը և սինթեզը: Ամեն ինչ աշխարհում, կյանքում և մեր մեջ մենք ճանաչում ենք ոչ այլ կերպ, քան համեմատության միջոցով: Պատահական չէ, որ ծնվել է «Ամեն ինչ ճանաչվում է համեմատության մեջ» ասացվածքը, որն իմաստություն է դարձել, որովհետև համեմատումը ցանկացած ձևի մտածողության հիմքն է: Եթե մեզ համար նոր առարկան մենք չենք կարողանում համեմատել արդեն իմացածի հետ, նմանություններ և տարբերություններ գտնել, այդ մնում է չճանաչված, և մենք անուն ենք վերագրում: Այդպես է ծագել, օրինակ, «Կենդանու» ձեզ հայտնի կենդանու անունը, որ Ալստրալիայի երկրամասի լեզվով նշանակում է «Սա ի՞նչ է»:

Մտածողության վերլուծահամադրական պրոցեսներին են պատկանում այնպիսի բարդ մտածական օպերացիաներ, ինչպիսիք են **վերացարկումը (աբստրակցիան) և ընդհանրացումը**: Դրա համար էլ մտածողությունը՝ այդ իմացական գործընթացը, իրականության ընդհանրացված արտացոլումը և ընդգծումն է, դրա վերացական բնույթը: Վերացարկումը կայանում է նրանում, որ մարդը, առանձնացնելով հետազոտվող օբյեկտի ինչ-որ որակներ և հատկանիշներ, շեղվում է մյուսներից: Օրինակ մենք խոսում ենք կանաչ գույնի մասին, որ դա բարերար ազդեցություն ունի մարդու տեսողության վրա, բայց չենք մանրամասնում այն առարկաները, որոնք կանաչ գույն ունեն:

Կոնկրետացումը՝ որպես մտածական գործընթաց, ենթադրում է մտքի վերադարձը ընդհանուրից և վերացականից դեպի կոնկրետ առարկան՝ նրա բովանդակությունը պարզելու, բացահայտելու նպատակով: Երբ մեզանից պահանջում են բերել մի օրինակ կոնկրետացման վերաբերյալ, ապա ըստ էության մեզ խնդրում են կոնկրետացնել մեր ասածները, արտահայտված մտքերը: Ընդհանրացում նշանակում է առարկաների և երևույթների մտովի միավորում համաձայն դրանց ընդհանուր և էական հատկանիշների:

Մտածողության յուրատիպ գործընթաց է տրամաբանական մտածողությունը, որի հիմնական ձևերն են՝ հակասությունը, դատողությունը, մտահանգումը:

Հակասությունը մտածելու ձև է, որն արտացոլում է առարկաների և երևույթների կապերը, հարաբերությունները և արտահայտվում է բառով կամ բառակապակցություններով:

Դատողությունը մտածելաձև է, որի միջոցով հաստատվում կամ հերքվում,

բացառվում է ինչ-որ բան և լինում է իրավական ճիշտ և կեղծ:

Մտահանգումը նույնպես մտածողության ձև է, որի դեպքում մի քանի դատողությունների հիման վրա կատարվում է որոշակի եզրակացություն:

ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԵՐԵՎԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Քանի որ մենք բավականաչափ ներկայացրել ենք մտածողությունն ու երևակայությունը՝ որպես կարևորագույն, բարձրագույն իմացական գործընթացներ, ապա այժմ պարզապես կսահմանենք դրանց առանձին որակներն ու առանձնահատկությունները: Մտածողական գործունեության մեջ մարդիկ ունենում են անհատական տարբերություններ, որոնք արտահայտվում են մտածելու հետևյալ որակներում՝ մտածողության լայնության, մտածողության ինքնուրույնություն, մտքի արագություն, մտքի շտապողականություն, մտքի քննադատականություն:

Մտածողության (մտքի) լայնությունը հարցի ամբողջական ընդգրկման ընդունակությունն է՝ միաժամանակ չլրիպելով գործին անհրաժեշտ մասնավորությունները:

Մտքի խորությունը արտահայտում է բարդ հարցերի մեջ խորանալու ունակությունը:

Մտածողության ինքնուրույնությունը բնութագրվում է նրանով, որ մարդը ունակ է առաջադրելու նոր խնդիրներ և գտնելու դրանց լուծման ուղիները: **Մտքի արագությունը** մարդու ընդունակությունն է՝ արագ կողմնորոշվել իրադրության մեջ, լավ մտածել և գտնել ճիշտ որոշումը:

Մտքի շտապողականությունը արտահայտվում է նրանում, որ մարդը չի խորանում հարցի մեջ, շտապ որոշումներ է կայացնում, չհիմնավորված դատողություններ անում:

Մտքի քննադատությունը մարդու սեփական և ուրիշի մտքերի օբյեկտիվ, սկզբունքային գնահատման կարողությունն է, որի դեպքում նա մանրակրկիտ և բազմակողմանի ձևով ստուգում է առաջադրված դրույթներն ու եզրակացությունները:

Երևակայության առանձնահատկություններից հայլուցինացիայի մասին մենք արդեն խոսել ենք: Մյուս առանձնահատկություններն են շեշտադրումը, հիպերբոլիզացիան (չափազանցումը), սխեմատիզացիան (սխեմայացումը), տիպականացումը, սրումը:

Շեշտադրումը այն է, որ ստեղծվող պատկերում որևէ մաս, դետալ առանձնացվում և ընդգծվում է, օրինակ, փոխվելով իր մեծության մեջ և դարձնելով օբյեկտը անհամաչափ:

Չափազանցումը առարկայի մեծացումն է, որը կոչվում է հիպերբոլա կամ փոքրացումը, որը կոչվում է լիտոլա:

Սխեմատիզացման դեպքում առանձին պատկերացումներ միաձուլվում են, տարբերությունները՝ հարթեցվում, իսկ մյուս որակները հանդես են գալիս հստակորեն:

Տիպականացումը այն էականի, նշանակելիի առանձնացումն է, որը կրկնվում է միատիպ պատկերներում:

Երևակայության սրումը նշանակում է առարկայի այս կամ այն հատկանիշի խիստ ընդգծում, հատկանշում: Այժմ տեսնենք, թե ինչ դեր է խաղում մարդու խոսքը նրա մտածողության և երևակայության գործունեության մեջ:

ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԵՐԵՎԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԽՈՍՔԸ

Արդեն գիտենք, որ մտածողությունը օբյեկտիվ իրականության ընդհանրացված և միջնորդավորված արտացոլումն է: Եվ ընդհանրացվածությունը, և միջնորդավորվածությունը տեղի են ունենում շնորհիվ լեզվի, քանի որ մտածողությունն ու լեզուն, մտածողությունն ու խոսքը իրարից անխզելի են, մի միասություն են կազմում: Մեզանից յուրաքանչյուրը դրանում համոզված է, քաջ գիտե, որ միտքը ձևավորվում է խոսքի թաղանթում: Մինչև մենք չենք կարողանում խոսքով ձևակերպել մեր միտքը, այն որպես ավարտուն ու հասկանալի միտք չի ընկալվում շրջապատողների կողմից (լինի դա բանավոր, կամ գրավոր): Պատահական չէ, որ գիտնականների շատ հայտնագործություններ հայտնի են դառնում շրջապատին միայն այն ժամանակ, երբ նրանք փորձում են իրենց մտքերը շարադրել ուրիշների համար:

Արժանահիշատակ մեր ծանաչված մանկավարժներից մեկը մի անգամ նկարագրում էր իր աշակերտներին մատուցված նյութի հասկացման չափը հետևյալ կերպ. «Մի անգամ բացատրեցի՝ չհասկացան, երկրորդ անգամ բացատրեցի, նորից չհասկացան, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ... տասներորդ անգամ բացատրեցի, ես արդեն հասկացա, բայց նրանք նորից չհասկացան»: Հումորով, ծիշտ է, հարուստ էր պոռֆ. Հ. Քարամյանը, բայց ուզում էր շեշտել, որ էականը բացատրման քանակի մեջ չէ, այլ կարևորը մտքի խոսքային պարզ ու մատչելի լինելն է, որպեսզի աշակերտը կարողանա ըմբռնել բարդ երևույթներն ու հասկացությունները: Դա դուք էլ կարող եք փորձել: Բացատրեք ձեր ընկերոջը մի

բան, որն ինքներդ չեք հասկանում, և նրա արծազանքները ձեզ այնքան էլ հաճելի չեն լինի: Եթե պնդեք, որ ձեր չիմացածը նա հասկանա, պարզ է՝ դիմադրության կհանդիպեք, եթե փոքր էլ վրդովվեք և վիրավորեք նրան, ապա կստանաք արժանի պատասխանը, որ դուք եք «բութ» և ձեզ փիլիսոփայի տեղ մի դրեք:

Այսինքն՝ ամեն ինչ հանգում է նրան, որ անգամ ձեր իմացած բանը, միտքը չեք կարողանում մատչելի լեզվով, համապատասխան բառերով ձևակերպել, աղքատ է բառապաշարը, չեք մտածում հասկացություններով: Իսկ եթե զարգացած լինեք ձեր խոսքը (հատկապես ներքին), խոսքային մտածողությունը, հասկացություններով մտածողությունը (դրանից ելնելով են ասում հոգեբանական մտածողություն, մանկավարժական մտածողություն, մասնագիտական մտածողություն և այլն), ապա «չհասկացող» ձեր ընկերոջը դուք այլ բառերով, այլ խոսքերով էլ կփորձեիք բացատրել, և նա անպայման կհասկանար: Այս բոլորը այն է վկայում, որ մտածողությունն ու խոսքը նույն հոգեբանական երևույթի տարբեր կողմերն են, նրանց մեջ միասնություն կա, բայց, իհարկե, նույնը չեն:

ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԵՐԵՎԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՆՁՆԱԿՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մտածողության գործունեությունը, երևակայությունը՝ որպես յուրատիպ հոգեկան գործունեություն, ըստ էության, մեր անձի ստեղծագործական դրսևորումն են: Այստեղ անգամ բավարար չէ մտածողության, երևակայության և անձնավորության փաստի արձանագրումը: Չէ՞ որ մեր ինքնագիտակցությունը, աշ-

խարհում և հասարակության մեջ մեր գրաված տեղի իմաստավորումը, որն արտահայտվում է «ես» անձնական դերանունով, վկայում է դեռ անձի միջուկի մասին: Միտքը, ինչպես պնդում է Լ. Վիգոտսկին, դեռ վերջին ինստանցիան, աստիճանը չէ: Ինքը միտքը ծնվում է ոչ թե ուրիշ մտքից, այլ գիտակցության մոտիվացիոն (դրդապատճառային) ոլորտից, որն ընդգրկում է մեր հակումներն ու պահանջումները, մեր հետաքրքրություններն ու ձգտումները, մեր հույզերն ու զգացումները, ցանկությունները: Միայն այս ոլորտն է որոշում, թե անձն ինչ մտածի, ինչի մասին և ինչպես մտածի, ինչպես զուգակցի միտքն ու երևակայությունը:

Եկեք փորձենք խոսել մարդու անձնավորության, նրա մտածողության և երևակայության կապի մասին և, երկի թե, մեր շրջապատում կարողանանք տեսնել դրա ակնհայտ դրսևորումները: Այն, որ մի մարդու մտքի ու երևակայության արդյունքները նպատակաուղղված են ազգի պահպանմանն ու գոյատևմանը, պետականության կայացմանը, մյուսը մտածում է սոցիալական և տնտեսական բարեփոխումների մասին, որպեսզի լավանա ժողովրդի բարեկեցության մակարդակը, իսկ երրորդի միտքն ու ստեղծագործական երևակայությունը գործադրվում են ազգային արժեքները թալանելու, անգամ չքավոր մարդու գրպանը մտնելու համար և այլն, բոլորը մարդու անձնավորության, նրա պահանջումներադրդապատճառային ոլորտի դրսևորումներ են: Որովհետև անձի, մտքի և երևակայության հետևում կանգնած են աֆեկտիվ (հուզական) և կամային միտումները (տենդենցները), և միայն անձնային ոլորտը կարող է տալ բազմաթիվ «ինչուների» և «ինչպեսնե-